

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकौमुद्याः

शब्दप्रकरणं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणञ्च

मूल्यं सार्द्धं रूप्यकद्वयम्

—Rs. 2/8—

THE "SARADA-VINOD" SERIES
OF
SANSKRIT CLASSICS

Edited by
PRINCIPAL, S. RAY.

Now Available
Kalidasa's Sakuntalam, Meghadutam,
Visakhadatta's Mudra-Rakshasam,
Sriharsha's Ratnavali,
Laghu-Siddhanta Kaumudi,
Uttarcharitam &c. &c.

Beware Imitators.

The suit Manoranjan Ray and others Vs. J. D. Chowdhury (Prof. of St. Xaviers College) being suit No. 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray against Prof. J. D. Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs' copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's Abhijnana Sakuntalam has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon'ble Mr. Justice Pearson on the 27th Nov, 1928 ; Prof. J. D. Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit.

PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta-Kaumudi.

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashani Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed.

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the Uttararddha of Siddhanta-Kaumudi will be out in July, 1934.

Sometimes in easy passages explanation of Dikshita is given along with his Vritti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies, it is impossible to avoid in such a work. So the author will be

obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta }
April, 1933. }

Kumudranjan Ray.

(अथ शब्दप्रकरणम्)

अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

१७८ । अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १।२।४५ ॥

दी— । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

A प्रातिपदिक is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

मित— । अर्थशब्दः अभिधेयवचनः । 'अर्थवत्' अभिधेययुक्तं 'शब्दस्वरूपं ध्वनिविशेषः 'प्रातिपदिकसंज्ञं' स्यात् प्रातिपदिकमित्युच्यते । इह वहवः किल' शब्दाः अर्थवन्तो दृश्यन्ते । तदयथा—जलादीनि नामानि अर्थवन्ति । भृश्र्भः तयो धातवः अर्थवन्तः । अर्थवन्तश्च घञादयः प्रत्ययाः । प्रत्ययान्ताश्च पातादयः अर्थवन्तः । तथा प्रत्ययान्तानां समुदायोपि—राज्ञः पुरुषः—जलंपिव—इतिवमादि अर्थवान् । तत्र किमविशेषिणं सर्वं धामैधामर्थवतामियं संज्ञा ? न, इत्याह 'अधातुः अप्रत्ययः' धातुं प्रत्ययञ्च वर्जयित्वा । प्रत्यय इति तदन्तविधिना प्रत्ययान्तोऽपि गृह्यते । एतेन नामानि प्रत्ययान्तसमुदायश्च संज्ञित्वेन शिष्यन्ते । तेष्वपि विशेषसुचरत्त्वे वक्ष्यति ।

१७९ । कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १।२।४६ ॥

दी— । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदम्, तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्प्रस्य न । गामानय ।

सिद्धान्तकौमुदी

मित—। डी इति डीप् डीष् डीनीं सामान्येन ग्रहणम् । आप् इति टाड्डाप् चापाम् । डी च आप् च प्रातिपदिकञ्च ड्याप् प्रातिपदिकम् । समाहारइहः । तस्मात् । “ड्याव्यहणं स्त्रीप्रत्ययमावस्त्रीपल्लक्षणम्” इति नागेशः । ड्याप्, ड्याप् प्रत्ययान्ताः, “स्त्रीप्रत्ययान्ता इत्यर्थः । तदयमर्थः—अतः परं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यश्च “प्रकृतिभ्यो भवन्ति । एष चतुर्थपञ्चमस्थानां प्रत्ययानां प्रकृतिनिर्णयः ॥ ननु “प्रातिपदिकग्रहणे—” इत्यनया परिभाषया यत् किञ्चित् अविशेषेण प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्त्रियां वर्तमानस्यापि तस्य भवति, तत् व्यर्थमिह ‘ड्याव्यहणं’ सूत्रे, “प्रातिपदिकात्” इत्येतावदेव सूत्रं भवतु इत्याशङ्क्याह ‘ड्याव्यहणं’ ड्यावन्तात्’ इत्यादि । ‘ड्याप्’ इति विशिष्यवचनात् “ड्याव्यभ्यां तद्धिताः” इत्यर्थो लभ्यते, तस्य च ‘ड्याव्यभ्यां प्राक्’ तद्धितो ‘मा भूत्’ इत्यर्थः सम्पद्यते । यदा खलु कस्याश्चित् प्रकृतेस्तद्धितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य युगपत् प्राप्नोतः तदा प्रथमं तद्धितः स्त्रियतां स्त्रीप्रत्ययो वा इति सन्देहे इयं व्यवस्था— प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धितः इति । तथा च प्रकर्षेण कालवर्णपुक्ता स्त्री इति वक्तव्यं कालशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीलमाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः प्राप्तः प्रकर्षमाश्रित्य च आतिशायनिकस्तद्धितः । प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् स्त्रीप्रत्यये कालतरा इति रूपं भवति । प्राक् स्त्रीप्रत्यये तु कालितरा इति । कालितरा इत्येव प्राथम्ये, तच्च अनन्तरेण प्रागुक्ता व्यवस्था न सम्भवति । तत् युक्ता एव ‘ड्याप्’ इति विशेषोक्तिः ॥ इतश्च युक्ता यत् ‘ड्याप्’ इत्यनुक्ते “प्रातिपदिकात्” इत्येतन्मात्रेण स्त्रीप्रत्ययान्तात् सुवृत्तिर्न भवति, प्रत्ययान्तपर्युदासात् न हि स्त्रीप्रत्ययान्ताः प्रातिपदिकानि ॥

१८३ । चोऽजसमौट्ठञ्छट्ठाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ ४।१।२ ॥

दी— । इयन्ताद्वाबन्तात् प्रातिपदिकान्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सङ्ख्योस्कारेकारौ जगट्ठपाश्च इतः ।

The affixes headed by सु above come after a प्रातिपदिक and also after what ends in डी or आप् (all feminine affixes). The affixes are सु, औ, जस्, अस्, औट्, शस् टा, भ्यास्, भिस्, डे, भ्यास्, यस्, डसि, भ्यास्, भ्यस्, डस्, ओस्, आस्, डि, ओस्, सुप् in order. Of these the उ in सु, इ in डसि, ज, श, ट, ड and प are इत् ।

मित— । ड्रान्तादावन्तादित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थः । “प्रत्ययः” इत्यधिकारः, तेन स्वादयः प्रत्ययाः ड्राप्राप्प्रातिपदिकाः प्रकृतयः । किञ्चै “न हि केवला प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा केवलः प्रत्ययः” इति हि मुनीनामुपदेशः । तेन लौकिकोक्तिपु ड्राप्राप्प्रातिपदिकानां प्रयोगे परतः स्वादयो योजयितव्या इति सूतार्थः ।

१८४ । विभक्तिश्च ॥ १।४।१०४ ॥

दी— । सुसिद्धौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र “सु” “औ” “जस्” इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञा । तभि-
रिहापि व्यवहारः ।

The set of Pratyayas known as सुप् and तिङ् are also called विभक्ति । Here सुप् is a प्रत्याहार including all the Vibhaktis from सु to प् in rule 183. Similarly तिङ् stands for all from ति to ड् in the rule “तिप्त्स्—” (2154 ; 3. 4. 78). If the group सुप् is re-grouped taking three at a time from the beginning in order, we get seven triads सु औ जस् &c. The older grammarians have called them प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also.

मित— । ‘सुप्’ इति स्वादीनामिकविंशतेः प्रत्याहारः, ‘तिङ्’ इति तिवादी-
नाम् (२१६५, ३।४।७८) अष्टादशानाम् । विभक्तिविभागः । यदा स्वादयो
विभज्यन्ते तदा विभागानां विभक्तिसंज्ञा । विभक्तिसंज्ञया प्रत्ययसंज्ञा न हीयते ।

विभक्तिसंज्ञकाः प्रथया एते इति समावेशः । स्वादय एकविंशतिक एकः सङ्घः विभज्य तु सप्तसु त्रिकेषु सङ्घेषु स्थास्यन्ते । तत्र सु औ जम् इति त्रिकाः प्रथमो विभागः प्रथमा विभक्तिः अम् औट् शम् इति द्वितीया इत्यादि । प्राचानिताः संज्ञा पाणिनिनाप्यङ्गीकृताः ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

दी—। सुपस्त्रीशित्रीणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनवहुवचन-संज्ञानि स्युः ।

“Of ‘sup’ let the three expressions in each successive set of three be severally termed ‘the expression for one’ (singular), ‘the expression for two’ (dual), and ‘the expression for many (plural).”—Ballantyne.

मित—। “तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः” इति पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । अन्वयस्तु—सुपः तानि एकशः एकवचनद्विवचनवहुवचनानि—इति । सुप् इति स्वादीनां प्रत्याहारः । तस्य । शेषे षष्ठी : ‘सुपः तानि’ इति सम्बन्धः । तत्र ‘तानि’ इति सर्वनाम्ना “तिङ्स्त्रीषित्रीनि प्रथममध्यमोत्तमाः” इति सूत्रस्थः ‘त्रीणि त्रीणि’ इति पराम्श्रयते । तदाह—‘सुपस्त्रीषित्रीणि’ इत्यादि । ‘वचनानि’ विभक्तयः । प्रथयसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च उक्ता । परं ‘त्रीणि इति क्लीवनिर्देशानुरोधत् उभे अपि ते हित्वा क्लीवे एव ‘वचनानि’ इति विशेष्यमाह । ‘त्रीणि त्रीणि’ इति वीष्पायां द्विक्रिः । प्रथमादयः सप्तस्यन्ता ये त्रिकाः प्रदर्शिताः तेषां प्रतित्रिकमित्यर्थः । किं त्रिकस्यैव संज्ञा ? न इत्याह ‘एकशः’ इति । त्रिकस्थस्य अवयवत्रयस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनवहुवचनसंज्ञा । इह एकमेकमवयवा गणयन्ते तम् एकत्वस्य वीष्पा अस्ति इति वीष्पायां शस् ॥ स्वादीनां सप्तसु त्रिकेषु प्रतित्रिको यासिञ्चो विभक्तयस्मासां यथाक्रमम् आयस्य एकवचनं मध्यस्य द्विवचनम् अन्तास्य बहुवचनमिति संज्ञा इति सरत्कार्थः ॥ एतावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् औ

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

इति द्विवचनं जम् इति बहुवचनम् । द्वितीयायाम् अम् इत्येकवचनम् औद् इति
द्विवचनम् शम् इति बहुवचनम् । एवमुत्तरतापि ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

दी— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have द्विवचन and एकवचन in case of singularity.

मित— । द्विशब्द इह द्विले एकशब्दश्च एकले प्रयुक्तः । तदाह द्विलेकत्वयो-
रित्यादि । येषु अर्थेषु विभक्तयो विहितारक्षामेकले विवक्षिते एकवचनं द्विले
द्विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एकः उच्यते अनेन इत्यादि करणे ल्युट् ।

१८७ । बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

दी— । बहुत्वे एतत् स्यात् । स्त्वविसर्गौ । रामः ।

In case of plurality there will be बहुवचन । Rama in the example means a portrait of Rama, the affix क्न् having dis appeared. In the प्रथमा, if one portrait is meant, we attach एकवचनं, i. e., सु । The उ elides (इत्) leaving रामम् । Next we have र् (i. e., र् after the elision of उ) for सू by “ससजुषो र्ः” (162,—8. 2. 66). This gives रामर् and by “स्वरवसानयो-र्विसर्जनौयः” (76,—8. 3. 15) र् changes into विसर्गं yielding रामः— a single Rama.

मित— । बहुषु बहुल्वे इत्यर्थः । सौत्वं बहुवचनम् ॥ राम इति अर्चायं भगवतः
प्रतिकृतिः । राम इव रामः । “इवे प्रतिकृतौ लोपः” इति कानो लोपः
एकैव प्रतिकृतिः इत्यर्थः ; प्रथमाया एकवचने सु इति उकारस्य इत्वे रामस् इति
स्थितम् । ततः सकारस्य रुत्वे रामर् इति । रकारस्य च विसर्गं रामः इति

सिद्धान्तकौमुदी

अथ इ प्रतिह्रती, कथमभिधानं तयोः ? उच्यते—“प्रत्यर्थं” शब्दनिवेशः”
 ध्योक्तैः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिकृतिरूपस्य
 ततो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति
 कदर्थं प्राप्तम्, अर्थस्य प्रतिकृतिद्वयम् । अर्थवत्तया “रामराम” इति सङ्घा-
 नादिपदिकमेव । तेन “ङ्यापप्रातिपदिकात्” इति सुवृत्पत्तिः । अर्थस्य
 इवचने औ इति विभक्तिः । ततः रामराम औ इति प्राप्ते—
 । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ।
 तैः पूर्वसवर्णैः” (१६३.—६।१।१०२) “नादिचि” (१६५.—६।१।१०४)
 चि” (७२.—६।१।८८) । रामौ ।

those that have always the same form whenever the
 Vibhaktis is attached, only one is retained if several come
 er. Thus रामराम औ becomes राम औ retaining only one
 इति is now expected from “इतिरिचि”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्णैः”
 res and directs अ for अ and औ jointly. The rule “प्रथमयोः—”
 er is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच,
 अवर्णैः । The bar to इति being thus removed we get रामौ

त— । रूपमिति लिखितेषु चक्षुर्ग्राह्यम् उच्चारितेषु श्रोत्रग्राह्यम् । समानं
 ‘सङ्घातः’ । तेषाम् । तुल्यमूर्त्तीनामित्यर्थः । इह रूपे गृह्यः न अर्थे भिन्ने ऽपि अर्थे
 तदा च पादा इति किरणेषु चरणेषु युगपदेव । ‘एकशेषः’ इत्यत्र
 ‘अमहाशब्दाच्ची’ । अनेकषुपिसम्प्राप्तेषु एकः शिष्यते इत्यर्थः ; ‘एकविभक्तौ’
 तुल्यवाच्ची ; एतेन रामराम औ इत्यत्र राम औ इति शेषः । ततो इदौ
 इति रूपम् । “प्रथमयोः—” इति बाधस्तु “नादिचि” इति अनेन बाध्यते ।

सुक्ते वापि वृद्धिः प्रवर्तते ॥ बहुषु अर्थेषु राम राम राम जम् इत्यादिषु प्राप्तेषु राम जम् इति शेषः । ततः—

१८६ । चुटू ॥ १३।७।

दी— । प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः इति जस्य इत् संज्ञायाम् ।

चवर्गे and टवर्गे leading in a प्रत्यय are इत् । Hence ज is an इत् । This gives राम अम् । Now स् being final is expected to be इत्, but—

मित— । “उपदेशजननासिक इत्” इत्यतः ‘इत्’ इति, “आदिर्जिटुडवः” इत्यतः ‘आदिः’ इति “षःप्रत्ययस्य” इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’ इति च अनुवर्तते । ‘चु’ इति चवर्गः, ‘टु’ इति टवर्गः । ‘चुटू’ इति इन्द्रः । द्विवचनानुरोधत् अनुवृत्तानामपि द्विवचनम् । तदाह “प्रत्ययाद्यौ—” इत्यादि । “जस्य इत्संज्ञायाम्” इत्यतः परं “लोपः” इति यस्यः खलितः प्रतिभाति । जकारि लुप्ते राम अम् इति जातम् । तत्र अन्तप्रत्वात् सकारस्यापि इत्वे प्राप्ते—

१९० । न विभक्तौ तुस्माः ॥ १३।३ ॥

दी— । विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराः इतो न स्युः इति सकारस्य न हृत्त्वम् ।

तवर्गे, स and न in a विभक्ति are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम अम् seems to call for “अकः सवर्णे दीर्घः”, but—

मित— । ‘सकारस्य न इत्वं’ तेन अम् इत्येव विभक्तिः । राम अम् इत्यतः “अकः सवर्णे—” इति प्राप्ते—

१९१ । अतो गुणे ॥ ६।१।९१ ॥

दी— । अपदान्तादेकारात् गुणो परतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते, परत्वात् पूर्वसवर्णादीर्घः । “अतो गुणो” इति हि “पुरस्तादपवादा

अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन "अकः सवर्णे दीर्घः" (पद,—६।१।१०१) इत्यस्यैव अपवादः. न तु "प्रथमयोः—" (१६४,—६।१।१०२) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद, and a गुण letter following it. This seems to give us राम् (अ अ) स्=राम् (अ) स्=रामः । But "प्रथमयोः—" comes later and overrides "अतो गुणे" । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम अस्=रामाः । How can this be? "अतो गुणे" is an अपवादसूत्र of "प्रथमयोः—", being of lesser scope than the latter ; It is also an अपवाद of "अकः सवर्णे दीर्घः" । But one same sutra can not be a bar of two sutras simultaneously. So by the maxim "the अपवादसूत्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well", 'अतो गुणे' bars "अकः सवर्णे" only and not "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" also. So "प्रथमयोः" operating here in राम अस् we get रामाः ।

नित— । "उस्यपदान्तात्" (पा ६।१।६६) इत्यतः 'अपदान्तात्', "एङिपररूपम्" इत्यतः 'पररूपम्' इति च अनुवर्तते । ततः 'अपदान्तात् अतः' अकारात् इत्यर्थः 'गुणे' परतः पूर्वपरयोः स्थाने 'पररूपम्' एकादेशः स्यात् इति सूत्रार्थः स्यात् । वस्तुतश्च "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति हि सूत्रम् परम्, "अतो गुणे" इत्यतः परत्वात् अथ परेणैव पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः वृत्तौ आह "परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः" ॥ "अतो गुणे" इति सूत्रं यद्यपि "अकः सवर्णे दीर्घः" तथा "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति द्वयस्यापि बाधकम् प्रतीयते ताभ्यां विषयाल्पत्वात्, तथापि "पुरस्तात् अपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन "अतो गुणे" इति सूत्रं "अकः सवर्णे दीर्घः" (६।१।१०१) इत्यास्यैव बाधकं स्यात् न तु व्यवहितस्य "प्रथमयोः" (६।१।१०२) इत्यास्यापि, अतः आह— "अतो गुणे इति हि" इत्यादि । एवं राम्

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

अस् इत्यात् "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्याख्येव सावकाशत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घेण 'रामाः' इति स्यात् ॥

१६२ । एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ २।३।४६ ॥

दी—। सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

In the matter of address, the singular form of the 1st case is designated as संबुद्धिः ।

नित—। अत्र "प्रातिपदिकाश्लिङ्ग परिमाणवचन" (२।३।४६) इत्यतः 'प्रथमा अनुवर्तते । सा च विपरिणामिन यथैविभक्तिं लभते : ततः आह—सम्बोधनविषये प्रथमायाः एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं भवति । अत्र 'प्रथमायाः' इत्याख्येनान्तात् "सुः संबुद्धिः" इति तत्वबोधिन्यामुक्तं न समीचीनं प्रातिभाति । हे राम इत्यात् प्रथमैकवचनविभक्तौ सत्यां हे राम स् इति स्थिति आह—

१६३ । एङ्हस्वात् सम्बुद्धेः ॥ ६।१।६६ ॥

दी—। एङन्तात् ह्रस्वान्तात् च अङ्गात् हल् लुप्यते सम्बुद्धेः श्चेत् । सम्बुद्ध्या आक्षिप्तस्य अङ्गस्य एङ्हस्वाभ्यां विशेषयात् नेह—हे कतरत् कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् ? हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति ।

A हल् (i. e. a consonant) elides coming after an एङन्त (i. e., ending in ए and ओ) अङ्ग (i. e., base) or a ऋस्वान्त base, if that हल् be a part of संबुद्धि only. The अङ्ग which is characterised by the word संबुद्धि (i. e., should be in संबुद्धि) is further qualified with the qualifications "ending in एङ् or in ऋस्व vowels"; so कतरत् in हे कतरत् कुल which does not end in ऋस्व (अ), but takes अद्ङ् in सम्बुद्धि by the rule

“अट्टडतटाटिमाः पञ्चभाः” [enjoining टिलोप in कतर (cp “डित्वात् टिलोपः”), yielding कतर् + अट्ट = कतरत्] has not the elision of अट्ट् of संवृद्धि; so here the sutra is explained as above i. e., a base in. संवृद्धि should end in एङ् or ऋस् । But in हे राम स. the सम्बुद्धि coming after a ऋस् base (i. e., राम) elides स. yielding हे राम । हे रामौ. हे रामाः—are formed as in प्रथमा विभक्ति before. Why एङ् is used in the sutra. ? For in हे हरे, हे विश्वो, we starting with हरिस्, विश्वोस्. get गुण by the rule “ऋस्वस्य गुणः” yielding हरिस्, विश्वोस्, where स. of संवृद्धि elides because after ए and ओ i. e. after एङ् । So we take एङ् in the sutra. If it be argued that let us first elide स. of संवृद्धि in हरि स् &c. then we make गुण getting हरे as usual, thus nullifying the taking of एङ् in the sutra ? Then we answer that this सम्बुद्धि गुण is both पर than this sutra and is नित्य as well (for it will operate whether we make लोप of संवृद्धि or not), so it operates prior to the present sutra. Then in हरेस्, or विश्वोस् (गुण coming prior) we can not get सम्बुद्धि—स. after ऋस्, so एङ् is significantly used in the sutra.

नित— । “लोपो व्योर्वलि” (६।१।६६) इत्यतः “लोपः”, “हल् ड्रावभ्यो दीर्घान् सृतिष्यपृक्तं हल् (६।१।६८)—इत्यतः ‘हल्’ इति च अनुवर्तते । “एङ् ऋस्वान्” इति च अङ्गविशेषणम् । एङ् इति प्रत्याहारः एकार-ओकारयो-याङ्कः । सम्बुद्धिः इति अवयवषष्ठी । ततः फलितमाह—‘एङ्नात् अङ्गात्’ ऋस्वान्वाच्च अङ्गात्, परतः हल् लुप्यते, स चेत् सम्बुद्धेः अवयवभूती भवति । अतश्च इति: “एङ्नात् ऋस्वान्वात् चाङ्गात्” इत्यादि ॥ अस्य मत्वस्य व्ययः अर्थाः सन्धवन्ति । प्रथमम् तावत्—अङ्गात् परा या सम्बुद्धिः तटवयवो

हल् लुप्यते, स च एङ्ङस्वाभ्यां परयेत् । अस्मिन्नर्थे कतरत् इत्यत्र दोषः स्यात् ।
 द्वितीयञ्—अज्ञात् परा या सम्बुद्धिः सा चेत् एङ्ङस्वाभ्यां परा तदवयवो हल् लुप्यते;
 अस्मिन्नर्थे कुल इत्यत्र दोषः भवेत् । अत एव आह—“सम्बुद्ध्या आचितस्य अङ्ङस्व”
 न सम्बुद्धौ अन्वयः किन्तु हलि, एव “एङ्ङस्वाभ्याम्” इत्यस्य न सम्बुद्धौ अन्वय
 किन्तु अङ्ङि । ततश्च अथः सञ्जातः “एङ्ङन्तात् ङस्वात्वाच्च” इत्यादि । अस्मिन्नर्थे
 न कोपि दोषः । न च “हे कतरत् कुल” इत्यत्र सम्बुद्धिलोपः ; “अदडडतरा
 दिभ्यः पञ्चभ्यः” इति अदडादिषु टिलोपि सति कतरत् + अद इत्यत्र ङस्वाभावात् नास्ति,
 “अद” इति सम्बुद्धिलोपः ॥ ननु “हे हरे, हे विष्णो” इति यथा स्यात् अतः
 “एङ्ङग्रहणम्” कृतम् । हे हरि स् इत्यादौ “ङस्वस्य गुणः” (७।३।१०८) इति
 सम्बुद्धिगुणः नूत्वात् पर एव । अतः पूर्वमेव तस्य प्रवृत्तिः ; एव हे हरि स् इत्यादि
 स्यात् । संबुद्धिगुणः एष लोपि कृते वा अकृते वा स्यात् । अतश्चासौ नित्य एव । अतः
 प्रागैव अस्य प्रवृत्तिः ; एव हे हरि स् इत्यादि स्यात् ; ततः “स्” इति संबुद्धिः ङस्वात्
 परः न भवति । किन्तु एङ्ङः पर एव । ततश्च हरे इति इष्टापत्तिं कर्तुम् नूत्वे
 ‘एङ्ङग्रहणं क्रियते ; तथा आह—“अत्र हि परत्वात् नित्यत्वात् च संबुद्धिगुणे कृते”
 सु-संबुद्धेः “ङस्वात् परत्वं नास्ति” । वृत्तिकारश्च सृष्टु आह—“एङ्ङग्रहणं क्रियते
 संबुद्धिगुणवलीयस्वात्” ॥

राम अम् इत्यत्र “अकः सवर्णे दीर्घः” इति दीर्घवाधित्वा “अतोऽगुणे” इति
 पूर्वरूपो वलीयान् । सोऽपि “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घेण, वाधयेत्
 इति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—

१६४ । अमि पूर्वः ॥ ६।१।१०७ ॥

दी— । अको अम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।
 रामौ ।

पूर्वरूप is the single substitute for अक् vowels (i. e., अ इ उ ऋ
 ऌ) not final in a pada, when the vowel of अम् follows. Thus
 राम + अम् yields रामम् । रामौ (see 188 sutra).

मित । अत्र “अचि” इत्यनुवर्तते । “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्याघात् अकः इत्यनुवर्तते । ततः फलितमाह—अकः अच्यचि परे पूर्वरूपम् एकादिशः स्यात् ॥ “अम्” इत्यस्य योऽच् तस्यादिशः न तु समुदायस्य अमरूपस्य इत्याह— “अच्यचि” । “तस्मादित्युत्तरस्य” (१११६७) “आदिः परस्य” (१११६४) इत्यादिनाः तद्वैव लभ्यते । एवं सति अमी मकारसहितस्य पूर्वरूपं मा भूत् इति अत्रनुवर्तिजांप्रयति ॥ राम शस् इति स्थिते—

११५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८ ॥

दी— । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्वर्गाः इतः स्युः इति शसः शस्य इत् सञ्ज्ञा ।

ल, श and क्वगे words elide if these be the first words of affixes other than Taddhita. And by this rule “श” of शस्, elides. [N. B.—thus we get राम अस्,] ।

मित— । ल, श क् इति समाहारबन्धः । ‘अतद्धिते’ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ‘उपदेशे अत्रनुनानिकइत्’ इत्यतः “इत्” अनुवर्तते । “आदिर्जिःटुडवः” (११३६) इत्यतः “आदिः” अनुवर्तते । “षः प्रत्ययस्य” (११३६) इत्यतः ‘प्रतायस्य’, इत्यनुवर्तते । एवं तद्धितभिन्नस्य प्रतायस्य आदि लशक्वर्गम् इत्संज्ञं भवति इति पूर्णं सूत्राङ्गम् । अतः त्रयी—तद्धितवर्जप्रत्यायाद्या लशक्वर्गाः इत्यादि । अनेन शमी शकारस्य इत् म’त्रायाम् राम अस् इति स्थिते “प्रथमयोः पूर्वं सवर्णः” इति ‘पूर्वं सवर्णदीर्घेषु रामास् इति जाते—

११६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

दी— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् परो यः शसः सकारः तस्य नः स्यात् पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्व सवर्ण-

दीर्घ by the rule "प्रथमयोः पूर्व सवर्णः" is already done to the base. Thus we get रामान्. Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

मित—। 'तस्मात् इत्यनेन पूर्वसूत्रस्थः ("प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति) पूर्वसवर्णदीर्घः परास्मयति। अध्याहार्यपरशब्दयोगे पञ्चमी। "शसो" इति अवयव षष्ठी। एतेन सकार एव गृह्यते। अतः आह—कैतपूर्वसवर्णदीर्घात् परो यः शसः-सकारः तस्य इत्यादि। पुंसि किम्? नतौः। वधुः॥ एवं रामास् इत्यास्य सकारस्य नकारे सति रामान् स्मात्। अत्र पुनः शत्वनाशङ्क्य आह—

१६७। अट् कुप्वाड् नुम् व्यवायेपि। ८४२॥

दी—। अट् कवर्गं पवर्गं आड् नुम् च ऐतैः व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे। "पद-व्यवायेपि" (८४३३—१०५७ सूत्रम्) इति निषेधं वाधितुमाङ्ग्रहणम्। नुम् ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्तुं शक्यम्—अयोगवाहानाम् अट्सु उपदेशस्य उक्तत्वात्। इति (रामान् इत्यत्र) शत्वे प्राप्ते।

मित—। "रषाभ्यां नीणः समानपदे" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। एतदनुसारिणी च इति। अट् इति प्रत्याहारः स्वरवर्णं हयवराणां च ग्राहकः, कु इति कवर्गः। पु इति पवर्गः। अट् च कुश्च पुश्च आड् च नुम् च इति इन्द्रः। तैः व्यवाये व्यवधाने व्यस्तमिते च सति अपि रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यात् इति मलितार्थः॥ "पदव्यवायेपि" इति पदव्यवधाने णत्वं निषेधात् आडाव्यवाये णत्वं न प्राप्नोति। अतो 'अट्' इति उक्तापि आड् इति पृथक् वचनम्। एवं पर्याण्डम् इति सिध्यति॥ अनुस्वारस्य अडादौ अनन्तर्भावात् अट् इति उक्ता 'नुम्' इति पृथक्वचनम्। षष्ठ्यणम्, षष्ठ्यणम् इत्यादौ नुम् व्यवधानेपि यथा स्यात्। वस्तु तस्य नुम्यण्डम् व्यर्थमित्याह—'अयोगवाहानाम्' अनुस्वारविसर्गादीनाम् हयवराट् सूत्रमर्थे 'अट्सु उपदेशस्य' पाठस्य भाष्यकारोणैव उक्तत्वात्॥ अविद्यमानः योगः। वष समाप्ताये इत्यर्थः

अयोगः अनुपदिष्टाः इतर्यः । वाहयन्ति इति वाहाः प्रयोगनिर्वाहकाः । अयोगाश्च
ते वाहाश्च इति अयोगवाहाः अनुस्वारादयः इतर्यः ॥

१६८ । पदान्तस्य । ८।४।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य श्त्वं न स्यात् । रामान् ।

n final in a pad does not become cerebral.

मित— । मगना ॥ ३. तृतीयाया एकवचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । २।४।१३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये
परं अङ्गसंज्ञं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्य
अङ्गसंज्ञार्थं तदादि ग्रहणम् । 'विधि' इति किम् ? स्त्री इयती ।
प्रत्यये किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

The word after which प्रत्यय is affixed, (or-is to be affixed) is
called an अङ्ग (i. e. base) if taken along with the प्रत्यय as well,
provided the प्रत्यय follows after it. The use of the word 'तदादि'
in the sutra is for making अङ्गसंज्ञा of भव (and not of भू only) taken
along with the विकरण शब्दः । Why do we note विधि in प्रत्ययविधि
in the sutra ? Witness स्त्री इयती । If we do not use विधि in the
sutra then इयती which is nothing but the remnant of वतुप् प्रत्यय—
(original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the
word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at
all by the sutra "स्त्रियः" which see below. Why again do we
say 'प्रत्यय' in the sutra ? For then अङ्गत्व is not to be of प्रत्ययविशिष्ट
word having no प्रत्यय after it or of other words more than a

प्रतायविशिष्ट word. [प्रताये also thus signifies as said in Kasika, that अङ्गत्व is not to be of a प्रताय only or when the प्रताय elides].

मित— । यस्मात् प्रतायः क्रियते तत आरभ्य प्रतायं यावत् यः सङ्घातः तत् अङ्गम् । प्रकृते समयाया संज्ञा.स्वात् इति “तदादीति” ग्रहणम् ॥ प्रतायस्य प्रतायलोपे च नाभूत् इति “प्रताये” इत्याह—इति काशिकायां स्पष्टम् ॥ “भवामि” इत्याव शपि भू इत्याङ्गम् । मिपि तु ‘भव’ इति एतदर्थमपि ‘तदादि’ ग्रहणं कृतम् ॥ इयती इति इदम् + वतुप् = इदम् + वतुप् (“किमिदं भ्रा वो घः”) = ई + इयत् (“इद” — किमोरीशुकी) = इयत् (“यस्येति च” इति ईकारलोपः), + ऊँप् = इयती । एषम् अत्र प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते । ततः स्त्री इयती इति दशायाम् ‘इयती’ इत्यास्य प्रतायमात्रस्वरूपात् “स्त्रियाः” इति सूत्रेण प्रताये सति इयङ् इति अङ्गकार्यं स्यात् । तद्वारणाय सूत्रे सार्थकं विधियग्रहणं कृतम् । सर्वमेतत् वृत्तिकारिण स्पष्टीकृतम् ॥ ‘प्रताये’ इति किमर्थम् सूत्रे गृहीतम् ? प्रतायलोपे ना भूत्, प्रतायविशिष्टस्य वा ना भूत् ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥

२०० । अङ्गस्य । ई०।१ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र । That is what will be said below will be of अङ्ग only i.e. of words having प्रताय (to be added) after it. [N. B.—Note the diff. of प्रातिपादिक and अङ्ग as already said].

२०१ । टाङ्सिङ्सामिनात् स्याः । ०।१।१२॥

दी । अकारान्तात् अङ्गोत् टादीनां क्रमात् इनादयः आदेशाः स्युः । षत्वम् । रामेण ।

टा, ङ्सि and ङस् coming after an अकारान्त base are respectively replaced by इन, आत् and स । . Thus राम + टा = राम + इन = रामेण । षत्व here comes by the rule “अट्कुप्प्राङ्नुम्ववावपि” ।

मित । सुगमा ॥ अथना राम+भ्याम् इत्यत्र “न विभक्तौ तुस्माः” इति मकारस्य न इत्वम् । ततः अत्र विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

दी । यजादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

An अदन्त अङ्ग becomes lengthened when a सुप् (i. e. विभक्तिप्रत्यय) beginning with यज् प्रत्याहार follows, Thus we have रामाभ्याम् with दीर्घे in रामा, for भ्याम् is a यजादि सुप् ।

मित । “अतोदीर्घो यजि” (७।३।१०२) इति पूर्वसूत्रस्यात्र अनुवृत्तिः । “यजि” इति च ‘सुपि’ इत्यास्य विशेषणम् । अतः आह वृत्तौ—‘यजादौ सुपि परे’ इत्यादि । अतः किम् । हरिभ्याम् । अकारान्तत्वाभावात् नात्र दीर्घः । यजि किम् ? रामस्य । ‘खं तु न यज् सुप्, अतो न दीर्घः’ ॥ राम+भिस् इत्यत्र विशेषमाह—

२०३ । अतो मिस ऐस् । ७।३।६ ।

दी । अकारान्तात् अङ्गात् मिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । रामैः ।

भिस coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces भिस by the rule “अनेकाल्शित्सर्वस्व” (पा १। १।५५); so we need not fear operation of the rule “अलोन्यस्य” (१।१।५२) here—making ऐस् an आदेश for the final letter of भिस । Thus राम + ऐस् = रामैः ।

मित— । “अनेकाल्शित्सर्वस्व” (१।१।५५) इत्यत्र ऐस् इत्यास्य अनेकाल्त्वात् सर्वस्वैव भिस आदेशः । न तु “अलोन्यस्य” इति अन्यादेशः कल्प्यः ।

तदाह ब्रह्मै—'अनिकान्तत्वात् सवादेशः' ॥ अत्र "बहुवचने भवत्येत्" (७११२०३) इति परिण एतेन विप्रतिषेधेपि ऐस् ! अनवकाशत्वात् ऐस्भावस्व । एत्वस्व तु रामिभ्यः रामेषु इत्याद्यस्ववकाशः । एतेन ऐस् नित्यः । अतः परमपि एत्वादिना ऐस्भावः भवत्येव ॥ राम+ए इति स्थिते—

२०४ । उर्थः । ७११२३ ॥

दी ।—अतोऽङ्गात् परस्य 'डे' इत्यस्य यादेशः 'स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सप्तत्वात् "सुपिच" (२०२) इति दीर्घः ॥ "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य" इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । "कृष्टाय क्रमणे" (२६७० सप्तम्) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ रामाभ्याम् ।

य is the substitute for 'डे' (4th case singular विभक्ति) coming after an अकारान्त अङ्ग (base). Thus राम+य=रामाय । Here यादेश is like that for which it is substituted i.e. it is like डे— by the rule 'स्थानिवत् आदेशोऽनन्तविधौ' (१११५६), then by the application of the rule "सुपिच" we get दीर्घ in रामाय ।

[N. B.—Here य is the substitute for डे which is a सुप् ; so य also is treated as सुप् and as it begins with य so we get दीर्घ here by the rule "सुपिच" ।]

Now there is the dictum that— an operation coming through connection with another does not destroy the connection-cause, i. e. an operation does not destroy the root-cause of the operation (i. e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if applied here may do away with दीर्घ here in रामाय । For, य in place of डे coming through connection with अदन्तल of राम here, should

not destroy the अदन्तत्व of राम here and yield रामाय with दीर्घ । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here ; for Panini himself by using 'कष्टाय' in the Sutra "कष्टाय क्रमश्चे" indicates so. Now we have रामाभ्याम् for the dual as in 3rd case dual which see under "सुपिच" before.

नित । "ङेः" इत्यकारान्तस्य षष्ठ्यकवचनम् । एवं च द्वौ व्याख्यानं वचते । "अतो भिस ऐस्" (७१।९) इत्यतः 'अतः' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते, ततः द्वौ आह—'अतोऽज्ञात् परस्य ङे इत्यास्य' इति ॥ "स्थानिवदादेशः अनल्विधौ" (२।१।५६) इति 'ङे' इति अलम् आश्रित्या यादेशः अपि ङे-वत् । तत अस्य सुपि अन्तर्भावात् 'सुप्लात्' अत्र "सुपिच" इति सूत्रप्रवृत्तिरस्ति । एवं रामाय ॥ ननु रामाय इत्यात्र ङेस्थानि य-आदेशः रामशब्दस्य अदन्तत्वमाश्रित्या प्रवर्तते । तत् कथं स (पुत्रस्थानीयः) य—आदेशः 'राम' इत्यास्य (पितृस्थानीयस्य) अदन्तत्वं व्याहृत्य 'रामाय' इति "सुपिच" इत्यनेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चात्र परिभाषा—"सन्निपातलक्षणाः" सन्निपातविधौः "विधिः अनिमित्तं तद्विघातस्य" तं सन्निपातं विद्मगतीति तद्विघातः (कर्मस्थान् इति अण्), तस्य सन्निपातविघातस्य न निमित्तं भवति इति ; अर्थात् उपजीवकम् उपजीव्यव्य विघातकं न भवति, अपिच पुत्रः पितुः घातको न भवति,—मानमेव स्यात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यतः आचार्यः पाणिनिरेव "कष्टाय क्रमश्चे" इति सूत्रे कष्टाय इति उदात्तकारः । इति आचार्य एव कष्टाय इति अत्र "सुपिच" इत्यास्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अत्र परिभाषाप्रवृत्तेरनित्यात्वं ज्ञापयतोऽव ॥ राम+भ्यस् इति स्थिते—

२०५ । बहुवचने भल्येत् ॥७३१०३॥

दी । मलादादौ बहुवचने छपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? रामः । रामस्य । मल्लि किम् ? रामायाम् । छपिकिम् ? कष्टायम् ॥ जरत्वम् ॥

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

एकार comes after an अकारान्त अङ्ग if a सुप् विभक्ति beginning with भल् (प्रत्याहार) follows and it if be in the बहुवचन as well. Thus राम+भास् becomes रामिभाः with एत्व in the बहुवचन। Why do we say 'बहुवचने' in the Sutra? Otherwise in रामः (1st case singular) where विसर्ग (an अयोगवाह) coming after अकार and in place of a शर्त् letter i. e. सकार here, becoming भल् by स्थानिवत्, एत्व will come in. The significance of taking बहुवचन is further illustrated by the example रामस्य; here स्य by स्थानिवद्भाव being a सुप् will give एत्व, for स्य begins with a भल् letter, if we do not use बहुवचन in the sutra. Why say भलि in the sutra? Otherwise in रामाणाम् which ends in a बहुवचन सुप्, we will get एत्व। Why use सुप् in the sutra? Thus we do not get एत्व in पचध्वम्, for the बहुवचन affix ध्वम् here is not a सुप्। Now in fifth case singular राम+ङसि becoming राम+आत् by the rule no. 201, has scope for जश्त्व at the end in रामाद्, by the rule—भलां जशोने (८।२।३६)। And now we look forward—

मित। 'अतो दीर्घो यजि' इत्यतः 'अतः' इत्यानुवर्त्तते 'सुप् च' इत्यानुवर्त्तन-
घट्यन्ति ततः ऋचौ आह—बहुवचने भलादी सुप् परे अकारान्तस्य अङ्गस्य एकारादेशः
स्यात्। ततः रामिभ्यः इति चतुर्थी-पचमीबहुवचने सिद्धम्। सूत्रे 'बहुवचने' ग्रहणम्
किमर्थम्? अन्यथा रामः इत्याव अकारोपरि विसर्गस्य शर्त्स्थानत्वात् स्थानिवत्त्वेन
भलत्वात् सपत्वात् एत्वं स्यात्। बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनानन्तरमाह—'रामस्य'
इत्याव 'स्य' इत्यास्य भलत्वात् अस्मिन् परे एत्वे प्राप्ते बहुवचनग्रहणवत्त्वात् न भवेत्।
सूत्रे भलि ग्रहणम् किमर्थम्? इत्याह—रामाणाम् इत्यावनुट्सहितस्य आमः
अभलत्वात् बहुवचनेपि न एत्वम्। भल्यग्रहणादह सन्निपातपरिभाषापि न प्रवर्त्तते ॥ पुनः
सूत्रे सुप्ग्रहणम् कथम् स्यात्? पचध्वम् इत्याव बहुवचने ध्वसि सत्पि तस्य

अमुपवात् एत्वं यथा न स्यात् ॥ रामनङसि इत्यत्र “टाडसि—” इत्यनेन रामन-
आत् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । ततश्च विकल्पमाह :—

२०६ । वावसाने ।टा।५।५६॥

दी । अवसाने भूलां चरो वा स्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वेरूप-
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । अस्य द्वित्वपक्षे “खरि च”
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतम्यात् स एव, न तु तकारः ; अल्प-
प्राख्यतया प्रयत्नभेदात् । अतएव “सः सि—” (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः
आरभ्यते ॥

अन् letters at the end of a पद become optionally चर् letters
i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first
letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्त्व and
रामाद् by जश्त्व । Then both ‘त्’ and ‘द्’ becoming optionally द्वित्व
(reduplicated) by the rule “अनचिच” (८१४७) we altogether get
four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्, :). For रामाभ्याम् and
रामेभ्यः in fifth case, see ante rules 204 and 205. In षष्ठ्यकारवचन-
we get रामस्य—डस् being replaced by स्य by rule no. 201. Now in
रामस्य, सकार being doubled by the rule ‘अनचिच’, will not be
replaced by the चर् letter तकार here by the rule ‘खरि च’ (sutra
121) ; for of सकार आन्तरतम्यता (similarity) is with सकार only. तकार
being अल्पप्राख्य and सकार being महाप्राख्य, they differ in उच्चारणस्थानप्रयत्न—
the former having वाच्यप्रयत्न and the letter आभ्यन्तरप्रयत्न (see स्थानप्रयत्न-
विदेक ante). So one i. e. सकार can not be replaced by another
i. e. तकार । This is why तकार has specially to be ordained in
place of सकार in the rule “सः सि आर्धघातुके” (sutra 2,342 infra)

अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

under the declension of the form वत्स्यति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then तकारविधान for सकार of the root वस would have been useless.

मित । “भक्त्या जशोने” इत्यतः “भक्त्याम्” इत्यस्य “अभ्यासिचञ्च” (८:४:५४) इत्यतः “चर्” इत्यस्य अनुवर्त्तनमस्ति, ततः इति:—“अवसाने भक्त्याम्” इत्यादि ॥ “रामात्—रामाद्” इत्यत्र “अनचिच” (८:४:४७) इति तकारस्य, दकारस्य च पाक्षिके द्वित्वसिद्धिर्ह्यपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामाम्याम्” इत्यादिर्ह्यपसिद्धिश्च पूर्व-सुकम् ॥ राम+ङस् इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+स्य=रामस्य इति ज्ञातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “अनचिच” इत्यस्ति सकारस्य द्वित्वस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्वित्वे सति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चर्त्वे सत्यपि प्रयत्नान्तरतस्यात् स एव सकारः स्यात्, न तु दन्त्यासकारस्थाने चर्त्वेन दन्त्यास्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः अल्पप्राणः सकारः महाप्राणः । एवं तयोः प्रयत्नभेदः अस्ति ; तकारः वाह्यप्रयत्नभाक् सकारश्च आस्थानरः ॥ अतः सकारस्थाने चर्त्वेन कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वस+स्यति=वत्स्यति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि आधं धातुके” (सूत्रम्—२३४२) इति तकारविधायकं सूत्रमेवावश्यते । यदि स्वतः एव चर्त्वेन सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ राम+ओस् इति स्थिते—

२०७ । ओसि च । ७।३।१०४॥

दी । ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base (अङ्ग) takes एकार when ओस् follows. Thus राम+ओस्=रामि+ओस्=रामयोः (by sandhi).

मित । सुगमा ॥ राम+आम इति अत्र सर्वर्षदीर्घं प्राप्ते विशेषमाह—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।३।५४ ॥

दी । ह्रस्वान्तात् नदान्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमो नुडागमः स्यात् ।

अमुच्चात् एवं यथा न स्यात् ॥ राम+ङसि इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+
चात् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । ततश्च विकल्पमाह :—

२०६ । वावसाने ।टा।५।५६॥

दी । अवसाने भूलां चरो वा स्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वेरूप-
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामेभ्यः । सस्य द्वित्वपक्षे “खरि च”
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतम्यात् स एव न तु तकारः ; अल्प-
प्रासृतया प्रयत्नभेदात् । अतएव “सः सि—” (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः
आरभ्यते ॥

भल् letters at the end of a पद become optionally चर् letters
i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first
letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्त्त्व and
रामाद् by जश्त्वम् । Then both ‘त्’ and ‘द्’ becoming optionally द्वित्व
(reduplicated) by the rule “अनचिच” (दा३।४७) we altogether get
four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्;). For रामाभ्याम् and
रामेभ्यः; in fifth case, see ante rules 204 and 205. In षष्ठे प्रकावचन-
we get रामस्य—ङम् being replaced by स्य by rule no. 201. Now in
रामस्य, सकार being doubled by the rule ‘अनचिच’, will not be
replaced by the चर् letter तकार here by the rule ‘खरि च’ (sutra
121) ; for of सकार आन्तरतम्यता (similarity) is with सकार only. तकार
being अल्पप्राय and सकार being महाप्राय, they differ in लञ्चारणस्थानप्रयत्न—
the former having वाह्यप्रयत्न and the letter आभ्यन्तरप्रयत्न (see स्थानप्रयत्न-
वदेक ante). So one i. e. सकार can not be replaced by another
i. e. तकार । This is why तकार has specially to be ordained in
place of सकार in the rule “सः सि आर्धधातुके” (sutra 2342 infra)

under the declension of the form वत्स्यति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then तकारविधान for सकार of the root वस would have been useless.

मित । “भलां जशोन्ने” इत्यतः “भलाम्” इत्यस्य “अभ्यासिचञ्” (८।४।५४) इत्यतः “चर्” इत्यस्य अनुवर्तनमस्ति, ततः वृत्तिः—“अवसाने भलाम्” इत्यादि ॥ “रामात्—रामाद्” इत्यत्र “अनचिच” (८।४।४७) इति तकारस्य, दकारस्य च पाचिके द्विलेसति रूपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामान्याम्” इत्यादिरूपसिद्धिश्च पूर्व-सुक्तम् ॥ राम+ङस् इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+स्य=रामस्य इति ज्ञातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “अनचिच” इत्यस्ति सकारस्य द्विलस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्विलेसति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चर्त्वे सत्यपि प्रयत्नान्तरतस्यात् स एव सकारः स्यात्, न तु दन्तासकारस्थाने चर्त्वेन दन्तास्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः अल्पप्राणः सकारः महाप्राणः । एवं तयोः प्रयत्नभेदः अस्ति ; तकारः बाह्यप्रयत्नभाक् सकारश्च आस्थान्तः ॥ अतः सकारस्थाने चर्त्वेन कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वस+स्यति=वत्स्यति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि आधं धातुके” (सूत्रम्—२३४२) इति तकारविधायकं सुवनेवारभ्यते । यदि स्वतः एव चर्त्वेन सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ राम+ओस् इति स्थिते—

२०७ । ओसि च ।७।३।१०४॥

दी । ओसि परे अतोऽङ्गस्यएकारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base (अङ्ग) takes एकार when ओस् follows. Thus राम+ओस् =रामि+ओस् =रामयोः (by sandhi).

मित । सुगमा ॥ राम+आस इति अत्र सवर्णदीर्घं प्राप्ते विशेषमाह—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् ।७।१।५४ ॥

दी । ह्रस्वान्तात् नदान्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमो नुडागमः स्यात् ।

नुट् is the augment of आम् (षष्ठी विभक्ति—बहुवचन), if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी (see the rule “यून्म्याख्यौ नदी”—१।४।३) and if after आवन्त bases as well. Thus we get राम+नाम् and we look forward—

मित । इत्स्य नदीच आप् च इति समाहारद्वन्द्वः । अध्याहार्यं—परशब्दयोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारी सर्वत्र अस्तीति । “आमि सर्वनाम्ः सुट्” (७।१।३१) इत्यतः ‘आमि’ इत्यनुवर्त्तते, तच्च षष्ठ्यन्तं भवति । अतश्च वृत्तिः—ब्रह्मन्नात् नद्यन्नात् आवन्नात् चाङ्गात् परस्य आमः नुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यून्म्याख्यौ नदी” इति (१।४।३) सूत्रोक्ता नदीसंज्ञकाः शब्दाः गृह्यन्ते । आमन्न षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते, भाष्ये तथा उक्तत्वात् । नुटो टित्त्वात् “अद्यन्तौ टकितौ” इति अद्यावयवत्वम् अख्येव इति राम+न्+आम्=राम+नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामोष्णाम् ।

An अजन्त base takes दीर्घ when नाम् (षष्ठी बहुवचन विभक्ति) i. e. prefixed with the augment नुट्, follows. Kasika also says—“नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतनुट्कं गृह्यते” Thus राम+नाम्=रामोष्णाम् । Here the cerebral ष is by the rules “रषाभ्यां नीष्ठाः समानपदै” and “अट् कुप्पुङ्नुम् व्यंवायपि” ।

मित । “टूलोपे पूर्वस्य दीर्घोष्ः” इत्यतः दीर्घानुवृत्तिरिति । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारोपि अख्येव । नामि इति षष्ठीबहुवचनम् गृह्यते । सर्वमेतत् वृत्तौ स्पष्टम् ॥ दीर्घं कृते रामोष्णाम् । “रषाभ्याम्” इति “अट् कुप्पुङ्” इत्यनेन अत्रणत्वम् ।

दी । “सुपिच” (७।३।१००) इति दीर्घः यद्यपि परश्रुतथापीह न प्रवर्त्तते, सञ्चिपातपरिभाषाधिविधात् । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषावाच्यते ॥

Now the question arises that the rule “सुपिच” (७३।१०२), being later in order of Panini than the present rule i. e., “नामि” (६।४।३), the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घं in रामाणाम् by “नामि” ? The answer to this is :—that नुट् here comes in connection with ङस्व in राम and by the maxim “सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य” (ante), this ङस्व must not be destroyed ; so “सुपिच” can not apply (doing away with ङस्व here), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घं by the rule “नामि” will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—ङस्वत्व the cause of नुट् being evidently destroyed by दीर्घविधि, then we are to say that the very beginning of the sutra “नामि” suggests that in the case of “नामि”, सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by “नामि” ।

मित । ननु “सुपिच” (७३।१०२) इति सूत्रं “नामि” (६।४।३) इत्यस्यात् परं सत् अपवादभूतम् एव । ततः “सुपिच” इत्यनेनैव “रामाणाम्” इत्यत्र कथं न दीर्घः स्यात् ? इत्याकाञ्चायाम् आह—“सुपिच” इति सूत्रं यद्यपि परं तथादीर्घं न प्रवर्तते । किमर्थम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्—‘रामाणाम्’ इत्यत्र ‘राम’ इति ङस्वान्तं सन्निपातम् आश्रित्य प्रवृत्तस्य नुट्-विधिः “सुपिच” इति ङस्वविघातकः दीर्घः न सम्भवेत् । अतः परोपि “सुपिच” इति नात्र प्रवर्तते ॥ ननु “नामि” इति दीर्घं सति अपि सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रवृत्तिर्मास्तु इति चेत् । न । तदा “नामि” इति सूत्रारम्भः एव व्यर्थः निरवकाशश्च स्यात् । ततश्च “निरवकाशो विधिरपवादः” इति न्यायेन “नामि” इति सूत्रं हि सन्निपातपरिभाषां वाधेत । अतः आह “नामि इत्यारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा वाध्यते” इति । नामि परे रामाणाम् इत्यादौ दीर्घप्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषां वाधितुं

“नामि” इति दीर्घारम्भः—इति फलितार्थः ॥ राम + डि = राम + इ (ङकारस्य इत्वात्)
इति स्थिते “आद्युष्” इति रामे इति जातम् ततः आह—

दी । रामे । रामयोः । छपि (i. e. सप्तमी बहुवचने) एत्वेकृतेः
[‘बहुवचने भलि एत्’ इति छपि एत्वम्]

[रा + सु इति स्थिते षत्वं समग्रंयितुमाह—]*

२१० । अपदान्तस्य मुद्धण्यः । ८।३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोयम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd
pada in the last अध्याय of Panini.

२११ । इण्कोः । ८।३।५६॥

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule
“इण्कोः”

मित । इन् च कुथ इति समाहारइत्थः । एकवचनमार्थम् ‘इण्’ इति पर-
बकारिण प्रत्याहारः । कुः इति कवर्गः गृह्यते ॥ “इण्कोः” इति सूत्रस्य परत्र
असूत्रत्वेः आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५६॥

दी । ‘सहेः साढः सः’ (सूत्रम् ३३५) इति सूत्रात् ‘सः’ इति षष्ठान्तं
पदमनुवर्त्तते । इण्क्वर्गाम्यां परस्य अपदान्तस्य आदेशः प्रत्ययावयवश्च
यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः ।
रामेषु— । इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? छपिः—
छपिसौ—छपिसः । अपदान्तस्य किम् ? हरिस्तत्र ॥ एवं कृष्ण-
मुकुन्दादयः ॥

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

Here the षष्ठान्त word 'सः' comes down from the sutra "सहोः साडः सः" (for which see sutra 335). Now the सकार in an आदेश or a प्रत्यय but not final in a पद, becomes cerebral (i. e. घ) if coming after vowels except अ and आ or after कवर्गे ~~अ~~. Of the several cerebrals (i. e. क, टवर्गे, घ) घ only comes for सकार, for both have similarity of उच्चारण प्रयत्न, i. e. both have विवृतत्व an आभ्यन्तर-प्रयत्न and अघोषत्व a वाह्यप्रयत्न । Thus we get रामिषु with cerebral. Why do we say इणकोः in the sutra ! Witness रामस्व where स coming after अकार does not become cerebral. Why do we say आदेशप्रत्यययोः in the sutra ? Witness सुपीः सुपिसौ (1st singular and dual of the base सुपिस् derived from सु + पिस् गतौ + क्तिप्) where स being धातुसकार not being of आदेश (of augment ?) or of प्रत्यय (of affixes), does not become cerebral. Why again do we say 'अपदान्तस्य' in the sutra ? Witness the example हरिस्तत्र where स being at the end of the word (पद) हरि, does not become cerebral though after इकार here. The bases कृष्ण, मुकुन्द etc. are also similarly declined as the base राम ।

मित— । एकापि षष्ठी विषयभेदात् मियते इति प्रत्ययविषये सा अवयवार्थिका एव । तथा च द्विती—'प्रत्ययावयवश्च यः सकारः' इति । सर्वमितत् मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ऋट्टरषाणां मूर्द्धाखानां मध्ये विवृतस्य आभ्यन्तरयत्नवतः, अघोषस्य वाह्य-यत्नवतश्च सकारस्य तादृश एव प्रकारः स्यात् । आन्तरतम्यात् ॥ एवं रामिषु इति सिद्धम् ॥ स्त्री इणकोः गृहणात् 'रामस्व' इत्यत्र अकारात् परस्य सस्य न प्रकारः ॥ सुष्टु पिसयति पिसतिवा इति सु+पिस्+क्तिप्=सुपिस् । अत्र सकारः धातुगत एव न आदेशप्रत्ययस्यः । अतः सुपिसौ इत्यादौ सकारस्य आदेशप्रत्ययस्थत्वाभावात् न मूर्द्धन्यः । अतश्च स्त्री "आदेशप्रत्यययोः" इति उक्तम् ॥ एवम् 'अपदान्तस्य' गृहणात्

'हरिमत' इत्यत्र सकारस्य पदान्तत्वात् न षकारः एव ॥ कृष्ण-मुञ्जि-दा-द-र-स्य-दा-ना-
पुं सि रामशब्दवत् रूपं स्यात् ॥

२१३ । सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

दी—। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्थापि
इयं संज्ञा : 'इह च' (सूत्र २२४) इति (निषेधात्) ज्ञापकात् । तेन 'परम-
सर्वत्र' इति तूल् । 'परमभवकान्' इत्यत्राकच्च सिद्ध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम संज्ञा is also of words ending in words of the सर्वादि class. This is clearly suggested in the sutra "इह च" (sutra २२४) where by denying सर्वनामसंज्ञा in इहान्त सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of इह compounds also take सर्वनाम संज्ञा—thus implying तदन्तविधि here. Hence in परमसर्वत्र we get अकच् by तदन्त-विधि । Similarly we get अकच् in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकच् being "अव्ययसर्वनामाम् अकच् प्राक्टेः" ।

[N. B.—Declension of सर्वादि words is like राम, only differences will be enumerated here.]

मित— । 'सर्वः' सर्वं शब्दः 'आदिः' प्रथमः वेषां तानि सर्वादीनि सर्वादिशब्द—
स्वरूपाणि इत्यर्थः—तथा चाववृत्तिः 'सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि' । "स्वं रूपं शब्दस्य
अशब्दसंज्ञा" (१।१।६८) इत्यनेनापि शब्दस्य स्वं रूपमेव गृह्यते । तेन सर्वस्यैव
सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यलं विस्तराय ॥ "न बहुव्रीहौ"
(सूत्र २२२) "इह च" (सूत्र २२४) इत्यादीं सर्वनामसंज्ञानिषेधात् ज्ञायते यत्
इहान्तानाम् सर्वादिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तीति । एतच्चात तदन्तविधिः

ज्ञाप्यते ॥ तेन सप्तम्यन्तात् सर्वनाम्नो विधीयमानः तल् स्वनामान्तस्यापि भवेत्, एवं 'परमसर्व' इति तल् स्यादेव । तथा "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टीः" इति विधीयमानः अकच् सर्वादिशब्दान्तस्यापि भवेत् । ऋतदोक्तम् "परमभवकान्" इति । एवं तसिलादिष्वपि तदन्तविधिना सर्वनामान्तानां विधिरिति ॥ सर्वशब्दरूपं रामवत् । किन्तु यत्र विशेषो वर्तते तदेव लक्ष्मीरूपं स्वयति—

२१४ । जशः शी । ७।१।१७॥

दी— । अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः ।

जस् (1st case plural) is replaced by शी after अकारान्त सर्वनाम words. As शी consists of more than one letter, so it is ordered in place of all the letters of जस् । Thus सर्व + जस् = सर्व + शी = सर्व + ई (शकारस्य इत्वात्) ।

मित— । "अतो भिस ऐस्" इत्यतः 'अतः' इत्यनुवचौ, "सर्वनाम्नः स्मै" (सूत्र २१५) इत्यतश्च 'सर्वनाम्नः' इत्यनुवर्त्तनात् इत्तौ आह— "अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य" इत्यादि । 'शी' इत्यस्य अनेकाल्त्वात् 'जस्' इत्यस्य सर्वस्यैवादेशः स्यात् ॥

दी— । न च "अवशास्तु अनावनवः" (सूत्र २३४) इत्यादाविव "नानुवन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात् प्राक् इत्पञ्चाथा एव अभावात् । सर्वे ॥

There is the maxim "नानुवन्धकृतमनेकाल्त्वम्" i. e., अनेकाल्त्वम् ("many letteredness") is not to be counted along with the eliding letter (अनुवन्ध) ; then in शी there is no अनेकाल्त्वम् the इत् letter श being excluded from counting. Thus there being no अनेकाल्त्वम् in शी, how can there be सर्वादेश here by the rule "अनेकाल् शित्सव स्व" (१।१।५) ? just as, in the rule "अवशास्तु—" (sutra 334),

ञकार being इत् in ढ, there is no अनेकाल्त्व and so no सर्वादेश, but अन्त्यादेश only by the rule “अलोन्त्यास्व” (१।१।५२). To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लशक्तद्धिते” (१।३।८) —sutra 195) • does not arise at all in connection with सर्वादेश by the rule “अनेकाल्शित्—” (१।१।५४), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेश and then इत् । So the परिभाषा— “नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेश । Thus सर्व + ई = सर्वे by “आद्गुणः” ।

मित— । ननु अत्र ‘शी’ इत्यस्य जसःस्थाने सर्वादेशविषये “नानुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वम्” इति परिभाषा परिपस्थिनी एव । “अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति” इति हि तदर्थः । एवं ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तद्धिते” (१।३।८) इति शकारस्य इत्संज्ञकत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् नास्त्येव । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्वाणः ढ—” (सूत्र ३३४) इत्यत्र ‘ढ’ इत्यस्य ञकारमितमादाय अनेकाल्त्वं न, ततः एकात्त्वात् “अलोन्त्यास्व” (१।१।५२) इति ‘ढ’ इत्यस्य अन्त्यादेश एव । अत्रापि तादृशी एव व्यवस्था कथं न स्यात् इत्यवोच्यते—अष्टाध्याय्यां सर्वादेशसूत्रम् (१।१।५५ द्रष्टव्यम्) पूर्वं “लशक्तद्धिते” (१।३।८) इति इत्विधायकं सूत्रं च परमेव । ततः सर्वादेशः प्राक् भवति, ततश्च इत् । एवं सर्वादेशकाले इत्संज्ञायामसत्याम् “नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवर्तिर्न स्यात् ॥ सर्व + जस् = सर्व + शी (सर्वादेशत्वात्) = सर्व + ई (शकारस्य इत्वात्) = सर्वे (“आद्गुणः” इत्यनेन) ॥ सर्व शब्दस्य चतुर्थोक्तवचने “डेभ्यः” इति यकारे प्राप्ते आह—

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४॥

दी— । अतः सर्वनाम्नः ‘डे’ इत्यस्य ‘स्मै’ स्यात् । सर्वस्मै ।

स्मै comes in place of ‘डे’ after अकारान्त सर्वनाम words.

मित— । सुगमा— ॥ सर्वनाम् इति पञ्चमी । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसुवत् ॥
सर्वशब्दात् पञ्चम्येकवचने “टाङ्सिनसाम्—” इति ‘आत्’ इति प्राप्ते—

२१५ । ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् । ७।१।१५॥

आत् and सिन् respectively come for ङसि and ङि after अकारान्त
सर्वनाम bases. Thus सर्व + ङसि = सर्व + आत् = सर्व आत् ।

मित— । पञ्चमीसप्तम्येकवचने यथाक्रमं ‘आत्’ ‘सिन्’ च भवतः ॥ सर्व—
आम् इत्यत्र “ङ्गस्वनयापीनुट्” इति नुटिप्राप्ते आह—

२१७ । आसि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।५२॥

दी । अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नः विहितस्य आमः सुडागमः
स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामरत् । एवं विश्वा-
दयोऽप्यदन्ताः ॥

सुट् is the augment of आम् (i. e. 6th case plural) that is
enjoined after a सर्वनाम word ending in अवर्ण । Thus सर्व + आम् =
सर्वसाम् = सर्वेषाम् । Here in सर्वेषाम्, एत्व comes by the rule “बहु-
वचने भाव्यत्” (ante), and then we have षत्व here by the rule
“आदेशप्रत्यययोः” (ante), स of सुट् being of an आदेश (augment)
here. In seventh singular we get सर्व + ङि = सर्व + सिन् (see
rule 215 above) = सर्वस्मिन् । Other forms of सर्व are like those of
राम । Similarly other अदन्त सर्वनाम words like विश्व etc, are
declined like सर्व ।

मित— । “आत्जसिरसुक्” (७।१।५०) इत्यत्र ‘आत्’ इति अनुवर्षते ।
ततश्च ‘अवर्णात् सर्वनाम्नः विहितस्य आमः सुडागमो भवति’ इत्यर्थः सम्पद्यते ॥
‘सर्वेषाम्’ इत्यत्र “बहुवचने भाव्यत्” इति सूत्रेण एत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति

सर्वं च वाच्यम् ॥ सर्वं नङि इति सिन्नादेशे सति सर्वं सिन् ॥ अणुना सर्वं नामशब्दानां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वादेशश्च षञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । “पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराशिर्व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्” (सूत्र २१५), “स्वमन्त्रातिथनाख्यायाम्” (सूत्र २१६), “अन्तरं वह्नियोगोपसंव्यानयोः” (सूत्र २२०) । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अरूपद् भवतु किम् इति ॥ तत्र उभयशब्दो द्वित्वावशिष्टस्य वाचकः ; अतएव नित्यं द्विवचनान्तः ; तस्येह पाठस्तु “उभकौ” इत्यकजर्थः ; न च कप्रत्ययेन इष्टासिद्धिः ; द्विवचनपरत्वाभावेन उभयतः ‘उभयत्र’ इत्यादीविंशत्यश्च प्रासङ्गात् ; तदुक्तम् (वार्त्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वार्त्तिक २३२)—‘अन्यत्र’ इति द्विवचनपरत्वाभाव । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (? उभयशब्दात्) जसि अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६) इति विकल्पेप्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् नित्यैव संज्ञा भवति, उभये इतर उतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययग्रहणे तन्ताग्रह्याः’ (? इति) । यद्यपि “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति”, “सुप्तिङन्तम्” इति ज्ञापकात् ; तथा गीहतदन्तग्रहणम् ; केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दौ अच्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते ; तत्र अन्यतमशब्दस्य गणो पाठाभावात् न संज्ञा । ‘त्व त्व’ इति द्वाकन्यदन्तौ अन्यपर्यायौ ; ‘एकः उदात्तः अपरोऽनुदात्तः’ इत्येके ; ‘एकस्तान्तः’ इत्यपरे । ‘नेम’ इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः ; तुल्य पर्यायान्तु नेह गृह्यते, ‘यथासंख्यमनुदेशः समानाम्’ (सूत्र १२८), इति ज्ञापकात् । “अन्तरं वह्नियोग—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति ककन्यम् ; अन्तरायाम् पुरि ।

मित— अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ संभावात् द्विवहवियये वसन्ते इति
 द्विहितः कैयटोपपत्तम् । “व्युत्पन्नौ” इति शाकटायनः । आये, अग्रहणात् इतर-
 स्मिन् नियमात् अन्यतमशब्दव्यावृत्तिः ॥ “पूर्वापरावर” इत्यादि अष्टाध्यायीपठित-
 मपि गणपरिसंख्यानार्थं पठ्यते । व्याख्यानं तु २२८—२० सूत्रादौ द्रष्टव्यम् ॥
 ‘भवतु’ इत्यनेन युष्मदर्थकः भवच्छब्दश्च गृह्यते ; शकननिवारणार्थं भवतु इति सानुबन्धः
 पाठः । भवदीयः भवादृशः इति सिद्धार्थम् पाठफलम् ॥ “तस्येह पाठस्तु” इत्यादि ।
 उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः—“अव्ययसर्वनामानकच् प्राक् ‘टः’” इति—अकजर्थः,
 ‘उभकौ’ यथा स्यात् । ननु उभशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्ययेपि ‘उभकौ’ इति इष्टसिद्धिः
 स्यात्, इत्याशङ्क्य आह—द्विवचनपरत्वाभावे तु उभशब्दात् नित्यम् अयच् उक्तः,
 तथा च सूत्रम् “उमादुदात्तो नित्यम्” (६।२।४४) इति । एवं च कप्रत्यये सति
 अयचि “उभयकौ” स्यात्, “उभयतः उभयतः” इत्यादौ अयचि यथा । ततश्च
 कप्रत्ययेन न इष्टसिद्धिः स्यात् । अतः अकजर्थः सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठः कार्यः ;
 तथा च वालमनोरमा “अकचि सति तन्माधप्रपतितः तद्ग्रहणेन गृह्यते” इति
 न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दोपि गृह्यते । तस्य च उभक औ इत्यस्यां दशायां
 द्विवचनपरत्वात् अयच् प्रत्ययो न भवति । इष्टसिद्धिश्च ‘उभकौ’ इति स्यात् ।
 वार्त्तिककृतापि उक्तम् “उभयोनात्र” । तरयायमर्थः—द्विवचने सति अयचप्रत्ययो
 न स्यात् । एतदभिप्रेत्य आह—“अनात्र इति द्विवचनपरत्वाभावे” ॥ तस्मादिति ।
 ‘तस्मात्’ उभयशब्दात् जसि सति “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६) इत्यनेन सर्वनाम-
 संज्ञायाः विकल्पं प्राप्ते, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेन च सर्वनामसंज्ञायाः
 नित्यत्वे सति समाधानमाह—“विभक्तिनिरपेक्षत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च नित्या संज्ञा” ।
 “प्रथमचरम—” इति तु जसपेक्षः विधिः, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यत्र च
 तन्निरपेक्षः विधिः । अतश्च सर्वनामसंज्ञा अनिरपेक्षा सती अन्तरङ्गमेव । अल्पा-
 निचलादिपि अन्तरङ्गम् । ततः “वह्निरङ्गात् अन्तरङ्गो वलीयान्” इति न्यायेन
 “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेनैव अन्तरङ्गत्वात् सर्वनामसंज्ञा नित्या स्यात् ।
 ततश्च उभये इत्येव रूपसिद्धिः । ‘अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप् प्रत्ययान्ततया’

इति इत्तौ कथमुक्तम् ? इत्याह—“प्रथमचरम—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्’-
 प्रत्ययान्तो गृह्यते । उभयशब्दस्य तु “उभाट्टदात्तौ नित्यम्” इति अयच् विहितः ।
 तत् कथमस्य “प्रथमचरम” इति सूत्रेण जसि विक्त्वा सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता ? इत्याह—
 “संख्याया अवयवे तयप्” इति उक्त्वा “उभाट्टदात्तौ नित्यम्” इति अयच् उक्तः ।
 न च अयच् स्थानिवत्त्वेन तयप् एव (इति अयचो स्थानिवत्त्वमाविशत्य तयप् तुल्यतया
 अयजन्त उभयशब्दः अपि तयप् प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इतानेन गृह्यते) । अतः अस्य
 “प्रथमचरम—” इति सूत्रेण विकल्पः प्राप्तः । एवं सर्वनामसंज्ञायाः विकल्पे सति
 नित्यत्वम् समाहितम् “विभक्तिं निरपेक्षत्वात्” इत्याद्येन ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥
 ‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरशब्दस्य सर्वनामता निषिद्धा । तेन अन्तरायां
 पुरि न तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वादिगणानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां
 केषाञ्चित् विशेषं समर्थयितुम् उपन्यास्यति सूत्रम्—

२१८ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

दी— । एतेषां व्यवस्थायाम् असंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्
 सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
 वधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायाम् किम् ? दक्षिणाः गाथकाः—कुशला
 इत्यर्थः । असंज्ञायाम् किम् ? उत्तराः कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing
 to their inclusion in the सर्वादिगण in the sense of some ‘limitation’
 and not signifying designation ; but this सर्वनामसंज्ञा of these
 seven words is optional in the case of जस्, i. e., first plural.
 Thus we get पूर्व when treated as सर्वनाम in जस्, and पूर्वाः when
 not treated as सर्वनाम in जस् (see ante under सर्वे and रामाः) ।
 ‘व्यवस्था’ means “certainty of limitation denoted by the meaning

of the word “पूर्व etc.” Why do we say ‘व्यवस्थायाम्’ ? Witness the example दक्षिणाः गायकाः (expert weavers of garland) when दक्षिण meaning कुशल does not denote limitation, so can not take सर्वनामता in जस् । Why again do we say “असंज्ञायाम्” ? Witness उचराः कुरवः (meaning उत्तरकुरु race—) where उत्तर signifying a संज्ञा is not a सर्वनाम in जस् ।

मित—। “विभाषाजसि” (१।१।३२) इति सर्वमनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” (१।१।३३) इत्यस्मात् ‘सर्वनामानि’ इति च वर्तते : तथा च इति—
 “एतेषां. पूर्वादिप्रशब्दानाम् ‘व्यवस्थायाम्’ दिग्बचनार्थे’ इति फलितम् ‘असंज्ञायाम् सर्वनामसंज्ञा—जसि वा स्यात् ॥ स्वाभिधेयापेक्षते । ‘स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य ‘अभिधेय’ वाच्य’ तेन ‘अपेक्षः’ अपेक्ष्यमाणः ‘अवधेर्नियमः’ व्यवस्थाशब्देन विवक्षितः’ । ततश्च नियमेन अवधिसापेक्षे वर्तमानता द्योत्यते । एवं व्यवस्थायाम् दिशि वर्तमानायाम् इति च फलितम् ॥ स्वाभिधेयापेक्षोवधिनियमो व्यवस्था इति पाठेसति—स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयमपेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्षः इति णः । पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयेन अपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः इत्यर्थः ॥ ‘दक्षिणा गायकाः’ इत्यत्र दक्षिणशब्दस्य कुशलार्थत्वे अव्यवस्थायत्वात् न सर्वनामता । एवं ‘उचराः कुरवः’ इत्यत्र च उत्तरशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामता । कथं “दिशः सपत्नीभव दक्षिणस्थाः” ? सूत्रे ‘असंज्ञायाम्’ इत्यकृत्वात् । आधुनिकसङ्केतः अत्र संज्ञात्वेन गृह्यते । दिक्षु तु चिरन्तनः सङ्केतः । अतो न प्रतिषेधः । उचराः कुरवः इत्याधुनिकः सङ्केतः, तेन संज्ञात्वात् प्रतिषेधः ॥

२१६ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १।१।३५ ॥

दी—। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मानः इति वा । नाभिधेयवाचिनश्च स्वाः : ज्ञातयोऽर्थो वा ।

The word स्व denoting something other than ज्ञाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वोद्दिशब्द; and it is optionally so (i. e., सर्वनाम) in जस् (i. e., first case plural). Thus स्व and स्वा: meaning "own" or "self". But while meaning ज्ञाति वा धन, its form in जस् is स्वा: only.

मित—। “विभाषा जसि” इति “सर्वनामानि” इति च अनुवचम् इति पूर्वसूत्रं द्रष्टव्यम् । स्वशब्दस्य अर्थात् अन्तरे यथा—“स्वोज्ञातौ आत्मनि, स्वं विष्वक्मीये स्वोऽस्त्रियाम् धने” । तत्र ज्ञाति इति अर्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वशब्दस्य सर्वनामता नास्ति इति फलितार्थः । अन्यत्र अस्य सर्वनामता स्यादेव । तच्च जसि विकल्पिता इति ॥ सर्वं आख्यायहृषम् किम् ? “स्वमज्ञातिधने” इत्याक्ते ज्ञातिधनयोरपि आत्मীয়त्वं पुनरुक्तं प्रवृत्त्या सर्वनामता प्रसज्यते, तनु नैष्यते । आख्यायहृषेण आत्मীয়स्यापि ज्ञाति-त्वेन धनत्वेन वा विचक्षायां सर्वनामता न भवति ।

२२० । अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६ ॥

दी—। बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे—अन्तराः वा गृहाः ; बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा हाटकाः : परिधानीया इत्यर्थः ।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting ‘बाह्य’ (outward) or परिधानीय (wearing,) becomes optional in जस् &c. Thus अन्तरा or अन्तरे गृहाः=बाह्याः गृहाः ।

मित—। वहिः अनाहतस्थानम् । तेन योगः सम्बन्धः यस्य स वहिर्योगः, बाह्य इत्यर्थः । उपसम्बन्धीयते परिधीयते इति उपसंव्यानम् वस्त्वमित्यर्थः । वहिर्योगस्य उपसंव्यानञ्च । द्वन्द्वः । तयोः । एतदर्थयोः विद्यमानयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितम् ।

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

२२१ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।२६ ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा सः । पूर्वस्मात्—
पूर्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः
संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

स्मात् and स्मिन् are optionally ordered in place of ङसि and ङि respectively of the seven words पूर्व etc. (see sutra 218), of स and of अन्तर (see sutras 219—20), altogether of these nine words. Thus the words पर अपर are similarly declined. The rest विभक्तिस are as in the case of सर्व । The word एक is always singular while it is a numeral meaning 'one' ।

नित— । “ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ” (७।१।२५) इति अवानुवर्त्तते । तथा च वृत्तिः—“एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात् स्मिनौ वा सः” ॥ अनान्तं सुगमम् । एक-
शब्दस्य संख्यापरत्वे एकवचनत्वं नित्यम् । अन्यार्थद्विवचने भवतः एव । तथा—
एकवदन्ति, केचिद्वदन्ति इत्यर्थः ॥

२२२ । न बहुव्रीहौ । १।१।२६ ॥

दी— । बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता
यस्य सः त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः मत्कपितृकः । इह
समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा
सौक्तिकविग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकञ् प्रवर्त्तते ; स च समासेपि श्रूयते ।
'अतिक्रान्तो भवन्तम् अतिभवकान्' इतिवत् ॥ भाष्यकारस्तु 'त्वत्कपितृकः'
'मत्कपितृकः' इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रत्याचख्यौ ।
यथोच्चारं सुनीताम् प्रामाण्यम् ॥

Words like सर्वं etc, of the सर्वादि list, do not become सर्वनाम
when we have a mind to make a बहुव्रीहि of सर्वादि words. Thus

सर्वनामता of सर्वादि words is prohibited in the अलौकिकवियहवाक्य only of a बहुव्रीहि समास as—युष्मद् स् पितृस् ; अस्मद् स् पितृस् ।

This अलौकिकवियहवाक्य is not generally eligible for use. But still सर्वनामसंज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि s barred only in this अलौकिकवियहवाक्य, and not in लौकिकवियहवाक्य as त्वकं पिता यस्य सः त्वत्कपितृकः । In त्वकं पिता यस्य we have अकच् in त्वम् by the rule “अथय सर्वनामासकच् प्रक् ट्:”, but in the final बहुव्रीहि we have त्वत्कपितृकः with क after युष्मद् (त्वत् and मत् being ordered in place of युष्मद् and अस्मद् by the rule “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च”), for this sutra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अकच् can not come in. Similarly interpret the instance मत्कपितृकः here. That the prohibition here in this sutra is in अलौकिकवियहवाक्य, i. e., when the process of बहुव्रीहि is being made, i. e., when even there is no समास—making, is known thus. For otherwise अकच् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is heard in the लौकिकवियहवाक्य in the words त्वकम् and अहकम् in the above instances. In अहकं पिता यस्य etc, अकच् in heard in लौकिकवियहवाक्य, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क” only. This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i. e., in अलौकिकवियहवाक्य । Neither can it be said that prohibition in अलौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह ; for the maxim is—that अकच् in the अलौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिक्रान्ती भवकन्तम्, अभिभवकान्—” where अकच् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in तत्पुरुष समास । भाष्यकार however supports the usages त्वत्कपितृकः मत्कपितृकः with अकच् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समास । Thus he discards the sutra “न बहुव्रीहौ” । If the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sages connected with पाणिनि-व्याकरण e. g. सूत्रकार, वार्त्तिककार and भाष्यकार—superiority will go according to posteriority in time e. g., वार्त्तिककार is more respected than सूत्रकार and भाष्यकार is more respected than both his prior sages. So follow भाष्यकार here and reject the sutra “न बहुव्रीहौ” । For reasons of भाष्यकार herewe look forward—

मित— । सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् बहुव्रीहेरपि सर्वा-
द्यन्तस्य संज्ञा स्यात् इति तत्प्रतिषेधः आरभ्यते—बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । ततः ‘त्वत्कपिटक मत्कपिटक’ इत्यत्र बहुव्रीहौ
सर्वनामसंज्ञानिषेधात् तदाश्रितः अकञ्चपि न स्यात् । “विभाषा दिक् समासे
बहुव्रीहौ” (१११२८) इत्यतः ‘बहुव्रीहौ’ इति वर्त्तमानेपि पुनर्बहुव्रीहियहणात्,
प्रक्रियावाक्ये एव निषेधो यथा स्यात् इति ज्ञायते । इति सर्वमत एव
व्याख्यायते ॥ “त्वत्कपिटकः, मत्कपिटकः” इत्यादि बहुव्रीहेरिति । तद्विधेः
तावत् विग्रहवाक्यम्—लौकिकम्, अलौकिकञ्च । लौकिकं च प्रयोगार्हम् यथा—
“त्वत्कं पिता यस्य” “अहत्कं पिता यस्य” इति । अलौकिकं पुनः प्रयोगानर्हम्,
यथा—युष्मद् स पितृस्, अस्मद् स पितृस् । युष्मद्-अस्मदोः सर्वनामत्वप्रसङ्गेन विग्रह-
वाक्ये श्रुतः अकञ्च समासेपि श्रूयते । ततश्च विग्रहे अकञ्च (“त्वत्कं पिता यस्य”
इत्यत्र यथा) समासेपि स्यात् । इति तदेव अकञ्च समासे वारयितुम् सूत्रम् आह—
“न बहुव्रीहौ” ; सर्वनामसंज्ञानिषेधात् अकञ्च न भवेत् । अत्र सूत्रे “सर्वादीनि
सर्वनामानि” इत्यनुवर्त्तते । ततश्च अर्थः सम्भवति—बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि
न स्युः । अलौकिकविग्रहवाक्ये एव सर्वनामत्वं निषेधयितुमाह—“बहुव्रीहौ चिकी-
र्षिते” इति । अत्र विषयसप्तम्याश्रयाणादेव अयमर्थो लभ्यते । बहुव्रीह्विप्रक्रियादशायाम्
अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामतानिषेधात् लौकिकविग्रहवाक्ये त्वकम् अहकम्

इत्यत्र अकच् अस्ति, किन्तु निषेधादेव समासे अकच् न स्यात्, किन्तु “क” प्रत्यय एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रेण युष्मद्—अस्मदोः स्थाने त्वत् मन् इति स्यात् एवञ्च कप्रत्ययेन त्वत्कपिटकः सत्कपिटकः इति स्यात् ॥ इह सूत्रे प्रक्रियाकाले एव सर्वनामतानिषेधः, तदेव वर्णयति “इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते” लौकिकवाक्येपि सर्वनामसंज्ञा निषेधसति ‘त्वकम्’ ‘अहकम्’ इत्यादिप्रयोगेन सहज्जते । अलौकिकवाक्ये निषेधफलात् समासे “त्वत्कपिटकः” इत्यादौ अकच् न श्रूयतेन यदि निषेधः न स्यात् तदा अलौकिकस्य प्रयोगानर्हत्वेपि लौकिकवाक्ये इव समासेपि अकच् श्रूयते । “अतिक्रान्तो भवकन्तम् अभिभवकान्” इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकवाक्ये श्रुतः अकच्, तत्पुरुषे सर्वनामतानिषेधाभावात्, समासेपि श्रूयते ॥ भाष्यकारस्तु त्वकत्पिटकः मकत्पिटकः इत्यादि अकचा इष्टापत्तिं कृत्वा “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिकप्रयोगदर्शी, अपि तस्य वचनम् प्रमाणतरम् किम् ? इत्यत्र आह—“यथोत्तरम् सुनीनाम् प्रामाण्यम्” । तत्र भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्तिककाराभ्यां उत्तरत्वात् समधिकम् प्रामाण्यम्, इति । तत्र कारणमपि उपन्यस्यति—

दी— । “संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वादयः” । महासंज्ञाकरणेन, तदनुगुणानामेव गण्ये संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यम् अन्तर्गण्यकार्यं च तेषां न भवति । सर्वानाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिक्रान्तम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word as टि (i.e., for final vowel) etc. and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

गणकार्य्य as शीभाव etc, or अन्तर्गणकार्य्य as अद्द् in इतरादि words &c. Thus we get सर्वाय in सर्वाय देहि when it is a name of some one : and also we have अतिसर्वाय when सर्व् qualifies something else and is उपसर्जनीभूत (subordinate). Similarly for this very reason we get अतिकतरम् कुलम् without अद्द् in अतिकतर, and अतितत् without तद्दाद्यत्व &c here, for here कतर and तद् are उपसर्जनीभूत ।

[N. B.—For this reason, सर्वनाम words being उपसर्जनीभूत in “बहुव्रीहि समास”, further सर्वनामनिषेध by the rule “न बहुव्रीहौ” becomes superfluous according to भाष्यकार ।]

मित—। “सर्वेषां नामानि इति, सर्वनामानि” इति टि-धु-भादिवत् एकाकारसंज्ञां परित्यज्य अन्वर्थमहासंज्ञाकारणात् “सर्वेषां नामयोग्यानि शब्दानि” सर्वनामसंज्ञानि स्युः इति लभ्यते । सर्वादिगणप्रविष्टाः शब्दा अपि तादृशाः एव । ते हि सर्व एव प्रयोक्तुमशक्यन्ते । अतः आह—“संज्ञीपसर्जनीभूताः सर्वादयः सर्वनामानि न स्युः” इति । अतश्च बहुव्रीहौ सर्वादयः सर्वनामसंज्ञां लब्धुं नार्हन्ति । ततः “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रेण तन्निषेधः व्यर्थः स्यात् । एवं सुष्ठु भाष्यकारः एतत् सूत्रं प्रत्याख्यातवान् आकरे । अत एव च ‘सर्वाय देहि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामतासि । ततः न गणकार्य्यम् भवति । एवं अतिसर्वाय इत्यत्र सर्वशब्दस्य उपसर्जनीभूत्वे च न सर्वनामता ॥ ‘अतिकतरं कुलम्’ इत्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वात् “अद्द् इतरादित्यः” इति अन्तर्गणकार्य्यं न स्यात् । एवं अतितत् इत्यत्र तद्दशब्दस्य उपसर्जनत्वात् सर्वनामताभावे “त्यदादीनामः” “तदोः सः सौ अनन्तयोः” इत्यादयः अन्तर्गणसूत्रादयः नात्र प्रवर्तन्ते इत्याखां तावत् ॥ सर्वनामशब्दानां उपसर्जनत्वेन सर्वेषाम् नामनिषेधे अप्रवृत्त्या अकृतव्यूहपरिभाषया एव सर्वनामशब्दानां बहुव्रीहौ सर्वनामता न स्यात् । अतोपि “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । केचित्तु “न बहुव्रीहौ” इति निषेधे एव अकृतव्यूह—परिभाषायाः अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्वा इतरसमासे च अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेः सार्थकमिदं सूत्रमित्याह ।

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

दो—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया समासाथ-
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया तत्पुरुष-
Samasa. Thus we get मासपूर्वाय and not मासपूर्वस्मै, as in the
case of सर्वनाम words, for मासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In
this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासे
बहुव्रीहौ” (१।१।२८), still further repetition of the word समास in
the rule suggests that this prohibition will go even in case of
words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of मासेन
पूर्वाय—where मासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not
take स्मै in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम
words.

नित—। “न बहुव्रीहौ” इति पूर्व सूत्रात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादीनि
सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता
न भवेत्” । इह सूत्रे “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः
'समासे' इति वर्त्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येपि प्रतिषेधो यथा
स्यात् इत्ये तदर्थम् “अतः मासेनपूर्वाय, न तु मासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमोनार्थ—”
इति तृतीयासमासविधायकं सूत्रं समासे वक्ष्यते. तस्यैवात्र ग्रहणं न तु यस्य कस्यापि
तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१।३१ ॥

दो—। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं
निषेधः, न तु अवयवानाम् । नचत्र तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो
विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥

सर्वनामता is also barred in the case of इन्द्रसमास । Thus we get वर्षाश्रमेतराणाम् and not वर्षाश्रमेतरेषाम् as in the case of सर्वादि words. Here वर्षाश्रमेतर is a case of इन्द्रसमास (e. g. वर्षाश्च आश्रमाश्च इतरे च) and this sutra applies. The prohibition here is of the whole इन्द्र compound and not of their independent components : though the निषेध is of the whole compound still we do not by तदन्तविधि get सुट् here in the component इतर by the rule “आमि सर्वनाम्नः सुट्” ; for there the explanation is—सुट् will come of आमि if it is attached to सर्वनाम words. Here thus the whole इन्द्र compound being prohibited as a सर्वनाम, सुट् can not come to आमि (after इतर), for this आमि is not of सर्वनाम word here. Thus तदन्तविधि also can not give सुट् in वर्षाश्रमेतराणाम् ।

मित— । वर्षाश्च आश्रमाश्च इतरे च इति वर्षाश्रमेतरे । तेषाम् इति वर्षाश्रमेतरेणां । अत्र सर्वनामत्वाभावात् “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति सुट् न स्यात् ॥ “इन्द्रे च” इति निषेधः समुदायस्य, न तु अवयवानाम्, ततश्च अवयवे ‘इतरे’ इति अत्र सर्वनामता अस्त्येव किम् ? ननु अत्र अवयवे निषेधाभावात् इन्द्रसमासि ‘इतर’ शब्दस्य सर्वनामत्वमादाय तदन्तविधिना षष्ठीवहुवचने आमः सुट् कथं न स्यात् ? इत्यत्राह— “आमि सर्वनाम्नः” इति सूत्रे ‘अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य आमः’ इति व्याख्यानात्, अत्र च समुदाये निषेधात्, ‘आमः’ सर्वनामपरत्वाभावात् सुट् न स्यादेव ॥ अनेन नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते—

२२५ । विभाषा जसि । १।१।३२ ॥

दी— । जसाधारं यत् कोप्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्ताव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्षाश्रमेतरे—वर्षाश्रमेतराः । ‘शीभावं प्रत्येव विभाषा’ इत्युक्तम् अतो नाकच् ; किन्तु क-प्रत्यय एव—वर्षाश्रमेतरकाः ।

The above prohibition in case of इन्धसमास will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्षाश्रमेतराः and वर्षाश्रमेतरे । “This optionality here is in connection with शी which is the कार्य्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अकच् of the word वर्षाश्रमेतरे (in जस्), for अकच् intervening between जस् कार्य्य and the base वर्षाश्रमेतर, this optional सर्वनामता can not come in, and then अकच् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the इन्ध base वर्षाश्रमेतर and we thus get वर्षाश्रमेतरकाः ।

मित— । सर्वनामानुवर्तनमस्ति, पूर्वं सूत्रात् इन्धे इत्यपि । ‘जसि’ इति सप्तम्याश्रयात् जस्कार्य्यविषये इत्यर्थो लभ्यते । केचित्तु अत्रेदं व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यभिभक्तिको निर्देशः । जसः इ=जसि । आर्षः सप्तम्या लुक् । इशब्दो इवर्णपरः सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेर्ग्रे शीभावे कर्तव्य इति फलितम्” इति सर्वे मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ‘जम् आधरो आश्रयो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-स्थानिकं कार्य्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा’ इति अवोक्तम्, न तु ‘जसिपरे इन्धसमासे सर्वनामसंज्ञा वा स्यात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अकच् न स्यात् । एवं जसः कार्य्यं प्रति विभाषा कथनात्, अकचि सति अकचा व्यवधानात् एष विकल्पो न स्यात् । ततश्च “हं ई च” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रितः अकजिव न प्रवर्त्तते । अतः आह—‘अतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव” ॥

१२६ । प्रथमचरमतयाल्यार्थकतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥

दी— । एते जसः कार्य्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषं रामवत् । तय प्रत्ययः—उतस्तेन तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये—द्वितीयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

The base प्रथम, चरम, तयप्रत्ययान् bases, अल्प, अर्ध, कतिपय and नेम optionally become सर्वनाम in connection with जस्कार्थ्ये (orders in place of जस् i. e., in श्री) : By तय, words ending in the affix तयप् are included here.

मित—। “विभाषा जसि” इति वचते । ततश्च व्याख्यानम्—‘जसः कार्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा सुः’ । ‘तय’ इति तयप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । शिष्टानि “प्रथम चरम अल्प अर्ध कतिपय नेम” इत्येतानि प्रातिपदिकानि । तव ‘नेम’ इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य नित्ये प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते विभाषा कथ्यते । तयप्रत्ययान्तस्य उभयशब्दस्य गणे पाठात् नित्या सर्वनामसंज्ञा इह जस्कार्थ्ये प्रति विकल्प्यते इति सर्वमेतत् वृत्तिकारेण सुष्ठु उक्तम् ।

दी—। “विभाषाप्रकरणो तीयस्य डित्सु उपसंख्यानाम्” (वार्त्तिक) । द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अथेवद् ग्रहणात् नेह—पटुजातीयाय ॥ निर्जरः ।

In the matter of optionality of सर्वनामसंज्ञा, तीयान् words become optionally so when case-affixes having ‘ड’ as इत्, follows i. e., in डे, डसि, डस् and डि । By तीय, the significant affix तीय is taken as in the case of द्वितीय+तृतीय, and not any तीय ; so we get पटुजातीयाय without optionality of सर्वनामसंज्ञा ॥ Then there is the base निर्जर (e. g. विगता जरा अस्य इति निर्जरः) which is declined as निर्जरः in 1st case singular. But for its peculiarity of declension we look forward—

मित—। ‘विभाषा प्रकरणे’ विभाषा जसि इति विषये तीयान्तस्य द्वितीय—तृतीयाशब्दस्य ‘डित्सु’ डित् प्रत्ययेषु “डे—डसि—डस्—डि” इत्येतेषु सत्सु सर्वनामवचनम् विकल्पितव्यम् ॥ अर्थवदिति—“अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्” इति परिभाषया अत्र अर्थवान् तीयः गृह्यते, यथा द्वितीय-तृतीय इत्यत्र ।

‘जरापरि’ तु मसुदायो एव अश्ववान् । न तु एकदेशः तीयः । अतः ‘जातीयरो’
 संज्ञा भवति । नित्तु अतीत्यप्रत्ययान्तस्य ‘पटुजातीय’ शब्दस्य डित्त्वं सर्वनामता
 नाम्नां च । निगोता जरा अस्य इति निर्जरः । निष्कान्तः जरायाः इति “निरादयः
 कान्तादर्थे पञ्चम्याः” इति समासे “गोम्विद्योष्पसर्जनस्य” इति ङस्वे सति अपि निर्जरः
 स्यात् । तस्य विशेषं दर्शयितुमाह—

२२७ । जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।१।१०२ ॥

दी— । जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गा-
 धिकारे तस्य तदन्तस्य च” । “अनेकालत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्य-
 मानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् जरशब्दस्य
 (? अपि) ‘जरस् । निजरसौ । निजरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वात्
 जरासु । निजरसा । निजरसे । निजरसः । पञ्चे हलादौ च रामवत् । वृत्ति-
 कृतानु— पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनि-
 त्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते ‘निजरसिन’ ‘निजरसात्’ इति रूपे, न तु
 ‘निजरसा’ ‘निजरसः’ इति केचित्—“इत्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैः
 इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिरच षष्ठ्ये क्वचने ‘निजरस्य’ इत्येव
 रूपम् स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a
 विभक्तिप्रत्यय beginning with a vowel follows. The maxim is “wh-
 atever is enjoined in the matter of पद and अङ्ग, is also to be
 understood of *that*, as also of whatever ends with *that*”.
 Thus जरस् is also ordered in place of निर्जरस् । Now if the
 question arises that जरस् is to come in place of the whole of
 निर्जरस् being of many letters, then the maxim “the order is to be
 of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेश due to

to अनिकाल्” । Thus जरस् comes in place of जर only of निर्जरः and जर here is again to be taken as the same as जरा. for an original one having some of its part deranged is also taken as the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar for जरस् also coming in place of जर in निर्जरः । Thus we get निर्जरसौ निर्जरसः &c., with जरस् coming in place of जर in निर्जरः । We are however to remember that जरस्—आदेश being पर in the order of अष्टाध्यायी, comes in supercession of इन-य-आत्-स्व and नुट् आदेश in विभक्ति affixes, so इन &c., can not come after जरस्-आदेश । Thus निर्जरसा (in 3rd. singular) and similarly निर्जरसे and निर्जरसः in 4th and 5th singular. In हलादि विभक्ति, the base निर्जर is declined like राम । Vrittikara (in his Kasika Vritti) says that “some sanction the forms निर्जरसिन (in 3rd singular) निर्जरसात् (in 5th singular) and not निर्जरसा and निर्जरसः by पूर्वविप्रतिषेध i. e. the prior one (इनादेश &c here) coming in place of latter one (i. e. जरस् आदेश here); neither सन्निपात-परिभाषा will here stand in the way (i. e. इन &c coming in place of अ of जर can not destroy it by allowing जरस् to come here), for it is (they say) अनिव्य (not obligatory) in this case.” According to this view, निर्जरसैः in also correct in 3rd plural, Similarly these accept the forms निर्जरस्व in 6th singular. But all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says under this very rule that “अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।

मित— । “अठन आ विभक्तौ” (७।२।८४) इत्यतः “विभक्तौ” इत्यनुवर्तते । ऋतः” (७।२।१००) इति पूर्वमुवात् “अचि” इति वर्तते । स च

विभक्तौ भवितः सन् “अचिविभक्तौ” इति कलयति । अतः आह—जराशब्दस्य जरस् इति आदेशोवा भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ननु जराशब्दस्य विधेय-मानो जरसादेशो कथं निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारि अङ्गाधिकारि च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोध्यम्” इति अनया परिभाषया जराशब्दस्य तदन्तस्य च अयमादेशः, जरसादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यत्रापि जर इत्यस्य जरसादेशः ॥ ‘जरस्’ इत्यादेशः अनेकाल् च, तत्कथं सर्वस्य ‘निर्जर’ इत्यस्य आदेशः अयं न स्यात् ; इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति जराशब्दस्यैव जरस् आदेश न तु सर्वस्य निर्जर-शब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जराशब्दस्वरूपाभावात् कथं पुनः इह जरसादेशः स्यात् ? ततः आह—“एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्” इत्यादि । “द्विज्ञोप पुच्छे वा वा एव भवति न गर्दभः” इति न्यायेन ‘जर’ इत्यस्य आकार—होत्रत्वेपि जरास्वरूपत्वात् जरसादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जर्सौ निर्जरसः इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ङसि इत्यत्र जरसादेशे सति “टाङ्सिङ्साम्” इतिपूर्वेषु इनादयः स्युः वा, न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—“इनादीन वाधित्वा परत्वात् जरस् एव स्यात्” ; इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधपरं कार्यम्” इति अनेनैव जरस् आदेश एव स्यात् ! तेन निर्जरसा, निर्जरसः इत्यादिकं स्यात् । पक्षे जरसादेशाभावे, तथा हलादौ विभक्तौ च रासवत् ॥ वृत्ति-कारस्तु “निर्जरसिनः निजरसात्” इत्यादि इष्टापत्तिं कथयति केषाञ्चित्सते । निर्जर आ निर्जर ङसि इति स्थिते निर्जरस् आ, निर्जरसः ङसि इति जरसादेशे एव जाते “टाङ्सिङ्साम्—” इत्यस्य अत्र प्रवृत्तिमप्यनुजानीते । ननु अत्र जरस् आदेशः परः, अतः अयमेव विप्रतिषेधे स्याच्चेत्, इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे पूर्व अपि क्वचित् कार्यम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः स्युः । ततः एते अत्र मद्रिपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशमपि प्रवर्तयन्ति । निर्जरश्च ‘जर’ इत्यदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तिताः इनादयः अनिमित्तं ‘जर’ इत्यस्य विघतास्य इति एषोव न प्रवर्तते । ततः निर्जर इन=निर्जरस् इन=निर्जरसिन । एवं

निर्जरसात् इत्यपि स्यात् । एषां मते—निर्जरसा निर्जरसः इति तु न स्यात् । एषम्
एषां मते निर्जरसैः निर्जरस इत्यादि अपि स्यात् । किन्तु सर्वेनेतत् भाष्यविरोधात्
उपेक्षाम् । किञ्च गोनर्दीयस्त्वाह—“अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।
इति विसरिणालम् ।

२२८ । पद्-दन्तोमास् हृन्निशसन् यूषन् दोषन् यकन् शकन्
उदन्नासञ्चस्प्रभृतिषु । ६।१।६३ ॥

दी— । पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत्
शकृत् उदक आस्य एषां पदादयः [यथाक्रमं पद दत् नस् नाम् हृत् निम् असन्
यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्यादयः] आदेशाः स्युः शसादौ वा ।
यत्तु “आसनशब्दस्य आसन्-आदेशः” इति काशिकायाम् उक्तम् तत्
प्रामादिकम् ॥ पादः—पादौ—पादाः । पादस्—पादौ—पादान्, पदः ।
पदा—पादेन इत्यादि ।

मित— । सुगमा ॥ दन्त+शसि इत्यत्र अनेन ‘दत्’ आदेशे सति दत्+अस् इति
स्थिते अत्र “भक्षां जशोने” इति सूत्रेण पदान्ते विधीयमानं जशत्वमाशङ्क्य पदसंज्ञा-
विधायकं सूत्रं कथयितुमाह—

२२९ । सुडनपुंसकस्य । १।१।४३ ॥

दी— । छट् इति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थान-
संज्ञानि स्युः अक्कीवस्य ।

Here in this sutra सुट् is a प्रत्याहार with सु (of 1st case sing-
ular) & ending with ट् of औट् (i. e., 2nd case dual). Thus
altogether first five विभक्तिप्रत्यय are got. These five are called
सर्वनामस्थान, if these are not of neuter gender.

मित— । स्वादिपञ्चवचनानि—सु औ जस् अन औट् इति पञ्च चत्र
सञ्चने । ‘सु’ इत्यारभ्य ‘औटः’ टकारेण प्रत्याहारकारणात्, वचौ ‘सुट्’ इति

प्रत्याहारः, इति व्याख्यातत्वात् ॥ "मुटस्त्रीपुंसयोः" इतिवक्तव्ये गुरुनिर्देशो ज्ञापयति प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोक्ति इति कैयटः । पद्युदासमिति जयादिव्यो दौष्टितय । नपुंसके न विधिनापि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १.४।१७ ॥

दी— । कर्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञं स्यात् ।

When affixes नृ etc (those, that are entitled as सर्वनामस्थान being excepted) ending with the affix कप् (said towards the end of the fifth chapter of अष्टाध्यायी) follow, then what precedes these is called पदः । Thus in दत्+अस् (2nd plural), अस् being outside सर्वनामस्थान, दत् is a पद and जश्च is to follow, now we look forward—

मितः । सत्वे 'असर्वनामस्थाने' इति एकवचनसार्धम् । पञ्चमाध्यायान्ते कपः आ प्रत्ययाः रट्हात् । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञं भवति इति सूत्रार्थः । सुपीति वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमधिकपरिग्रहार्थम् ; अत आह कप्रत्ययावधिषु ॥ ततश्च दत्+अस् इत्यत्र असौ सर्वनामस्थानात्त्वाभावात् 'दत्' इत्यस्य अनेन सूत्रेण पदत्वे सति प्रतिप्रसवसुपनास्यति—

२३१ । यच्चि भम् । १।४।१४ ॥

दी । यकारादिषु अजादिषु च कप्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसञ्ज्ञं स्यात् ।

When affixes (within the jurisdiction ending with कप्, at the end of 5th chapter of Astadhyayi) beginning with यकार or a vowel (सर्वनामस्थान affixes being excepted) follow, then

what precedes these is called a “भ” and not पद (as said in the prior sutra). Thus in दत्+अस्, दत् is a “भ” & not पद, so जश्त्व can not come in here—that being a पदान्तविधि ।

सित— । “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” अत्र वर्त्तते । य् च अच् च इति समाहार-
इत्तः ॥ पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादभूता भसंज्ञा अनन विधीयते । सर्व-
नामस्थानवर्जिते यकारादौ अजादौ च स्वादौ परतः पूर्व भसंज्ञा भवति इति सुवायः ।
तेन दत्+अस् इत्यत्र अजादौ स्वादौ परतः ‘दत्’ इत्यस्य भसंज्ञा, तेन पदत्वभावात्
पदान्तविधिः जश्भावः अत्र न स्यात् । ननु अत्र पदभसंज्ञयोरुभयोः युगपत् समावेशः
स्यात् वा न वा इत्याशङ्क्यायामह—

२३२ । आ कङारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

दी— । इत ऊर्ध्वं “कङाराः कर्मधारये” (२।२।३८ । सूत्र ७३१)
इत्यतः प्राग् एकस्य एकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनावकाशा च । तेन
शसादौ अचि भसंज्ञैव ; न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दत्ता ।
जश्त्वम् दद्भ्याम् इत्यादि ॥ मासः । मासा । भ्यामि स्त्वे यत्वे च
यलोपः—माभ्याम् । माभिस्तित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule “कङाराः कर्म-
धारये” (२।२।३८), one designation is to be attached to a particular
thing & not two designations at a time. That which is later is
powerful and also that which has no scope is powerful. Thus
here भसंज्ञा being later and of smaller scope than पदसंज्ञा, comes
here in शस् etc, that begin with a vowel- Hence no जश्त्व in
दत्+अस् । Thus we get दतः । In दद्भ्याम् however दत् being a
पद we have जश्त्व here. Again rule 228 directs नास् in place
of मास in शस् &c. In नास्+भ्याम्, first we have ह् by the rule

“ससजुषो रुः” (ante). Then this रु is replaced by य by the rule-
 “भीमगोअघोअपूर्वस्य योशि” (ante) and this य again elides by the
 rule “हलि सर्वेषाम्” (ante), and we finally get नाभ्याम्—नाभिः &c.

मित—। आङ् इह मथ्योदायाम् नाभिविधौ [तेन विना मथ्योदा तत्सहितोभि-
 विधिः इति व्याख्यानात्] ! कडारशब्दस्य इह प्रवेशे विनियोगाभावात्, “आ कडारात्
 एकामञ्जा” इत्यत्र का च संज्ञा स्यात् ? इत्याह—या परा निरवकाशा च सैव संज्ञा
 भवेत् ; उभयोः सावकाशत्वे या परा सा प्रवर्तते : धनुषा विध्यति इत्यत्र परा करणसंज्ञा
 अभादानसंज्ञा वाधते । एकस्याः पुनः अनवकाशत्वे पूर्वोपि अनवकाशा परामपि साव-
 काशा वाधते । “भवतष्टक्कुर्सा” (धारा ११५) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”
 (१।४।२५) इति पूर्वो पदसंज्ञा परां भसंज्ञां वाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र जश्त्वं
 भवति ॥ एवं शम् इत्यत्र परत्वात् निरवकाशत्वात् च भसंज्ञा सिध्यति ततः
 आह—“न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न” । तेन दत् + अस् = दतः ॥ दत् + भ्याम्
 इत्यत्र भ्यामो पदत्वात् जश्त्वे सति ददभ्याम् ॥ नास + जश् = नास + अस् = नास् +
 अस् = नासः (सूत्रे २२८) । अस् नासशब्दस्य नासादेशे भ्यामि परे नास् + भ्याम्
 इति स्थिते “ससजुषो रुः” इति रुत्वं वाधित्वा “भीमगो अघो अपूर्वस्य” इति
 वादेशे “हलि सर्वेषाम्” इति यलोपे सति नाभ्याम् । एवं नाभिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।१२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अल्लोपोऽनः । ६।४।१३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य
 अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग (base) having an affix
 beginning with य or अच् (सर्वनामस्थान being excepted) following
 it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

अजन्तपु लिङ्गप्रकरणम्

end & becoming "भ" at the same time, elides its अकार । Thus the base वृष (meaning मण्ड) becoming वृषन् (by rule 228) in शस् stands as वृषन्+अस्=वृषन्+अस् (the अ of final अन् eliding by this rule)=वृष्णः with cerebral, for which we look forward—

मित— । "अत् लोपः अनः" इति सूत्राङ्गानि । तत्र 'अत्' इति लुतपठिकं भिन्नं पदम् । 'अनः' इत्यवयवषष्ठी, "अतः" इत्यस्त्विशेषणम् । 'अङ्गस्य' "भस्य" इति अधिकारोक्तिः । ततः आह—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोपः स्यात्, अन्नन्तं भसंज्ञं चेत् । ततः • (भसंज्ञाधिकारि) आह—'असर्वनाम-स्थानयजादिस्वादिपरो यः अन्' इत्यादि । "अन्नन्तस्य भस्य अङ्गस्य अकारस्य लोपः" इति व्याख्यानं तच्चा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः प्राप्नोति । "भस्य अङ्गस्य अनोऽकारस्य" इति व्याख्यानं तु मनसा इत्यादौ लोपः स्यात् । "अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्य अनोऽकारस्य" इत्यपि अनन्तत्वा इत्यन्तलोपः स्यात् । अतः सुष्ठु आह—"अङ्गावयवो—" इत्यादि ॥ ततश्च मण्डार्थकस्य वृषणब्दस्य शसि वृष+शस्=वृषन्+अस् (सूत्र २२८)=वृषन्+अस् (सूत्र २३४)=वृष्णः । अत्र णत्वविधायकं नूतमाह—

२३५ । रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८।४।२ ॥

दी— । एकपदस्थान्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । युष्णाः । युष्णा । "पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः" इति पक्षे तु 'अहव्यवाये' इत्येवोत्र णत्वम् । "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" (वार्त्तिक) इति त्विह नास्ति ; "तस्य दोषः संयोगादिलोप—लत्व-णत्वेषु" इति निषेधात् ॥

न coming after रेफ or षकार in the same पद, becomes cerebral. Thus वृष्णः & वृष्णा । If the sutra "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" (ante) is explained as "अजादेश स्थानिवत् if there is later विध after स्थानीभूत अच् which is prior," then here in वृष्णः &c. we have cerebral by the rule "अट्कुप्वाड् नुम्व्यवायेपि" (notwithstanding the

intervention of च here). Though this present rule (i.e., शत्व) is within the पूर्ववासिद्धीय (८।२।१) jurisdiction, still the Varttika “पूर्व-वासिद्धे न स्थानिवत्” has no application here, this varttika being already annulled by the later varttika “तस्य दीपः संयोगादिलोपलत्वश्लेषु”, and here we have शत्वविधि ।

नित—। दृशः इत्यवपूर्वं शत्वमस्थितम् । ननु “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ”—इति सर्वे स्थानीभूतादचः पूर्वस्मात् परस्य विधौ सति अजादेशः स्थानिवत् इति परलोपि भाष्ये श्रुतिः । एतत्पक्षमाश्रित्य अज्ञोपः स्थानि—अकार इव । तन् यूष्णः इत्यव अकारश्चवधाने मति कथमनेन स्ववेण शत्वम् । ततोत्तरमाह—“अट् कुप्वाड् नुम् अत्रापि” इति अट्स्ववाये शत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमभिप्रेत्य आह—“पूर्वस्मादपि विधौ” इत्येवाव शत्वम् ॥ ननु एषः प्रश्नः कथं उदेति—पूर्ववासिद्धीयाधिकारि (८।२।१) स्थानिवत्त्वाभावात् इति चेत् ? तवाह—पूर्ववासिद्धीये शत्वविधौ—“पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य दीपः संयोगादिलोपलत्व श्लेषु” इति परवार्तिकेन बाधात् ॥ यूष्न्+भ्याम् इति स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७ ॥

दी—। नेति प्रातिपदिकेति च लृप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य श्रसिद्धत्वात् दीर्घत्वम् एत्वम् ऐस्त्वम् च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are षष्मन्त words, षष्ठी विभक्ति being elided here owing to आर्षप्रयोग । Thus the explanation is—The word which is entitled as a प्रातिपदिक has its नकार at the end elided. Hence दृष्न्+भ्याम् = यूष्न्+भ्याम् = यूषभ्याम् ; similarly यूषभ्याम् । Here after नलोप, दीघत्व by “सुपिच”, एत्व by “बहु-

वचने भाव्येत्" and ऐत्त्वं by "अतोभिस ऐम्" cannot operate, for नलोप being in पूर्वतासिद्धीयाधिकार, is here regarded as not elided.

मित—। "न लोपः प्रातिपदिका अत्तस्य" इति चतुर्थदं त्वम् । तव 'न' इति 'प्रातिपदिका' इति लुप्तषष्ठीकेपदे । ततः—प्रातिपदिकावयवस्य अत्तस्य नस्य लोपः स्यात् इत्यर्थः जायते । अतएव 'ब्रह्मै—प्रातिपदिकासंज्ञके यत्पदं तदत्तस्य' इत्यादिव्याख्यातम् ॥ एवम् य धृन्+भाम् = य धृभाम् । य धृन् + भः = य धृभः । अत्र नकारलोपे सति "मुपि च" इति दीर्घत्वम्, "बहुवचने भाव्येत्" इति एत्वम्, "अतो भिस ऐम्" इति ऐम्त्वमपि न प्रवर्त्तते, नलोपस्य पूर्वतासिद्धीयाधिकारत्वात्, नलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ य धृन्+ङि इत्यत्र "अलोपोनः" इति नित्ये अलोपे प्राप्ते आह—

२३७ । विभाषा लिङ्गोः । ६।३।१३३ ॥

ही—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्य अकारस्य लोपो वा स्यात् लिङ्गोः परयोः । यष्णि-यूषनि । पन्ने रामवत् । "पह्नो—" (सूत्र २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च—अङ्गोः श्यामपि दोषन्-आदेशः । अतएव भाष्ये "ककुद्दोषनी इत्युदाहृतः । तेन "पद्ङिश्चरणोऽस्तियाम्" "स्वान्तं हन्मानसं मनः" इत्यादि च सङ्गच्छते । आसन्त्यं प्राणमूचुः—इति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । 'दोष्' शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात् । तेन "दक्षिणं दोर्निशाचर" इति सङ्गच्छते । "भूजवाहू प्रवेष्ठी दोः" इति साहचर्यात् पुस्त्वमपि । "दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः" इति ॥ द्वयोरङ्गोर्भव द्वयहः ।

अन् which is the final part of an अङ्ग (base) having an affix beginning with य or अच् (सर्वनामस्थान being excepted) following it, elides its अकार optionally when ङि (seventh case singular) or

शे (1st and 2nd dual in neuter) follows. (See also under अज्ञोपीनः Sutra 234). Thus we get both यूषि and यूषि in the seventh singular. The base when यूष is declined like राम । The word प्रभृति in the Sutra "मद्भृत्" (२२७) means प्रकार i.e., सदृश । So also in शी which comes in place of श्रीङ् in the neuter, दीषन् is ordered in place of दीप् । Thus भाष्यकार uses ककुद्दीषणी (with दीषन्—आदेश for दीप् in शी) । Hence also we see "पदङ्गि यरणोस्त्रियाम्" with पद् for पट् in 1st singular, and "स्वान्तं हृन्मानसं" &c. with हत् for हृद् in 1st singular &c. Similarly in "आसन्यं प्राणसुचुः" we see आसन् coming in place of आस्य in the sense of आस्ये भवः । So also remember that आसन् comes in place of आस्य and not आसन as said in Kaska. From the use of the epithet ककुद्दीषणी in the भाष्य we see that the base दीष् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu— as "दाक्षिणं दीः" &c. And from the lexicon "भुजवाहप्रवीछी दीः", दीष् is also masculine as well. Hence also Sriharsa uses दीषन् in the masculine in—दीषं तस्य तद्यविधस्य भजतः &c. In हयोरज्ञोर्भवेः we get वाङ् for वीङ् तद्विनाशसमास. अङ् being ordered for अहन् by the rule "अहोङ् एतेभाः" (and टच् समासान्त coming by the rule—"राजाहः सखि-भाषच्") । It is declined like राम ; only its speciality in ङि is being shown by the following rule—

मित—। "अज्ञोपीनः" इति अत्र वर्तते ; तच्च प्राज्ञं व्याख्यातम् । वृत्तिरपि पूर्ववदेव इति पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । ङिश्च शी च इति वियहः ; तयोः । 'ङि' इति सतस्यैक-वचनग्रहणम् । 'शी' इति "नपुंसकाच्च" इति सूत्रेण विहितः 'शी' (नपुंसकस्य प्रथमाहितौयादिवचनं) गृह्यते, न तु जस्यशीः शिः ; तस्य सर्वनामस्थानत्वात् भसंज्ञात्वाभावात् । इति ङौ यूषन् आदेशे यूषि यूषि । पञ्च यूषन् आदेशः

भावे रामवत् रूपम् ॥ “पद्मिनी—” इति मूले शम्भुप्रभृतिषु इत्यत्र प्रभृतिग्रहणम् प्रकारार्थम् सट्टशार्थम् इत्यर्थः । तेन औङः श्याम् (नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयादिवचने इत्यर्थः) दोष शब्दस्य दोषन् आदेशः स्यात् । तत्र भाष्ये “ककुद्दोषणी याचते महादेवः” इत्यत्र “ककुद्दोषणी” इति उदाहृतम् । एवं “पदङ्गि—” इत्यत्र पादस्थाने प्रथमायां पदादेशः, “स्वान्तं हन्मानसं” इत्यत्र च हृदयस्थाने प्रथमैकवचने एव हृदादेशः अपि भङ्ग्यते । [वस्तुतस्तु “तेन पदङ्गि—, स्वान्तं हन्मानसम्” इत्यादि च सङ्गच्छते” इत्येतत्दीर्घितपठितप्रचिन्तमिव भाति । ‘पद्’ इति ‘हृद्’ इति च पृथक् शब्दद्वयम्, न तु पादस्य हृदयस्य च आदेशभूतम् । अन्यथा “पदगा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम्” इति भङ्गिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद्’ इति पृथक् पदं न तु पादस्य आदेशभूतम्—तथा च वाचस्पत्यम्” पद्गां गन्तरि पदाती...पादशब्देन समासे तु अदन्तपदादेशः ‘पदम्’ इत्येव” । एवम् “हृद्गमित्स्वन्ते पूर्वपदस्य च” इति मूले ‘हृत्’ इति हृदयादेशात् पृथक् पदं गृह्यते ; यतः मूले “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमुचितम्” । तथा अर्थवदनर्थवतीः अर्थवदग्रहणमपि युक्तम् । अर्थवान् च ‘हृत्’ अनादेशभूतः । अतः मनो ‘हृत्’ इति हृदयादेशभूतात् पृथक् शब्दोक्तिः । तथा च दुर्घट्टौ—मुहृट्ट+अण इत्यनेन सौहार्दं, सौहृट्ट इति पदद्वयम् उदाहृतम् । द्वितीयं तावत्, ‘हृत्’ शब्दस्य हृदयादेशभूतस्य लाक्षणिकत्वात् “हृद्ग—” मूत्रस्य अविषयत्वात् । वामनस्य “अनृणि हृद्भावात्” इत्यस्मात् अपि ज्ञायते ‘हृत्’ इति स्वतन्त्रः शब्दोक्तिः । इत्यास्ताम् विस्तरिण] ॥ एवम् “आसन्” प्राणसूत्रः । इत्यादि आस्ते भवः इत्यर्थे आस्य—स्थाने आसन् आदेशः अपि सङ्गच्छते । एवं आस्ते भवः=आसन् इति क्वोक्तत्वात् आसनशब्दस्य आसन्—आदेशः इति निरस्त एव । उक्तभाष्योदाहरणाच्च दोष शब्दस्य नपुंसकत्वम् ज्ञायते । रघौ अपि “दक्षिणं दोः” इति नपुंसकदेशरिबोदाहृतम् ॥ “भुजवाह—” इत्यादि कौषाच्च दोष शब्दस्य पुंस्वमपि साधुः । श्रीहर्षे “दोषं तस्य—” इत्यादौ तथा उदाहृत्वात् ॥ इयोरह्नोः भव इति तद्धिताथेसमासे, “कालात् ठञ्” इति ठञि, “द्विगीर्लुगनपत्ये” इति ठञौ लुकि, “राजाहः सखिभाष्टच्” इति टचि “अह्नोऽन एतेभ्यः” इति

अह्नन्दिग्मं सदि अह्नन् इति रूपसिद्धिः । तस्य रामवत् रूपाणि । डौ तु विग्रहः दर्शयति—

२३८ । संख्याविस्वायपूर्वस्य अह्नस्य अह्नन्-आदेशः वा स्यात् डौ ।

६।३।११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अह्नस्य अह्नन्-आदेशः वा स्यात् डौ ।
द्व्यह्नि—द्व्यहनि—द्व्यह्ने । विगतमहः व्यह्नः । व्यह्नि—व्यहनि—व्यह्ने ।
आह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि—सायाह्नि—सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥

निर— । संख्याच्च विद्य सायश्च संख्याविस्वायाः । ते पूर्वे यस्मात् । तादृशस्य अह्नस्य अह्नन् वा स्यात् डौ ॥ अह्ननादेशे अह्नोपि डाङ्गिः तदभावे—डाहनि । अस्वया रामवत्, डाङ्गि इति ॥ विगतम् अह्नः इति व्यह्नः । “प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयोः इति प्रादिसमासः । पूर्ववत् अह्ननादेशः । रूपाण्यपि डाङ्गवत् ॥ अह्नः सायः इति सायाह्नः एकदेशितम् । “सर्वाप्येकदेशो अज्ञा समस्यते” इत्यस्य अत्र सायश्चरुणस्य ज्ञापकम् । डाह्नवत् अह्ननादेशे अह्नोपि तदभावे च रूपाणि ॥

विद्यं प्रातीति क्विपि विश्वपाशब्दः सिद्ध्यति । अतोनासौ आवनः ततश्च न सुलोपः । एवमस्य रूपाण्यह्न—

दी— । विश्वपाः (इति प्रथमायाः एकवचनम्) ।

विश्वपाः+औ इति स्थिते आह्न—

२३९ । दीर्घाञ्सि च । ६।३।१०५ ॥

दी— । दीर्घांतु जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपाः । सर्वादीर्घः—विश्वपाः ।

पूर्वसवर्णदीर्घ by the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (ante) does not come in when जस् or affixes beginning with an इच् vowel (i.e., all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base. Thus in विश्वपा+ we do not get पूर्वसवर्णदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्धि rules

and the form is विश्वपौ । And by सर्वर्णदीर्घः by सन्धि, we get विश्वपाः in जस् ।

मित— । विश्वपा + औ इत्यत्र “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परे इद्धिः—विश्वपौ इति । एवम् सर्वसव नृगसम् ॥ ननु “नादिचि” (६।१।१०४) इत्यनेनैव अवर्णात् इचि पूर्वसवर्णदीर्घे असति, इहौ च सत्या विश्वपौ इति सिध्यति, जसि च पूर्वसवर्णदीर्घेणापि इहापत्तिं स्यात् तत् कथमत्र “दीर्घाञ्जसि” इति पृथक् सूत्रेण ? तत्रोत्तरमाह—

दी— । यद्यपीह आौडि “नादिचि” इत्येव सिद्धम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे कतिनास्ति, तथापि “गौर्ध्वो गौर्ध्व्य” इत्याद्यर्थे दीर्घात् जसिच” इति सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् (परत्वात् प्राप्ते इत्यर्थः) सूत्रम् उपन्यस्तम् ।

It is true that in औड् (1st & 2nd dual) the form विश्वपौ is got by the application of the rule “नादिचि” (which bars पूर्वसवर्णदीर्घ after अवर्ण bases followed by विभक्ति प्रत्यय beginning with इच vowel) ; and in जस् the very form विश्वपाः is got by पूर्वसवर्णदीर्घ also by the application of the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः”, still the necessity of the rule “दीर्घाञ्जसि च” is for the completion of the forms गौर्ध्वी गौर्ध्व्यः &c. And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules “नादिचि” and “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ;

मित— । नृगसम् ॥ विश्वपा + शंसं इति स्थिते आह—

२४० । आतो धातोः । ६।४।१४० ॥

दी— । आकारान्तो र्यो धातुः तदन्तस्य भस्य अङ्गस्य लोपः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” (इति अन्त्यस्यैव लोपः) । विश्वपः । विश्वपाः । विश्वपाभ्यामित्यादि । (विश्वपे । विश्वपः । विश्वपि । इत्यादि)

एवं गङ्गाद्यादयः ॥ धातोः क्त्विम् । हाहान् (हाहा इति नासौ धातुशब्दः
 क्त्विम् रश्मिर्विरेपवाचकसवात्पत्रं प्रतिपदिकम् । ततः अस्य सूत्रस्य अप्राती
 "तस्मात् शसौ ना पत्तिः" इति हाहान् इति सिध्यति) । टा—सवर्णादीघः=हाहा
 (कसौर्षे क्वचनम्) । डे—वृद्धिः=हाहै । डसिडसोदीघः=हाहाः । ओसि
 वृद्धिः=हाहौ । डौ 'आद्गुणः'=हाहे । शेषं विश्वभावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if
 it be a "भ" । The elision is of the last letter आ by the rule
 "अलोऽन्त्याम्" । Thus विश्वपा श्म् being a "भ" becomes विश्वप् +
 श्म् = विश्वपः । Similarly विश्वपा-विश्वपे, विश्वपः, विश्वपोः &c. So also
 decline गङ्गाधना (गङ्गा धननि इति क्त्विम्) &c. Why do we say "धातोः"
 in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a "भ" of the base
 हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a
 name of a रश्मिर्व) । Similarly we get हाहै &c. (without अलोप but
 वृद्धि) for it is not धात्वन्त, though a भसंज्ञक word when डे follows.

नित— । मृगमा ॥ मृगे धातोश्चित्, कथं "हलः श्नः शानज्ज्ञौ" (३।१।८२)
 "मम"ने अन्त्रपूर्वं क्त्वो ल्यप्" इत्यादी यः इति क्तः इति च अधातोः 'आ' इत्यस्य
 'का' इत्यस्य च स्यानि प्रयोगः ? इत्यवाह—

दी— । आतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—
 क्त्वः । श्नः ।

नित— । 'क्तः यः—सौवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥
 इत्यादन्ताः ॥

हरि+सु=हरिः (क्त्वविसर्गौ) ॥ हरि+औ इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" (सूत्र १६४) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । जसि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे । हरयः ।

A base ending in ऋस्व vowel (as हरि here takes गुण in place of its last vowel (by “अलोऽन्तास्य”) when जस् follows. Thus हरि+जस्=हरि+अस् (by गुण) =हरयः (by सन्धि) ।

मित— । सुगमा ॥ हे हरि+न् इति स्थिते आह—

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् (अस्मि परे पूर्व रूपे सतिरुपम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ऋस्व vowel takes गुण in its final vowel (by the rule “अलोऽन्तास्य”) when स'बुद्धि follows. Then the form हे हरि +स्=हे हरे+स् । And then the स'बुद्धि elides by the rule “एङ्ह्रस्वात्” (ante), and we get हे हरे । Similarly हरिम् (by पूर्व रूप), हरी and हरीन् (by पूर्वसवणंदीर्घ, and न for शस by the rule “तस्मात् शसो नः पुंसि”) ।

मित— । सुगमा ॥ हरि+न् आ इति स्थिते विशिषं वक्ष्यन् प्रथममस्य विकार्य-सुपन्वस्यति—

२४३ । शेषी घ्यसखि । १।३।७ ॥

दी— । अनदीसंज्ञे कौ ह्रस्वौ यौ इवर्णौवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? मत्स्यै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ (यू) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in short इ and short उ that are not technically called here as नदीसंज्ञक words (by the rule “दू स्नाखौ नदी” etc) are called

एवं गङ्गाध्मादयः ॥ धातोः क्त्स् । हाहान् (हाहा इति नासौ धातुशब्दः
 क्त्स्, गन्धर्वेति प्रवाचकमङ्गान्पद्मं प्रतिपदिकम् । ततः अस्य नवस्य अघाती
 "तस्यात् एसो नः, नः सिः" इति हाहान् इति सिध्यति । टा—सवर्णादीधः=हाहा
 (हाहायै कश्चनम्) । डे—वृद्धिः=हाहै । डसिद्धयोदीधः=हाहाः । ओसि
 वृद्धिः=हाहौ । औ "आङ्गुणाः"=हाहे । शेषं विश्वपावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if
 it be a "भ" . The elision is of the last letter आ by the rule
 "अलोऽन्तास्य" । Thus विश्वपा श्भ being a "भ" becomes विश्वप् +
 अम् = विश्वपाः । Similarly विश्वपा-विश्वपे, विश्वपाः, विश्वपोः &c. So also
 decline गङ्गाध्माः (गङ्गा धमति इति क्त्स्) &c. Why do we say "धातोः"
 in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a "भ" of the base
 हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a
 name of a गन्धर्व) । Similarly we get हाहै &c. (without अलोप but
 वृद्धि) for it is not धात्वन्त, though a भसंज्ञक word when डे follows.

मित— । मृगसा ॥ मत्र धातोश्चित्, कथं "हलः श्भः शानज्ज्ञौ" (१।१।८२)
 "मसासि अन्जपूर्वं कत्वो ल्यप्" इत्यादी अः इति कः इति च अघातोः 'अ' इत्यस्य
 'क' इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यवाह—

दी— । अघातः इति योगविभागात् अघातोः अपि आकारलोपः क्वचित्—
 कत्वः । अः ।

मित— । 'कः अः—सौवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥
 इत्यादन्ताः ॥

हरि+सु=हरिः (कत्वविसर्गौ) ॥ हरि+भौ इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" (सूत्र १६४) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२०२ । जसि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे । हरयः ।

A base ending in ङ्ग vowel (as हरि here takes गुण in place of its last vowel (by “अलोऽन्तास्र”) when जम् follows. Thus हरि+जम्=हरि+अस्र (by गुण)=हरयः (by सन्धि) ।

नित— । सुगमा ॥ हे हरि+स् इति स्थिते आह—

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ङ्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिस् (अन्ति परे पूर्व रूपे सतिरूपम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ङ्ग vowel takes गुण in its final vowel (by the rule “अलोऽन्तास्र”) when सँबुद्धि follows. Then the form हे हरि +स्=हे हरे+स् । And then the सँबुद्धि elides by the rule “एङ्ङ्रस्वात्” (ante), and we get हे हरे । Similarly हरिस् (by पूर्व रूप), हरी and हरीन् (by पूर्व सवर्णदीर्घ, and न for शस by the rule “तस्मात् शसो नः पुंसि”) ।

नित— । सुगमा ॥ हरि+आ इति स्थिते विशेषं वत्यन् प्रथममस्य चिकार्य-सुपत्यस्यति—

२४३ । शेषी घ्यसखि । १।४।७ ॥

दी— । अनदीसंज्ञे कौ ह्रस्वौ यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ (यू) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in shortङ्ग and short ङ् that are not technically called here as नदीसंज्ञक words (by the rule “यू स्नाखौ नदी” etc) are called

चिसंज्ञक words, with the exception of the base सखि । Why do we say शेष in this rule? शेष here means those इ and उ वर्णान्त bases (as we know as नदी) (Cf. "अनदीसंज्ञकौ" in the vritti). Here by the rule "आ ककारान् एका संज्ञा" we get one संज्ञा at a time, here "यु, नदी" having given नदीसंज्ञा to इ and ऊ वर्णान्त feminine bases and "शेषः अस्मिन्" having given that bases ending in ऋस्व इमेउ वर्णान्त चिसंज्ञक and "ङिति ऋस्वय" (११८६) providing नदीसंज्ञा to ऋस्व fem. bases, the word शेष in the Sutra seems superfluous, for one संज्ञा will come at a time and no doubt arises here. This rule coming after the rule "ङिति ऋस्वय" clearly implies that its jurisdiction is in cases of ऋस्व इ and उ वर्णान्त bases that are not नदीव्यः । Thus मयै &c. with optional नदीत्व of मति is got. Still शेष is used in the Sutra to clear all doubts about non—चिसंज्ञकत्व of मति &c. in मयै । The word ऋस्वौ in the vritti is taken to bar चिसंज्ञा of दीर्घ इकारान्त masculine bases as वातप्रमी &c. If ऋस्व is not used in the vritti then वातप्रमी being चिसंज्ञक will in the 4th singular become वातप्रमये by the rule "घिङिति" and not वातप्रम्ये the usual form. Why do you say 'यु' i.e. इवर्णोवर्णौ (इदुतौ) in the vritti? This is to exclude चिसंज्ञा of ऋकारान्त bases. If ऋकारान्त bases are चिसंज्ञक then माह+ए will give मतरे with गुण by the rule "घिङिति" । [Thus हृषि is a चिसंज्ञक word]. And we look forward—

मित— । "ङिति ऋस्वय" (११८६) इत्यतः ऋस्वः इत्यनुवर्त्तते । "युः स्यात्स्वी नदी" (११८३) इत्यतः 'यु' इत्यनुवर्त्तनमस्ति । 'इ' इवर्णः, 'उ' उवर्णः । इय उश्च "यु" । तदाह—ऋस्वौ यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तं चिसंज्ञम् स्यात् । शेषशब्दात् अत्र 'अनदीसंज्ञकत्वमाह' । 'असखि' इति पर्युदासात् सखिशब्दस्य चिसंज्ञां वारयति ;

किन्तु सख्यन्तस्य सखिभिन्नत्वात् प्राप्ता संज्ञा—समखेः स्वमिति ॥ अत्र कश्च शेषः ? इत्याह वृत्तिकारः—“ऋस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्नन्व्याख्यं न्व्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः” ॥ शेषग्रहणे असति “डिति ऋस्वश्च” इति नदीत्वपक्षेऽपि चिसंज्ञा स्यात् । ततश्च गुणे अयादेशे मतये इति भवति । शेषग्रहणे तु मतये इत्येव यद्यपि चिसंज्ञा तथापि नार्थ इत्यत्र न स्यात् ; “आ कडारात् एका संज्ञा” इत्यनेन एकाऽऽ एकासंज्ञाया एव समाविशात् । तथापि शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्, अतः आह—“एकसंज्ञाधिकारत्वात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्” ॥ वृत्तौ “ऋस्वौ इवर्णोवर्णौ” इति ग्रहणात् “वातप्रसौ” इति पुलिङ्गशब्दस्य ऋस्वत्वाभावात् चिसंज्ञा न स्यात् । ततश्च “वेडिति” (नृव २४५) इत्यस्य प्रवृत्तिः न स्यात् । ततः वातप्रसौ+डे=वातप्रसौ, नतु चिसंज्ञकशब्दवत् वात-प्रमये स्यात् ॥ वृत्तौ य् (इय उद्य=य्) इति कथं ग्रहणम् स्यात् ? माह इति ऋकारान्तस्य चिसंज्ञा यथा न स्यात् तदर्थम् । अतः मात्वे इति रूपम् न तु “वेडिति” इति गुणे अकारे रपरत्वे मातरं इति स्यात् ॥ एवम् हरिशब्दस्य चिसंज्ञायाम् हरि+आ इति स्थिते आह—

२४४ । आङो नाऽस्त्रियाम् । ७३१२० ॥

दी— । घेः परस्य आङो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचात् । हरिणा । अस्त्रियाम् किम् ?—मत्याः ।

ना comes in place of आङ् that comes after चिसंज्ञक word. And आङ् is the old designation of टा by ancient professors. Thus हरि+आ=हरि+ना=हरिणा (by cerebral by the rule “अट्कुप् वाङ्नुन् व्यवधेयि”) । As the rule says अस्त्रियाम्, so we cannot get ना in 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get मति+आ=मत्या and not मतिना । For मति is a fem. base.

मित— । “अक्षघेः (७३११९) इत्यतः ‘घेः’ इत्यनुवर्तते ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥ हरि+ङे इति स्थिते आह—

२४५ । घेडिति । ७।३।१११ ॥

दी— । घिसंज्ञकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? मरुपे । 'डिति' किम् ?—हरिभ्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ 'घेडिति' इति (डसि) गुणोप्राप्ते—

There is गुण of the final vowel of a घिसंज्ञक word when a सुप्-विभक्ति beginning with 'ड' इत् follows. 'डे' fourth singular is डइत्, so by गुण we get हरये । Why do you say घेः in the Surra ? Witness मरुपे, where मरुप् not being घि we do not get गुण । Why do you say 'डिति' here ? Witness हरिभ्याम् where भ्याम् not being ड इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vritti ? Witness पट्वी, where डीप् though ड इत् is not सुप्-विभक्ति and so do not yield गुण in पटु+डे=पट्वी । In हरि+डसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

मित— । "सुपिच" (७।३।२०२) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्त्तते । "ऋस्यगुणः" (७।३।१-८) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्त्तनमपि अस्ति । ततः आह—घिसंज्ञकस्य अक्षरस्य डिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सूत्रे 'घेः' गहणात्, सखिशब्दस्य अघित्वात् 'सखि' इत्यत्र गुणो न स्यात् । एवम् 'डिति' इति उक्तत्वात् भ्रामो अघित्वात् हरिभ्याम् इत्यत्र गुणो नः पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि डीपि (यथा पटु+डीप्=पट्वी) 'पट्वी' इत्यत्रापि गुणः न भवेत् ॥ डसि हरिशब्दस्य अनेनैव सूत्रेण गुणो प्राप्ते आह—

२४६ । डसिडसोश्च । ६।१।११० ॥

दी— । एको डसिडसोः अतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हय्योः । हरीभ्याम् ॥

Of एङन्त bases, when अ of डमि and डन् follows, let there be single substitute of पूर्व रूप । Thus हरि+अस्=हरिः । But हरि+आस्=हर्षोः (by यथादेशः); and हरीणाम् with नुट्, and दीर्घ by the rule “नामि” ।

मित— । “एङः पदान्तात् अति” (६।१।२०८) इत्यतः “एङः” इति “अति” इति च अनुवर्तते । “अमि पूर्वः” (६।१।२०७) इत्यतः ‘पूर्व एकादेशः’ इति अनुवर्तते ; अस्य “एङः पूर्वपरयोः” इत्यधिकारत्वात् । अतः आह—एङः डमिडमोः अतिपरि पूर्व रूपम् एकादेशः स्यात् ॥ हरि+अस्=हरि+अस्=हरिः ॥ हरि+आस्=हर्षोः (यथादेशः) । हरि+आस्=हरि+णाम् (नुट्)=हरीणाम् नामि दीर्घः (गळम् च) ॥ हरि+ङि इत्यत्र “विडिति” इति गुणैर्प्राप्ते आह—

२७७ । अच्चयेः । ७।३।११६ ॥

दी— । इदुद्भ्याम् उत्तरस्य डेः औत् स्यात् घेः अन्तादेशश्च अकारः । वृद्धिः—हरौ । हर्षोः । हरिषु । एवं श्रीपति—अग्नि-रवि-कव्यादयः ॥

औत् is ordered in place of ङि when this ङि comes after इदन्त and उदन्त bases ; and then अकार is the final substitute of the घिसंज्ञक word. Thus हरि+ङि=हर+औत्=हरौ by वृद्धिः । Similarly श्रीपति अग्नि &c. are declined.

मित— । “डोराम् नद्यान्वीभ्यः” (७।३।११६) इत्यतः ‘डेः’ अनुवर्तते । “इदुद्भ्याम्” “औत्” (७।३।११७—१८) इति सूत्रद्वयानुवर्तनमप्यस्ति । तथा च वृत्तिः—इदुद्भ्याम् उत्तरस्य डेः औत् स्यात् इत्यादि । ततः हरि+ङि इत्यत्र औत् आदेशे, घिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अकारान्तादेशे च हर+औ इति जातम् । ततः वृद्धौ सत्यां हरौ इति रूपसिद्धिः ॥ ‘हरिषु’ इत्यत्र “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वम् बोध्यम् ॥ अधुना सविशब्दस्य रूपं वक्ष्यन् आह—

२४८ । अनङ्सौ । ७।१।६३ ॥

दी— । सख्युरङ्स्य अनङादेशः स्यात् असम्बुद्धौ सौपरे । “ङिञ्च”
(सूत्र ४३) इत्यन्तमादेशः ।

नित— । अनङ् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखिन्सु
(प्रथमैकवचनम्) इत्यत्र “ङिञ्च” इत्यन्तार्थे सति सखन् सङ्गति जाते—

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्वं उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अलः पूर्वं द्वाः उपधासंज्ञः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to
the final letter. Thus here in सखन्, अ which is पूर्वं to the last
letter न् is called उपधा (pen ultimate letter).

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a नान्त base becomes long
when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows ex-
cepting the संबुद्धिः । Thus—सखन्+स् इत्यत्र दीर्घं सति सखान् स् इति
जाते—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो यः स अपृक्तसंज्ञः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here
स् (1st singular) is called अपृक्त ।

नित— । एकः अल् इति एकाल् । तादृशः प्रत्ययः इति । कर्मधारयः ॥ अन्यत्
मुनसम् । इति सखान्+स् इत्यत्र स् इत्यस्य अपृक्तसंज्ञात् । ततः आह—

२५२ । हल् ड्याव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८ ॥

दी—। हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ड्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ड्याव्भ्यः' किम् ?—ग्रामणीः । दीर्घात् किम् ?—निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः । 'सुतिसि' किम् ?—अभैत्सीत् ; तिपा सहवरितस्य सिपो ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् ?—विभक्तिं । 'हल्' किम् ?—विभेद । 'प्रथमहल्' किम् ?—राजा ; नलोपादिर्न स्यात् : संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ सखा । हे सखे ।

Words ending in (हल्) consonant or words having long डी and आ at the end, elide सु (of प्रथमाः एकवचन) also ति and सि (verbal terminations immediately following them, and when these (स etc.) are termed अपृक्त i.e. when these are reduced to a single consonant. Why do we say हल् ड्याव्भ्यः in the Sutra ?—witness ग्रामणीः, where सु does not elide, for it does not come after a word ending in हल् or डी or आप् (—ग्रामणी being अजन्त ; here, णी is got with क्तिप् from the verb नी ; thus ग्रामं नयतीति क्तिपि णत्वेच ग्रामणी) । Why do you say दीर्घात् in the Sutra ?—witness निष्कौशाम्बिः and अतिखट्वः where सु does not elide, for this comes after ङस्त्रभृत डी and ङस्त्रभृत आप् (निष्क्रान्तः कौशाम्बाः and अतिक्रान्तः खट्वाम् becoming ङस्त्र in समास by the rule "गोस्त्रिवीरुपसर्जनस्त्र") । Why do you say 'सुतिसि' in the rule ?—witness अभैत्सीत् ; where 'सु' being of सिच् (of लृङ्) is other than सि which in connection with ति is the verbal termination here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you say अपृक्तम् in the Sutra ?—witness विभक्तिं where ति not being अपृक्त does not elide. Why do you use हल् in the Sutra ?—witness विभेद

When 'ह' is lost through कृत्, though कृत्, not being हल्, does not elide. Why do we use हल् at the very beginning of the Sutra?—witness राजान् सू=राजा with elision of सू (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८२२२०) । राजान्+सू may be established by संश्लेषान्तलोप+नलोप as well ; so प्रथमहल् in the Sutra seems superfluous. But not so; for by the rule "संश्लेषान्तस्य लोपः" (८२२२३), सू (सू) being elided नलोप by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (८२२२०) does not take place. For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप which is later. Hence for the formation of the word राजन् etc first: हल् is to be taken in the Sutra. Thus सखान् सू=सखाद् by elision of सू; this very rule=सखः by नलोप् by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" । हे सखे as in हे हरे (which see ante.)

मित— । हल् च डी च आप् च इति इत्वं । ताभ्यः । अध्याहारपरगन्त-
योगे प्रथमा । 'दीघात्' इति समासैकदेशस्य व्यापारेव विशेषणम् । ततः आह—
"हलन्तात् परं दीघां यौ व्याप्या तदान्ताच्च परम् इत्यादि" ॥ सुतिसि इति समाहार-
इत्वं । अपृक्तम् इत्यनेन सामानाधिकरण्येन अन्वितः । "लोपीव्योर्वलि" इत्यतः
लोपः इत्यनुवर्तते ; तदाह—सुतिसि इत्येत् अपृक्तं हल् लुप्यते ॥ यानं नयतीति
किमि यामनीः । "अयशामाभ्यां नयतेषां वाचः" इति शत्वम् । अत्र यामथीः
इत्यत्र "थी" इति हल् ड्यावन्ती न ; अतः सुलोपोपि नात्र स्यात् । अतः सूत्रे "हल्
ड्यावथी" इत्याह ॥ सूत्रे 'दीघात्' इति ग्रहणात् निष्कौशान्भिः अतिखटुः इत्यादौ
निषक्रान्तः कौशाख्याः खटुमतिक्रान्तः इति समासि "गोस्त्रियोरूपसंज्ञनस्य" इति ऋक्षे
सति. अत्र ड्यापोः अदौघान्तत्वात् न सुलोपः ॥ 'सुतिसि' इत्यत्र तिपासाहाय्यात्
सिप एव ग्रहणम् न तु लुङः सिचः, अतः अभैत्सीत् इत्यत्र अपृक्तस्य सिचो 'सु' इत्यस्य
लोपो न स्यात् ॥ सूत्रे अपृक्तं ग्रहणात् विभक्तिं इत्यत्र 'ति' इति समुदायस्य अपृक्तत्वा-
भावात् न तस्य लोपः—पूर्वं वापि द्रष्टव्यम् । एवं 'हल्' ग्रहणात् विभेद इत्यत्र अपृक्तं

'अ' न लुप्यति ॥ सूत्रे 'प्रथमहल्ल' किमर्थम् गृहीतम् ? अग्रहीति तस्मिन् राजन् स् इत्यत्र अस्य सूत्रस्य अप्रवर्तनात् "संयोगान्तस्य लोपः" (८:२:२३) इति नलोपे सत्यपि "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (८:२:२७) इति नलोपो न स्यात् । "नलोपः— " इत्येतत् प्रति सुलौपस्य असिद्धत्वात् । तथा चोक्तम्—"संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्यात् हल्लक्षणात् विधीयते" । अतः सायकं सर्वे प्रथमहल्ल्, ग्रहणम् ॥ सर्वनेतत् दीक्षितेन प्रौढमनीरमायाम् व्याख्यातम् । अत्र तस्य व्याख्यानं न युक्तं प्रतिभाति, यद्यकतुरैव स्वस्ययन्त्रविरोधात्—इति एतत् शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥ एवम् सखान्+सु इत्यत्र अनन सर्वेण स्—लोपे सखान् इति ज्ञाते नलोपे सखा इति । एवं राजा ॥ 'हि सखि' इति 'हि हरि' इतिवत् । सखि+ञ् इति स्थिते अत्र—

२५३ । सख्युरसम्बुद्धौ । ७:१:६२ ॥

दी— । सख्युरङ्गात् परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं शिद्धत् स्यात् ।

A सर्वनामस्थान affix excepting that of सम्बुद्धि, coming after the base सखि, is treated as like a न इत् affix.

नित— । "शित्शब्दः तत्कार्योतिदेशात् एव", इद्वयर्थः एव इति प्रलितम् ।

२५४ । अचोऽङ्गिति । ७:२:१५ ॥

दी— । जिति शिति च परे अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ-सखायः । सखायम्—सखायौ—[सखीन् । अत्र असर्वनामस्थानत्वात् शित्वा-भावात् न वृद्धिः] । सखिशब्दस्य विसंज्ञाभावात् न तत्कार्यम् । तेन—सख्या । सख्ये ।

The final vowel of an अजन्त base takes वृद्धि if a अ इत् or ण इत् affix follows. Thus औ here being a सर्वनामस्थान affix is शिद्धत् । So सखि+ञ्=सखै+ञ् (by वृद्धि =सखायौ by सन्धि) । Similarly 'सखायः', सखायम् &c. In सखि+टा, सखि not being a विसंज्ञक word the

ना "आडो नाभिग्राम" does not apply and we get सखा by (सखि) ।
३०।३० सखेः ।

नित— । नृपणः । सखि+ङसि । अन् इत्यत्र सखिशब्दस्य धित्वाभावात्
"विङिति" इति नृणाभावे सति यणि कृते सखम् इति जाते आह—

२५५ । ख्यत्यात् परस्य । ६।१।१२२ ॥

दी— । खितिगठदभ्यां खीतीशठदाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य
ङसिङसोरत उन् स्यात् । सख्युः ।

उत् comes after क of डसि and डम् when this डसि and डम्
comes after the word- खि, ति or खी ती after which यणादेश has al-
ready been made. Thus सखा स्=सख्याः with ङ for क of डसि ।

नित— । खि-खी इत्यनयोः 'ति-ती' इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः 'ख्यत्य' इति
निर्देशः । "यकारात् अकार उच्चारणार्थः" । "एङ पदान्तात् अति" इत्यतः 'अति'
अनुवर्त्तते । "ङसिङसोश्च" इत्यस्यैव । "चठ उत्" इत्यतः 'उत्' अनुवर्त्तते ।
अत्र "परस्य" इति उक्तत्वात् "एकः पूर्वपरयोः" इति तु निवृत्तम् । ततः फलितमाह—
'खिति-खीती शब्दभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोः अत उन् स्यात्' ॥ 'खिति'
इति विकृतिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसखिः सेनापतेः एवमत उंसिङसोरत उः न ।
अत्रिकृते अतिसख्युः सेनापतयुः इत्यनिष्ठापत्तिः स्यात् । केवलस्य सखिशब्दस्य चिसंज्ञा
प्रतिषिध्यते न तु तदन्त्यस्य इति इदमप्यत्र कर्त्तव्यम् ॥ सखि+ङि इत्यत्र सखिशब्दस्य
धित्वाभावात् "अञ्चधेः" इत्यस्य अप्रवृत्तौ सर्वणदीर्घं प्राप्ते आह—

२५६ । औत् । ७।३।११८ ॥

दी— । इदृदभ्याम् परस्य ङेः औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था
("अञ्चधेः" इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः) । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥
शोभनः सखा इति छसखा । छसख्यौ । छसखायः । अनङ्—खिद्वद्भावा-
बोराङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि'

इति निषेधाप्रवृत्तेः चिसंज्ञा (सुसखिशब्दस्य) । (तेन) सुसखिना । सुसख्ये ।
 डसिडसोः गुणो कृते कृत्यणादेशत्वाभावात् "ख्यत्यात्" इत्युत्वं न—
 सुसखेः । (डौ) सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयिनः सखा अतिसखाः
 परमः सखा यस्य इति विग्रहे परमसखा—परमसखायौ इत्यादि । गौशत्वेपि
 अनङ् शित्वे प्रवर्त्तते ॥ सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गविशिष्ट परिभा-
 षायाः अनित्यत्वात् न टच् । इह अनङ्शित्वं न भवतः । कथं न भवतः
 इत्याह— । "गोस्त्रियोः" (सूत्र ६५३) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य अत्र
 लान्प्रसिक्तत्वात् । "लान्प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदान्त्स्यैव प्रहयात्" ।

औत् comes in place of डि coming after इकारान्त and
 उकारान्त bases. Thus सखि+डि=सखि+औ=सखौ by सखि ॥ This Sutra
 applies in case of सखि only, for "अच्चघेः" provides for चिसंज्ञक words
 and the rule "इट्प्राम्" provides for नटीसंज्ञक words. Still here उन्
 is said in इट्प्राम् i.e. उन् is repeated only for its अनुवर्त्तन to the next
 Sutra "अच्चघेः" (ante). In rest विभक्ति सखि is like हरि । शोभनः सखा
 gives सुसखा by कर्त्तृधारय—this is declined as, सुसखा—सुसखायौ—
 सुसखायः &c. Here also अनङ् and शिङ्गाव come in, for these be-
 ing after अङ् i.e. bases, come in after सखान्त bases also by तदन्त-
 विधि ॥ But the whole सुसखि being other than सखि is a चिसंज्ञक
 word, for the rule "शेषोच्चसखि" bars चिसंज्ञा of सखि only and not
 of सखान्त bases as well (see ante under "शेषोच्चसखि") । Thus we
 get सुसखिना—सुसख्ये &c. as in case of हरि । Again in डसि and
 डस्, सुसखि being चिसंज्ञक takes गुण by the rule "घडिति"; thus
 there being no यणादेश here when डसि + डस् follow (गुण already
 coming in), the rule "खात्यात्"—cannot provide उत्त here. Thus
 सुसखेः as in हरि । Similarly सुसखौ ॥ अतिशयिनः सखा gives अतिशखा

“र दृङ्नात्” इत्यत्र टच् न स्यात्” and परसः सखायस्य gives परससखा । Here also अङ्गिणस्योपासि परससखयो—परससखायः &c., अनङ्गिणइडाव com-
pound is not, सखि is subordinate as well. Lastly in सखीमतिव्रान्तः
पाठोऽतिमखिः* The sutra “राजाहः सखिभाहच्” provides टच् after
सखि & not after सखी (feminine) also ; so no टच् here. Fur-
ther the maxim: “प्रतिपदिकयहणे निडविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” is not
obligatory, its कलित्व being implied from taking घटी even after-
saying घट in the Vartika “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” &c.), so also no
समासान्—टच् here. This base does not take अनङ्गिणित्व । For
here सखि is लाक्षणिक, being got from सखी, with—ङ्गत्व by “गोम्बियो-
रपसङ्गेनञ्” । And the maxim “सन्नणप्रतिपदोक्तयोः” says that of two
kinds of words one लाक्षणिक (got by application of some लक्षण)
& another independent, the independent one is to be taken ;
so the rule “अनङ्गी” &c. takes independent: सखि & not लाक्षणिक
सखि, as here got from सखी । So no अनङ्ग or णिडद्भाव in अतिसखि—
it is to be declined like हरि ।

सित - । “इदङ्नाम्” इति सूत्रानुवर्तनात् इत्तरपि तादृशी ॥ डौ “अञ्चवेः”
इति सूत्रम् घिसंज्ञकविषयमेव । “इदङ्नाम्” इति च डौ नदीसंज्ञकविषयम् । अतः
पारिशिष्यात् “औत्” इति सूत्रम् सखिशब्दमावविषयम् । तथापि वृत्तौ ‘इदङ्नाम्
परस्य’ इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदत्’ इत्यत्र
उकारानुवृत्तिः, व्यथा ? अत्र ‘उत्’ इति ‘उकारानुवृत्तिः’ उत्तरार्थो “अञ्चवेः” इति
उत्तरसूत्रार्थो इत्यर्थः ॥ शोभनः सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-
णिडद्भावावौ वक्तव्ये । यत्र एतौ अङ्गस्यैव विहितत्वात् तदन्वविधिना सख्यन्तेपि वक्तव्ये ।
ततः आह—सुसखायौ—सुसखायः इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-
भिन्नत्वात् “शेषो व्यसखि” इति सूत्रे सखिशब्दस्य एव घित्वाभावात्, सुसखिशब्दस्य तु

धित्वसत्वात् सुसखिना सुसख्ये इति स्यात् । अस्य डसिङ्गस्योः “धिर्ङिति” इति गुणे सति यथादेशत्वाभावात् “स्यत्वात्” इति न प्रवर्तते एव, तत्र तस्य कृतयणादेशविषय-
व्याख्यानात् । ततः सुसखिः इति स्यात् । डौ सुसखौ इत्यादि ॥ अतिशयितः सखा
अतिसखा (“न पूजनात्” इति समासान्तः टच् न स्यात्), परमः सखा यस्य इति
विशेषे परमसखा इत्यादौ सखिशब्दस्य गौणत्वेपि अनङ्गित्वे वर्तते । तयोः अङ्गकार्ये-
त्वात् । तेन अतिसखायौ—परमसखायौ इति ॥ किन्तु सखीनतिक्रान्तः अतिसखि
“अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति मनासौ “गोन्विद्योरुपसर्जनस्य” इति ङस्वे सति
अतिसखिः । अत्र “राजाहः सखिभ्यः टच्” इति समासान्तः न स्यात्, न तु ‘सखि’ न तु
‘सखी’ ग्रहणात् । ननु “प्रतिपदिकग्रहणौ लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परि-
भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासान्तोपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनित्ये यं
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा : “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” इत्यादि वार्तिके षट्घटी इति पृथक्
पृथक् ग्रहणात् ज्ञापकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसखिः इति । इह
तु अनङ्गित्वदभावी न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र “सखि” इति सखी-
शब्दात् लक्षणान्न “गोन्विद्योरुपसर्जनस्य” इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत्र ङस्वविधानेन तेन अत्र
‘सखि’ लाक्षणिकः शब्दः । “अनङ्गसौ” इत्यादि न तु ‘सखि’ स्वतन्त्रः (प्रतिपदोक्तः)
शब्दः गृह्यते, न तु लाक्षणिकः सखिशब्दः । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्वैव
ग्रहणम्” इति परिभाषयापि सर्वत्र न तु स्वतन्त्रः शब्दः गृह्यते न तु लाक्षणिकः । तेन
लाक्षणिकस्य सखिशब्दस्य “अनङ्ग च णिङ्गदभावश्च” न स्याताम् । एवमाह—“इह
अनङ्गित्वे न भवतः । “गोन्विद्योः” इति ङस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्”
इत्यादि ॥ अथना पतिशब्दरूपे विशेषं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८ ॥

दी— पतिशब्दः समासे एव विशेषः स्यात् । पत्या । पत्येः
पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना
भूयतये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः—

'न युज्यते' इत्यत्र टच् न स्यात् and परसः सखाद्यस्य gives परससखा । He does not depend on the परससखयो—परससखायः &c., अनङ्+णित्वात् con-
 ing in the सखि's subordinate as well. Lastly in सखीनतिक्रान्
 वाच्ये अतिसखिः । The sūtra "राजाहः सखिभाटच्" provides टच् aft
 सखि & not after सखी (feminine) also ; so no टच् here. Fu
 ther the maxim "प्रतिपदटिकरत्नणि लिङ्गविशिष्टस्यापि रहणम्" is n
 obligatory ; its कृत्त्वत्त्वं being implied from taking घटी even aite
 सखि घट in the Vartika "शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—" &c), so also ।
 समासाल्—टच् here. This base does not take अनङ्+णित् । F
 here सखि is लाक्षणिक, being got from सखी, with—ङ्गत्व by "गोस्विदं
 रूपसंज्ञनस्य" । And the maxim "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः" says that of tv
 kinds of words one लाक्षणिक (got by application of some लक्षण
 & another independent, the independent one is to be taken
 so the rule "अनङ्गो" &c. takes independent सखि & not लाक्षणि
 सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or णिट्भाव in अतिसखि-
 it is to be declined like हरि ।

नित - : "इट्ङ्गाम्" इति मत्वानुवर्तनात् इत्तरपि तादृशी ॥ ऊँ "अचघे
 इति मत्वम् घिसंज्ञकविषयमेव । "इट्ङ्गाम्" इति च ऊँ नदीसंज्ञकविषयम् । अ
 पारिर्णष्यात् 'अत्' इति मत्वम् सखिशब्दात् विषयम् । तथापि ततो 'इट्ङ्ग
 परस्य' इति व्याख्यातम्, न तु 'सखिशब्दात् परस्य' इति । न चैवम् 'इट्' इत्
 उकारानुवृत्तिः अथाः अत्र 'उत्' इति उकारानुवृत्तिः उत्तरार्थां "अचघेः" इ
 उत्तरम्वार्था इत्यर्थः ॥ शीभनः सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अन-
 णिट्भावो वक्तव्यः । यत एतौ अङ्गस्यैव विहितत्वात् तदन्तविधिना सख्यन्तेपि वर्त्तं
 ततः आह—सुसखयौ—सुसखायः इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि
 भिन्नत्वात् "शेषो व्यसखि" इति मत्वे सखिशब्दस्य एव घिलाभावात्, सुसखिशब्दस्य

धिलसत्वात् मुसखिना मुसखय इति स्यात् । अस्य डसिङसोः "द्विङिति" इति गुणे सति यथादेश्वाभावात् "ख्यत्वात्" इति न प्रवर्तते एव । तत्र तस्य कृतयणादेशविषय-
व्याख्यानात् । ततः मुसखिः इति स्यात् । ईं नुसखौ इत्यादि ॥ अतिशयितः सखा
अतिसखा ("न पूजनात्" इति समासान्तः टच् न स्यात्), परसः सखा यस्य इति
विग्रहं परमसखः इत्यादीं सखिगणस्य गौणत्वमिदं अनङ्गित्वे वर्तते । तयोः अङ्गकार्ये-
त्वात् । तेन अतिसखाद्यौ—परससखाद्यौ इति ॥ किन्तु सखीसतिशक्तः अतिसखि
"अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासे "गौमिन्योरुपसर्जनस्य" इति ङस्वे सति
अतिसखिः । अत्र "राजाहः सखिभ्यः टच्" इति समासान्तः न स्यात्, न तु 'सखि' न तु
'सखी' ग्रहणात् । ननु "प्रतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" इति परि-
भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासान्तोपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनित्यं यं
लिङ्गविशिष्टपरिभाषाः "शक्तिनाङ्गलाङ्गुश—" इत्यादि वार्तिके घटघटी इति पृथक्
पृथक् ग्रहणात् ज्ञापकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसखिः इति । इह
तु अनङ्गित्वदभावो न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र "सखि" इति सखी-
शब्दात् लक्षणम् "गौमिन्योरुपसर्जनस्य" इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत्र ङस्वविधानेन तेन अत्र
'सखि' लाक्षणिकः शब्दः "अनङ्सी" इत्यादि तुल्ये तु 'सखि' स्वतन्त्रः (प्रतिपदोक्तः)
शब्दः गृह्यते, न तु लाक्षणिकः सखिशब्दः । "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्वैव
ग्रहणम्" इति परिभाषयापि सर्वत्र तुल्ये स्वतन्त्रः शब्दः गृह्यते न तु लाक्षणिकः । तेन
लाक्षणिकस्य सखिशब्दस्य "अनङ् च णिङ्गभावय" न स्याताम् । एवमाह—इह
अनङ्गित्वे न भवतः । "गौमिन्योः" इति ङस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्
इत्यादि ॥ अधुना पतिशब्दरूपे विशेषं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८ ॥

दी—। पतिशब्दः समासे एव विखंडः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना-
भूयस्ये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः—

मित— : “शिरोः अमसि” इत्यतः ‘शि’ इत्यनुवर्तने सति आह—पतिशब्दः
 नामे एव चिसंज्ञः । नान्यत्र । इति केवलस्य पतिशब्दस्य विवक्षाभावात् आत्वगुणा-
 भावे सति सति प्रत्यासत्तौ इत्यादि ॥ पत्युः प्रत्यय “त्वव्यात् परस्य” इत्युत्सम् । पत्यौ
 इत्यत्र “स्योत्” इति केवले सति च सप्तसिद्धिः ॥ समासे सति भूपतिशब्दः हरिवत् ॥
 का सङ्गापेरणम् इति किम्+इति=कति (“किम्ः सङ्गापरिमाणे उतिच” इति
 इतिः) इत्यत्र निच बहुवचनान्तरात् कति+जम् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२८ ॥

दी— । एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्गा (numerals).

मित— : बहुगणवतुडति इति समाहारद्वन्द्वः । बहुगणशब्दो इह
 निस्त्रयिपरिमाणे सङ्गाविशेषवचिनौ गृह्यन्ते । सङ्गायने अनन इति ‘सङ्गा’ इति
 अन्वयसंज्ञाविधानात् । तथा च काशिका—“बहुगणशब्दयोः वैपुल्ये सङ्गे च वर्तमान-
 योरिह गृहणं नामि । वतुडती प्रत्ययौ । “यत्तदेतैव्यः परिमाणवतुप्” (५।२।३६)
 इति “किम्ः सङ्गापरिमाणे उतिच” इति च प्रत्ययौ गृह्यन्ते । संज्ञाविधावपि अत्र
 तदन्यग्रहणेन वचनताः उच्यन्ताः च शब्दाः गृह्यन्ते ।

२५९ । उति च । १।१।२५ ॥

दी— । उत्पन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

मित— : ‘इति’ इत्यविभक्तिकः निर्देशः । “षान्ताषट्” इत्यतः षट् अनुवर्तते ।
 ‘सङ्गा’ इत्यस्यैव । फलितमाह—इत्यन्ता सङ्गा षट्संज्ञा स्यात् । एवं कतिशब्दस्य
 इत्यन्तत्वात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यस्य लुकश्लुलुपः । १।१।३१ ॥

दी— । लुक—श्लु—लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनम् क्रमात् तत्तत्संज्ञः
 स्यात् ।

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

Elision of a प्रत्यय done with the utterance of either of the words लृक्, झ् and लृप् will be known by either of these terms as the case may be.

मित—। “अदर्शनं लोपः” इत्यतः ‘अदर्शनम्’ इत्यनुवर्तते। एतत् च वृत्तौ स्पष्टम्। अत्र अदर्शनस्य संज्ञा। न तु लोपसंज्ञापवादः। अत्र एकसंज्ञाधिकारत्वात् “आ कडारात् एकासंज्ञा” इति, लृक्-य-लृप् इति पञ्चमैकैव संज्ञा एकत्वस्यात्।

२६१ । षडभ्यो लृक् । ७।१।६२ ॥

दी । षडभ्यः परयोः जप्शसोलृक् स्यात् ।

जम् and शम् glide after षट्संज्ञक words.

मित—। तेन कतिजम् इति जसो लुगादेशे पूर्वमन्वणं च अदर्शने कृते, कति इति जाते—

२६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२ ॥

दी—। प्रत्यये लृप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति “जसिच” (सूत्र २४१) इति गुणो प्राल्तः।

Procedure connected with an affix apply even when the affix elides. Thus in कति+जम् though जम् elides, still गुण by the rule “जसिच” is to operate by this rule.

मित—। “स्थानिवत्—” इति सिद्धे नियमार्थमिदम्। कृत्प्रत्ययलोपस्यैव स्थानिवत्त्वम्।

२६३ । न लुमताङ्गस्य । १।१।६३ ॥

दी—। लृक् श्लु लृप् एते लुमन्तः। लुमता शब्देन लृप्ते तन्निमित्त-

समङ्गाद्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
कतीनाम् । कतिपु । परमशब्द— अस्मद् युष्मद् षट्संज्ञकाः त्रिषु
(सिद्धेषु) मरुपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लृक् शुभ्रलृक् are called लृमन् । When an affix
comes with the utterance of either of these लृमन् terms, then pro-
cedure in connection with that affix is not to come in.
So युक् in कति does not come in and we get कति etc.
कतिभिः &c. and as in हरिशब्द । षट्संज्ञक words & bases
युष्मद् + कम्बु are equal in all the genders. The base त्रि also is
always plain. Thus त्रयः, त्रीन् &c as in हरिशब्द । Then in त्रि +
भाम् we look forward—

नित— । लृ इति लृक् शुभ्रलृक् यद्वयम् इति मूलं एव स्पष्टम् । 'लृ' इति
कति अस्य इति लृमन् । त्रि लृमन्ा । यत् लृमन्ता शब्देन इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥
त्रि + भाम् इत्यव दृष्टिदोषं च प्राप्ते आह—

२६४ । त्रैस्त्रयः । ७।१।५३ ॥

दी— । त्रिशब्दस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आभि । त्रयाणाम् ।
परमत्रयाणाम् । गीणत्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । प्रियत्री-
णाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ द्विशब्दो नित्यं
द्विवचनान्तः ॥

नित— । सुगमः ॥ द्विशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् त्रि + औ इति स्थिते
आह—

२६५ । त्यादादीनामः । ७।२।१०२ ॥

दी—पृषामकारो अन्त्यादेशः स्यात् विभक्तौ । “द्विपर्यान्तानामेवेष्टिः” ;
 (भाष्यकरस्य ‘इष्टिः’ इच्छा इत्यर्थः) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
 द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । ‘द्विपर्यान्तानाम् । इति किम् ?—
 भवान् भवन्तौ, भवन्तः (इति अत्र विभक्तौपरे ‘अ’ न स्यात्-
 भवत्शब्दस्य द्विशब्दात् परम् परिसंखानात्) ॥ संज्ञायाम् उपसर्जनत्वे च
 न अच्त्वम् । अस्यसर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्)—(तथा च परिभाषा
 “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” । (संज्ञात्वि
 उदाहरणमाह—) द्विनाम कश्चित् । द्विः—द्वी—द्वयः । (उपसर्जनत्वे उदा-
 हरणं यथा—) द्वावतिक्रान्तः अतिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये (अनुपसर्ज-
 नीभूतत्वात्) तु परमद्वौ इत्यादि ॥ (औडुलोमिशब्दस्य विशेषणमाह—) औडु-
 लोमिः—औडुलोमी—उडुलोमाः ; ‘लोमो अपत्येषु बहुवचनो वक्तव्यः’
 (वार्त्तिकः) (इति बहुवचने अत्र अकारः) । (अयम्) वाह्यादीञोऽपवादः
 औडुलामिम्—औडुलोमी—उडुलोमान् ॥

Words beginning with ल्यन् etc in the सर्वादि list take अकार at the
 end when a विसक्ति follows. The counting here is upto the word हि
 in the सर्वादि list and not of words after it. Thus द्वि+औ=द्व+औ=द्वौ
 as in राम । Why do we say ‘द्विपर्यान्तानाम्’ in the वार्त्तिक । Witness भवान्
 भवन्तौ &c, when भवत् being outside हि of the सर्वादि list does not take
 अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after
 ल्यदादि words when these denote संज्ञा (designation) or are sub-
 ordinate in some compound. This is rightly so owing to the
 Paribhasha “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न
 भवति” (and “त्यादादीनामः” is an अन्तर्गणकार्यं) ॥ Thus हि being

name of someone is declined as द्विः—द्वी—द्वयः as in हरिश्चब्द । Similarly अतिक्रान्तः द्वी इति अतिद्वि is also declined like हरि । But if द्वि is not used in a compound then this सर्वनामान्तर्मणकाद्ये (i. e. अकार as by this rule) comes in as in परमद्वी (a कर्मधारय compound) . Now specialities in the declension of the word श्रीदु-लोमि is being enumerated. It is declined like हरि in all विभक्ति ex-
cept in plural. Thus, श्रीदुलोमिः—श्रीदुलोमी &c. In the plural we have श्रीदुलोमाः—उडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लोखी अपत्ये पु बहुवचनो वक्तव्यः” directs अकार in बहुवचन in suppression of इञ् here by the rule “वाञ्छादिभ्यश्च” । When अकार replaces इञ् in the बहुवचन only then उडुलोमन्+अ इति स्थिते “नक्तद्विते” इति टिलोपः—“उडुलोमि इत्यकारान्तः AS राम ।

मित्त—। मयमः ॥ उडुनि नक्तवःणि लोमानि यस्व इति विग्रहे उडुलोमानाम् कथित्कथिः । तस्य अपत्यं पुमान् इति “वाञ्छादिभ्यश्च” इति इञि आदिइञी, “नक्तद्विते” इति टिलोपे श्रीदुलोमिः इति रूपसिद्धिः । अर्थे शब्दः हरिवत् । बहुवचने तु विशेषः अस्ति । तत्र वाञ्छादि—इञं बाधित्वा “लोखीपत्ये पु बहुवचनो वक्तव्यः” इति वात्तिकेन अकार एव विधीयते । ततः टिलोप अकारप्रत्यये वृत्ताभावात् उडुलोम इत्यकारान्तो जायते । तदा च रामवत् रूपाणि । उडुलोमा उडुलोमान् इत्यादि ॥ इतीदन्ताः ॥

द्वी—। “वातप्रमोः” उयादि सूत्रे इत्युयादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः ; स च क्तिः वातं प्रमिमोते इति वातप्रमोः । “दीर्घाज्जसि च” (इति पूर्वसवर्णे-दीर्घो न) । ततः वातप्रम्यौ—वातप्रम्यः । हे, वातप्रमोः । (अस्ति तु) “अस्मि पूर्वे” सूत्रे १६४ । इति (पूर्वरूपे मति) वातप्रमोम् । वातप्रम्यौ-वातप्रमोन् । वातप्रम्या—वातप्रमोभ्याम्—वातप्रमोभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमोभ्याम्—वातप्रमोभ्यः । वातप्रमोभ्यः—वातप्रमोभ्याम् । वात-प्रम्यः—वातप्रम्योः—वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न षट्) । हौ तु परत्वात्

सवर्णादीर्घः । न तु "एरनेकाचः—” इति वक्ष्यमाणा दशादिशाः, अत्र ईकारस्य धातु-
त्वाभावात्—वातप्रमो । वातप्रम्योः—वातप्रमोषु । एवं यथोपप्यादयः ।
यान्त्यनेन इति यथोमांतिः । पानि लोकांमिति पयोः सुधर्मः । "वापोः कित्
द्वे च" इति (श्रीपादिकान्तवर्ण वाधातोः पाधानोः) ईर्षत्ययः । तस्य कित्त्वं प्रकृतः
विल्लङ्घः । (नाञ्जु हिंसायामिति क्रौञ्चादिकस्य तु क्विपि दो वातप्रमोषब्दस्य
विशेषं वक्ष्यन् आह—) क्विवन्त वातप्रमोषब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः ।
(तत्क्रमतो तथा—) वातप्रम्यम्, वातप्रम्यः, *वातप्रम्यि— इति अत्र
(ईकारान्तधातुत्वात्) "एरनेकाचो—” सूत्र २७२) इति वक्ष्यमाणा यशा-
देशः । प्रथीशब्दवत् ॥ बहुः श्रेयस्यः यस्य स इति बहुश्रं यसी ("इयमद्")
इत्यत्र कप् न, "इयसोः बहुश्रीं निति वाच्यम्" इति अत्र उपसर्जनङ्गस्यो न ;
स्त्रियाः पुं वत्— इति बहुश्रीशब्दस्य पुं वत्वम् । ततः बहुश्रेयसो इति पुंलिङ्गविशेष-
णत् पुंलिङ्गः शब्दः । तस्य प्रथमैकाचने सपरि प्रक्रियानाह—) । दीर्घड्यन्त-
त्वात् "ह्रस्वड्यावभ्यो"— २५२ सूत्र) इति सुलोपः (बहुश्रेयसी इति) ।

[बहुश्रेयसी ओ इत्यत्र "दीर्घाञ्जसि च" इति पूर्वं सवर्णादीर्घनिषेधे, दणि सति
बहुश्रेयसी । एवं बहुश्रेयस्यः बहुश्रेयसी+अम इत्यत्र "अमिपूर्वः" इति पूर्वरूपे
बहुश्रेयसीम् । एवं शसि पुं सि "तस्मात्शसो नः पुं सि" इति णत्त्वं पूर्वं सवर्णादीर्घं
च बहुश्रेयसीन् ॥ हे बहुश्रेयसी न इति स्थिते नदीकाव्ये वक्ष्यन् नदीसंज्ञानाह—]

२६६ । यू स्त्रयाख्यौ नदी । १।४।३ ॥

दी— ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौस्तः । "प्रथमलिङ्गय-
णह्रस्व" (वार्त्तिक) इति पूर्वं स्त्रयाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्वं
वक्तव्यम् इत्यर्थः ।

Words ending in ईकार+ञकार & that are always feminine are
technically known as नदीसंज्ञक words. The rule directs नदीत्व of
feminine ईकारान्त words whereas बहुश्रेयसी though ईकारान्त is mascu-

line : how then can there be नदीत्व of the whole word बहुश्रयसी ? Now the Varttika "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्" decides the issue ; it asserts that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be counted. So नदीत्व of श्रयसी though subordinated in समास, is to be counted even after समास । So नदीत्व of बहुश्रयसी is to be counted now ; and we look forward— :

मित— । इच ऊच 'द्यु' : अविभक्तिकी निर्देशः । न्वियमाचक्षते 'न्वाग्यौ' । सुतविभुजादित्वात् कः । 'द्यु' इत्यस्येदं विशेषणम् । ततः फलितमाह—'इदू-
दन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ' इत्यादि । "नित्याम्" इति सिद्धे आख्याग्रहणे नित्यस्त्रीलिङ्गता-
भावेन । तेन रामणौशब्दस्य न संज्ञा । नित्यस्त्रीत्वञ्च एकास्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
लिङ्गान्तरविशिष्टत्वाद्यस्य अनभिधायकत्वम् । ननु प्रकृते तु बहुश्रयसी शब्दस्य
पूर्वात् कार्यं नदीसंज्ञा इत्याह— "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्"—समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं
स्त्रीलिङ्गस्य सतः वृत्तिदशायास उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेपि नदीत्वं वक्तव्यमिति
अस्यायः । ततश्च बहुश्रयसीशब्दस्य नदीत्वं सुस्थितमेव । ततः आह—

२५७ । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७।३।२०३ ॥

दी— । अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । (इति) हे
बहुश्रयसि । शसि—बहुश्रयसीन् ।

अन्वा पद्यांश्च words, words technically known as नदी, become
ङ्गस्व when सम्बुद्धि follows. Thus we get. हे बहुश्रयसि with ङ्गस्व । In
शस् the form is बहुश्रयसीन् (see ante)

मित— । बहुश्रयसि इत्येव ङ्गस्वे सति "एङङ्गस्वात्—" इति सम्बुद्धिलोपः ।
सूत्रे ङ्गस्वविधिसामर्थ्यात् "ङ्गस्वस्य गुणः" इति सम्बुद्धौ गुणो न । इदृशुणे "अम्बार्थ-
नद्योगुणः" इत्येव लाघवम् सूत्रेति इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुश्रयस्या—बहुश्रयसी-
भ्याम्—बहुश्रयसीभिः । बहुश्रयसी ए इति स्थिते, यसि सति बहुश्रयस्ये इति
प्राप्ते च आह—

२६८ । आप्नद्याः । ७।३।११२ ॥

दी— । नद्यन्तात् परं ङित्ताम् आडागमः स्यात् । (इति अत्र आडागमे सति आह—)

आट् is the augement of ऊ इत् affix that comes after नदीसंज्ञक words. And ए in 4th case singular is a ऊ इत् affix. Thus we get—वहुश्रेयसी आट् ए, and we look forward—

नित— । सुगमा ।

२६९ । आटश्च । ६।३।६० ॥

दी— । आटः अचि परं वृद्धिरेकादेशः स्यात् । (इति वृद्धौयणादेशे) बहुश्रेयस्यै । एवम् (वृद्धौ यणादेशे च) बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । (बहुश्रेयसीशब्दे) नद्यन्तत्वात् परत्वात् । (“ङ्खनयापी नुट्” इति) नुट्— बहुश्रेयसीनाम् ।

वृद्धि is the single substitute for आट्, when a vowel (अच्) follows. Thus by वृद्धि (here ए) & यणादेश we get बहुश्रेयस्यै &c.

नित— । “इकोयणचि” इत्यतः ‘अचि’ ; “वृद्धिरेटि” इत्यतः ‘वृद्धिः’ इत्यनुवर्तते । तत् आह—आटः अचिपरं वृद्धिः एकादेशः स्यात् ; “एकः पूर्वपरयोः” इत्यस्य अङ्घ्रितत्वात् ॥ अत्र तु “वृद्धिरेचि” “अकः सवर्णदीर्घः” इति सिद्धेऽपि ऐचत—एन्दित् इत्याद्यर्थे वचनम् ; इहापि न्यायत्वात् उपन्यस्तम् ॥ बहुश्रेयसी डि इत्यत्र वातप्रमीवत् सवर्णदीर्घं प्राप्ते आह—

२७० । डेराम् नद्यान्नाभ्यः । ७।३।११६ ॥

दी— । नद्यन्तात् आबन्तात् नीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । इह परत्वात् आटा नुट् वाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषम् ईप्रत्ययान्त वातप्रमीशब्दवत् ॥ (अतिलक्ष्मीशब्दे लक्ष्मी इत्यस्य) अङ्घ्र्यन्तत्वात् न सुलोपः । (तेन)

प्रतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा
ब्राह्मणं कुमारी । । कुमारीनामधानीः क्विपि रूपसिद्धिः तदाह—) व्यजन्तात्
क्विवन्ताद्वा कक्षरि क्विप् । “हल्लुट्याप्—” इति सुलोपः ।

अस्मिन् substituted for डि after नदीसंज्ञक words, after आवल
words to after the word वाः । Here नृत् by the rule “इस्वनद्यापी
नृत्” will not come in after अस्मिन् is substituted for डि ; for आट्
which is the augment of डि (and of its substitute अस्मिन् also)
being later in the order of Astadipya's bars नुभागम् here. Thus we
get बहुश्रेयस्याम् &c.

मित— इह डौ “आट् नद्याः” इति सर्वेषु च आट् विहितः, स च परत्वात्—
डेः स्यामी आमि क्वे मति “इस्वनद्यापी नृत्” इति आमि विहितस्य नृटो वाधक एव ;
अतोव तदाह—“इह परत्वात् आटा नृत् वाञ्छते” ॥ “लक्ष्मीं च” इति ईप्रत्यये
सुटिक्रमे लक्ष्मीः । बहुश्रीर्हौ अतिलक्ष्मीक इति, प्रादिसमासे अतिलक्ष्मी इति प्रातिप-
दिकम् । तस्य अडौ—अन्तत्वात् न सुलोपः । ततः ; अतिलक्ष्मीः इत्यादि, अति-
लक्ष्मी इत्यत्र लक्ष्मीशब्दस्य अस्मीप्रत्ययान्तत्वात् नोपसर्जनह्रस्वः । इदमपि अत्र स्मार्त्त्वम्
केवलस्य तु लक्ष्मीशब्दस्य “कृदिकारादङ्गिनः” इति डीप् विकल्पनात् पक्षे सुलोपः—
लक्ष्मी इति । तथाच “वातप्रसौ शीलक्ष्मीति पक्षेयन्ताः सुसाधवः” इति रचितः ।
“आशीराश्वहिदंष्ट्रायाम् लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रिया” इति द्विरूपकोषश्च ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । व्यज-
न्तादाचार क्विवन्ताद्वा कक्षरि क्विप् “हल्लुट्यावभ्यो—” इति सुलोपः ।

मित— । सुगमा ॥ कुमारी औ इति स्थिते आह—

२७१ । अचि श्नुधातुभ्रुवां ध्वोरियडुवडौ । ६।४।९९ ॥

दो— । श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः ‘भ्रु’ इत्यस्य चाङ्गस्य
इयडुवडौ स्तः, अजादौ प्रत्यये परे । “ङिञ्च” (सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।
आन्तरतम्यात् एरिषेडः, ओखड् । इति इयङि प्राप्ते—

इवत् and इवङ् । Thus कुमारी+ञी gives कुमार्थी with यण् । • Similarly we get कुमार्थेः (in 1st plural). In हे कुमारि, we have इस्, for the original base कुमारी is a नदीसंज्ञक word.

नित्—। 'ए' इति षठानाम्, 'इ' इति शब्दस्य । तस्य चाशेः—इवर्षस्य इति यावत् । पूर्वस्यान् "धुधात् भवाम्" इत्यस्मात् 'धातोः' इति अनुवर्षते ॥ "इषी यण्" इत्यतः 'यण्' इत्यनुवर्त्तिरस्ति । अजादौ प्रत्यये परि यण् स्यात् इति पूर्वसूत्रवत् फलितम् । अनेकः इच्—तस्य, इति 'अनेकाचः' । एतत् अङ्गविशेषणम् । 'धातोः' इत्येतत् 'असंयोगपूर्वस्य' इत्यत्र संयोगांशे कर्त्तुं ति । ततः फलितमाह—'धात्वावयव-संयोगपूर्वो न भवति य इवणः' इत्यादि । 'धात्वावयवो यो संयोगः' संयुक्तवर्गः स पूर्वो घस्मात् सः तादृशः न भवति इवणः इत्यर्थः ॥ एवं यणि सति कुमारी+ञी इत्यत्र कुमार्थी इति सिध्यति । एवं कुमारी+अम् = कुमार्थेः । एवं हे कुमारि इत्यत्र कुमारी शब्दस्य पूर्वं नदीत्वात् अस्वाद्यनयोरिति ङस् ॥

दी—। अमि शसि च (पूर्वस्यपत्यपवाद्भक्ति यणि प्राप्ते) कुमार्थ्यम् । कुमार्थ्यः । कुमार्थ्ये । कुमार्थ्याः । कुमारीश्याम् । कुमार्थ्याम्—कुमार्थ्योः (इति बहुश्रेयसीवत् ॥ । प्रधायतीति क्तिपि) 'प्रधीशब्दः' । अजाजौ सर्वत्र ("एरनेकाचः—" इति शर्षव । ऋस् अस्तीत्वात् नदीकार्ये' न इति आह—) प्रधीः—प्रथ्यौ—प्रथ्यः । प्रथ्यम्—प्रथ्यः इत्यादिः । प्रकृष्ठा धीप्येस्य इति वियहेतु नदीसंज्ञा इयङ् च वक्ष्यते ॥ (उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य नयतिः क्तिपि उन्नी-शब्दः) (अह्वयन्तत्वात् न सुलोपः) उन्नीः । ('उन्नी' इत्यत्र अजादौ प्रत्यये परि यणवत् । यतः 'न्न' इति धातुसंयोगी न तदाह—) धातुना संयोगस्य विशेषणात् इह त्यादेव यण् । उन्न्यौ—उन्न्यः । हे उन्नीः (अस्तीत्वात् अनदीत्वाच्च संबुद्धिङ्गस्यो न । उन्न्यम् । (नदीत्वाभावेपि "डेराम नद्याम् नौभ्यः" इति नौशब्दस्य षष्क् यण्णात् डेः आम तदाह—) डेराम्—उन्न्याम् । एवं ग्रामयोः ॥ (सूत्रे) अनेकाचः किम् ? नीः—नियौ—नियः (अनेकाचत्वाभावात् न यण् किन्तु इयङ्) । अमि शसि चापिपरत्वात् इयङ् । नियम्—

नियः । डेशाम्—नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? सुधियौ । यवक्रियो ।

[सु शोभना दीर्घस्य इति सुदीर्घः । यवान् क्रीणातीति यवपूर्वात् क्रीणातोः क्विपि यवक्रौः । अत्र अजादिप्रत्यये परं यणं न भवति—इवर्गस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वं कत्वात् ॥ इदमपि अत्र कर्त्तव्यम्—ययतीति क्विपि “क्विविप्रच्छिन्नायतस्य—कटपुसुदीर्घा दीर्घोऽतस्प्रसारणञ्च” इति दीर्घसमप्रसारणाभावात् । अत्र “अदिकारात्—” इत्य-
प्रानेपि “सर्वतोऽक्तिन्नयात्” (गं ॥४१॥४५) इत्यस्य “अदिकारात् अकदिकारात्” इति व्याख्यानात् पक्षेऽपीह—हीपि नदीत्वात् सुदीर्घ इति नियमः । अन्यथा सुदी-
रपि] ॥ (“एरनकाचः—” इति सूत्रे “गतिकारक पूर्वस्यैव इत्यने” इति वार्त्तिकं पठितम् । तदेव तात्पर्यतः संवदन्ति—) “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणं नेप्यते” (वार्त्तिकं) । शुद्धधियौ । परमधियौ [यद्वाधीर्यस्य इति विग्रहे यद्वाशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् यणं न किन्तु इयङ् एव । एवं प्रकृता धीर्यस्य इति विग्रहे तु इयङ् स्यादेव यतः अत्रापि पूर्वपदं न गतिः नापि कारकम् । अत्र समासान्तविधिरनित्यत्वात् संज्ञात्वाद् कवभावः ।] । कथं तर्हि ‘दुधियः वृश्चिकभियः’ इत्यादि (अत्र दूरशब्दस्य गतित्वात्, वृश्चिकशब्दस्य अपादानकारकत्वात् इति) ? उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषाम् इति विग्रहे ‘दुर’ इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति ; यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । (अतः वृश्चिकशब्दस्य अत्र अकारकत्वात् इयङ्) । वृश्चिकपम्बिन्धिनी भीः वृश्चिकभीः इत्युत्तरपदलोपो वा ॥

[सुष्ठु ध्यायतीति क्विपि, सुधीशब्दः । अस्य अजादी प्रत्ययेपरं ‘एरनकाचो—’ इति यणि च प्राते आह—]

२७३ । न भूसुधियोः । ६।४।३५ ॥

दी— । एतयोर्यश्च न स्यात् अचि छपि । सुधियौ—सुधियः इत्यादि ।

मित— । भूशब्दस्य भवन्तश्च च निषेधः । भवन्तु अयम् “ओः सुपि” (६।४।५०)

अस्यप्रथमः ॥ नस्मिन् धीर्धस्य इति विग्रहे तु छिति सुपि पात्तिकी सदीर्घा इति विग्रहः ॥

दी— । सखायमिच्छति इति सखीयति [सखिगच्चात् क्वचिहति “अहत् सखायं करोति” इति दीर्घः] ततः क्विप् । [सखीय इ इति स्थिते “अतीलोपः” (अलोपः इति उलोपः “लोपः व्योर्लि” (३।१।६६) इति यलोपः तदाह—] अल्लोपयतोर्षौ । अल्लोपस्य “अवः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्थानिवच्चात् यणि प्राप्ते (यकारात् ईकारस्य “इकी यणचि” इति यणि प्राप्ते) “क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्” (इति स्थानिवत्विधेयः) । वेरङ्कलोपात् “सखी इति प्रातिपदिकम् । ततो मृत्वर्षी सखानाह— एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अनङ्गणत्वे । (ततः) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः (अङ्कत्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावात् नदीकार्यं च न) । अस्मि तु पूर्वरूपात् परत्वात् यणि प्राप्ते— । ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्त्तते । सखायम्—सखायौ । शसि तु यण्—सख्यः ॥ सहखेन वर्त्तते इति सखः । तमिच्छतीति सखीः (किपि अज्ञोपयलोपयोः इति भावः) । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः (पूर्ववत् किपि प्रातिपदिकम्) । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ अजादौ “एरनेककाचः—” इति यण् । “ख्यत्यात्—” इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ (लुञ्ज ईदने क्त इतिलुन्म् । लुन्मिच्छतीति क्वचि ईत्वे, लुनीयनामधातोः किपि ‘लुनी’ इति प्रातिपदिकमाह)—लुनीः । एवं ज्ञाममिच्छतीति (क्वपि) ज्ञामीः । (प्र+स्यै+क्त=प्रस्तीम्) प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां हसिडसोर्यञ्च (“एरनेककाचः—” इत्यनेन इति) । (क्ते विहितयोः) नत्वमत्वथोरसिद्धत्वात् “ख्यत्यात्” इत्युत्वम् । लून्युः ज्ञाम्युः । प्रस्तीम्युः । (शुष+क्त=शुष्क । ततः क्वचि शुष्कीयति) शुष्कयतेः क्विषि शुष्कीः । (? एवं) पक्वीः । (अत्र उभयव संयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह—) इयङ् । शुष्कियौ—शुष्कियः । हसिडसोः शुष्कियः इत्यादि (न चात्र क्ते विहितस्य

कालस्य अस्मिद्धत्वात् "स्यत्वात्—" इत्युक्तम् प्रकृतम् । इयङ्कारदेशे सति कृतप्रकारदेश-
त्वाभावात् "स्यत्वात्—" इत्यस्य प्रतिनिर्वाहः ॥ इतीदन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

दी— । शम्भुहरिवत् । एवं विष्णुवायु—भान्वादयः ॥ (क्रोष्टृ—
क्रोष्टृ च इतिपि मन्त्री शक्यालवाचिनी । तत्र क्रोष्टृशब्दस्य विशेषं वक्ष्यन् आह—)

२७४ । तृज्वत् क्रोष्टुः । ७।१।६५ ॥

दी— । क्रोष्टुः तृजन्तेन तुल्यं वस्तुतेः असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
क्रोष्टृशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

The base क्रोष्टृ is to stand like its लृजल form (क्रोष्टृ) when an
affix technically called as सर्वनामस्थान follows (excepting that of
संबुद्धिः) i. e. in the first five विभक्ति प्रत्ययः क्रोष्टृ is to be applied in place
of the base क्रोष्टृ । And what then ?

नित— । सुगमा ॥ क्रोष्टृ स इति स्थिते आह—

१७६ । ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७।३।११० ॥

दी— । ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति
(गुणो) प्राप्ते—

ऋदन्त bases take गुण when a ङ इत् affix or सर्वनामस्थान affix
(i. e. विभक्तिप्रत्यय) follow. Thus गुण being available in क्रोष्टृ स
we look forward—

नित— । एवं क्रोष्टृ स इत्यत्र गुणे प्राप्ते आह—

२७६ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७।१।६४ ॥

दी— । ऋदन्तानाम् उशनसादीनां च अनेह स्यात् असम्बुद्धौ लो
परे ।

अनङ् comes in place of the final of ऋदन्त bases and उग्रसन् पुरदंश्च and अनेहम्, when न् (not of संवृद्धि) follows. Thus the stages are: क्रोष्ट् + अनङ् + न् = क्रोष्टन् + न् = क्रोडा (as in सखा—see ante) and we look forward.

नित्—। अनङ् क्तः अनङ्का गुणश्च वाधः स्यात्, अनवकाशत्वप्रसङ्गात् उच्यते । ततः क्रोष्ट् अनङ् स=क्रोष्ट् अनङ् स इति जातिः “सर्वनामस्थाने चास-
वृद्धौ” इति दीर्घसूत्रेण । क्रोडा उग्रता । पुरदंशः । अनेहः ॥ असंवृद्धौ
जिसः । से क्रोडाः । अनङ्गुणसूत्रेण ॥

२९९ । अप्तुन् तृच् स्वस्रनप्तु नैष्टृत्वष्टृक्षत्तु होतु पोतु

प्रशास्तृणाम् । दी।४।११ ॥

दी—। श्वादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (नियमशरीरमाह—)
उष्णादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेत् भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन
पितृभ्रातृ प्रभृतीनां न । उद्ग्यातृशब्दस्य तु भवत्येव । “समर्थः—पदविधिः”
इति सूत्रे उद्ग्यातारः इति साध्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्टा [एतच्च “सर्वनामस्थाने”
इत्येव सिद्धम् इति पूर्वं कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम्]
क्रोष्टारौ । (गुणे रपरत्वे ततः अनन स्वर्णे दीर्घं सति)—क्राष्टारः । क्रोष्टारम्-
क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् (सर्वनामस्थाने एव तृजवद्भावात् शसि न तृजवत्) ॥

The bases अप्, ऋदन्त, ऋजन्त bases also the bases ऋच् नत्, ऋच्
लभ्, चत् होत्र प्रशास्त्र have their penultimate vowel lengthened when
a सर्वनामस्थान affix (other than सम्बुद्धि) follows. The necessity of
taking नत्, etc apart from the ऋदन्त and ऋजन्त bases is to make this
restriction when नत्, etc, are derivatives. And the derivative
side (व्युत्पत्तिपक्ष) of the bases नत् &c is predominant ; भाष्य

takes these as derivatives under the rule "तृन्" (३।३।३२) । Now the author states the restriction here thus—If this दीर्घ is to come to वृजन् + वृजन् bases got from उणादि वृच् + वृन्, then the दीर्घ is to attach only after नन् &c (that are वृजन् of उणादि variety) and not to others. Thus दीर्घ does not come after the bases पिह् वाह् &c (being derived with उणादि वृन्) ; but the base उद्गाह् takes दीर्घ for भाष्यकार uses उद्गाहारः under the rule "सन्धेः पद-विधिः" । क्रीडा however is established with अन्ङ् and then दीर्घ and स्त्रीप by the rule "सर्वनासस्थाने चासंभ्रवी" । But दीर्घत्व here is stated for the formation of क्रीडारी &c. Thus क्रीडा । क्रीडारी &c । with नृन् by the rule २७५ ; and दीर्घ by this present one).

मित— : 'अप् इति जलवाची बहुवचनान्तः शब्दः । तृन् तृजन्ताभ्याम् इयक् नप्वादीनां प्रथकगुहर्णं नियमाद्यम् । तत्र नियमशरसाह—उणादितृन्तृजन्तनियन्तानां चेत् दीर्घः तद्धि नप्वादीनामेव । 'तृजन्त—तृजन्त' इति उणादिभिन्नस्य कृति विहितस्य तृन्—तृज इत्यस्य ग्रहणम् । उद्गाहशब्दस्य तु भाष्योक्तत्वात् दीर्घत्वमिति एव ॥ अत्र व्याप्यतिपच्च एव ज्ञायान्, नेष्टादीनां "तृन्" (३।३।३२) इति सूत्रेण भाष्ये व्यत्यदिदर्शनात् सुष्ठु अस्यतीति तृन् स्वसा । न पतन्ति पितरोनिन इति तृच् कारणे निपातनात्—टिलोपश्च नता । नयतीति तृन् षक् च नेष्टा । त्विषेस्त्वं अशोपधाया लडा । चदेस्त्वं चत्ता । जुहोतेस्त्वं होता । पुनातेस्तृन् पीता । प्रशान्तेस्तृन् प्रशास्ता ॥ अधुना क्रीड् आ इति स्थिते आह—

२७८ । विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१ ६७ ॥

दी । अजादिषु तृतीयादिषु क्रीष्ट्वां तृजवत् । क्रीष्ट्वा । क्रीष्ट्रे ।

The base क्रीष्ट् is to be designated as तृजवत् i. e. 'like क्रीष्ट् when तृतीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with अच् follows. : Thus तृजवद्भाषपक्षे

सिद्धान्तकौमुदी

परत्त्वम् क्रीट्—क्रीट् । तृजवद्भावो वा we get क्रीट्णम्—क्रीट्णे इति शम्भुवत् ॥

नित्— सुगमा । क्रीट्, अम् इति स्थिते आह—

२७६ । अण उत् । ३।२।२२२ ॥

दी । कृदन्तात् ङसिङ्गोरति परे उकारः एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ।

When क of ङसिङ्गङ् follows a कृदन् base, then ङ in the single substance for both. Here ङ that comes in place of क् and क् is कृदन्दिक्, so we have र after it. Thus we get by गुण क्रीट् र्म् and look forward—

नित्— उकारस्य उकारस्य च स्थाने प्राङ्गतः उकारस्य स्थानिवत्त्वम् अर्थात् । ततः गुणे कृते रपरि सति क्रीट् र्म् इति स्थिते आह—

२८० । रात्सस्य । ८।२।२४ ॥

दी— । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः नान्यस्य । इति ? ततः)

(“खरवसानयोः—” इति) रेफस्य विसर्गः—क्रीट् । ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter म् only elides & not others. Thus we get क्रीट् (with elision of संयोगान्त म् here). Then by the rule “खरवसानयोः”; we get विसर्गः in place of र and the result is क्रीट् in fifth & sixth case singular.

नित्— । सुगमा । क्रीट्, अम् इति स्थिते तृजवद्भावे च प्राप्ते आह—

दी— । आम् परत्वात् तृजवद्भावे प्राप्ते—“नुम्—अचिर—तृजवद्भावोऽभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) क्रीट्णाम् ॥ क्रीट्णरि—क्रीट्णोः । फले हलादी च शम्भुवत् ।

When अम् follows क्रीट्, then both तृजवद्भाव and नुट् being due here, तृजवद्भाव is to come in, for it is पर । And तृजवद्भाव in connection with अजादि विभक्ति being in here नुट् can not further

operate (the अच्व् for तुज्वद्भाव will then be destroyed) and the सन्निपातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Varttika "नुम्—अचिर—" &c decides, and says that नुट् here is to operate and not तुज्वद्भाव । So we get क्रोष्टुनाम् । So then we have क्रोष्टरि—क्रोष्टोः in the 7th case. In other ह्लादि विभक्ति क्रोष्टु is declined like शक्तु ।

नित— । आनि परे नुट् वाधित्वा परत्वात् तुज्वद्भाव एव स्यात् । कृते तु तुज्वद्भावे नुभागेन असम्भवः यतः अङ्गविभक्तिसाध्यत्वं विहितः तुज्वद्भावः नुभागेन विधाय अच्वत्वं व्याहृतमुच्चितः । एव तदा सन्निपातपरिभाषया नुटा दुह्मत्वं स्यात् । एव स्थिते आह—“नुमि—अचिर—तुज्वद्भावयो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” ततश्च अत्र नुट् स्यात् न तु तुज्वद्भावः । क्रोष्टुनाम् इति ॥ “इकोचि विभक्तौ” (७।१।७६) इति नुम् विधिः । अनेन वात्तिकेन वारीणाम् इत्यत्र नुम्वाधित्वा पूर्वं विप्रतिषेधेन नुटेव स्यात् । अचिर = अचिरविधिः । “अचि र ऋतः” (७।२। १००) इत्यचि रविधिः । तत्र तिसृणाम् इत्यत्र अचि परे परमपि रविधिं वाधित्वा नुट् प्रवर्तते । “विभाषा तुतोयादिष्वचि” इति च तुज्वद्भावविधिः । ततश्च क्रोष्टुनाम् इत्यत्र अचिपरे तुज्वद्भावविधिं परमपि वाधित्वा अनेन वात्तिकेन नुडागमः विहितः । इदमेव व्याख्यानम्—एतैः विप्रतिषेधे “ऋस्वनद्यापो नुट्” इति पूर्वोपि नुडविधिर्वलवत्तरः । ऊहितमेतत् आचार्यं प्रवृत्त्या भाष्ये इत्यास्तां विस्तरेण ॥ इतुादन्ताः ॥

अथ ऊदन्ताः ॥ (ऋह इति गन्धर्व विशेषवाचि अन्यत्पन्नं प्रातिपदिकम्)—
हृहः । हृहौ । हृहः । हृह्म् हृहौ । हृहन् इत्यादि ॥ अतिचमु-
शब्दे तु नदीकार्थ्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्ये । अतिचम्वाः ।
अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् ॥

Eng—Easy.

मित—। चसति शब्दं इतीणादिके उप्रत्यये. “अप्राणिजातिश्चरन्वजादीनाम्” (वार्तिक) इत्याकारान्तात् अपि स्त्रियाम् ऊङ्। ततो नदीसंज्ञा। एतेनापि “विमानना सुभु कुतः पितृष्टे” इति कालिदासीयं व्याख्यातम्। चसुमितक्रान्तः अति-चसुः—अत्र एकादेशे “उभयत आशयणे नान्तादिवत्” इत्यन्तादिवहानिषेधात् नोपसर्जनरूपः ॥ पुनः ऊङिति च उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं। तत्र द्वितीय उकारः कपोवाचकः। उपसर्जनरूपाभावे तु “गीटाङ् ग्रहणं कृत्स्नत्वशेषम्” (१२।४८) इति कृतो इत्यनिदिधोपि प्रयोजकः ॥ अतिचसुश्च नदीकाद्यं दर्शयति— हे अतिचसु इत्यदि ॥ अन्यत मुगम् ॥ (खलं पुनातीति क्विपि) खलपुः। ततः खलपु औ खलप् अम् इति स्थिति आह—

२८१ । ओः सुपि । द्वा।४।८३ ॥

दी—। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवयः “तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्य अनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य
यण् नेच्यते” (वार्तिक)। खलप्वौ—खलप्वः इत्यादि ॥ एवं सुल्वादयः
(सुष्टं लमातीति क्विपि सुलुः) ॥ अत्र वृत्तौ एरनेकावः किम् ? लुः—लुवौ—
लुवः (एकाचत्वात् न यण्)। धात्ववयव— इति किम् ?—उल्लूः
उल्लवौ—उल्लवः (अत्र ‘ल्ल’ इति धात्ववयवसंयोगपूर्वो न, अतः यण् एवं)।
‘असंयोगपूर्वस्य’ किम् ? कटप्रः—कटप्रवौ—कटप्रवः (संयुक्तधात्ववयवत्वात्
न यण्)। ‘गति—’ इत्यादि किम् ?—परमलुवौ (अत्र गतिकारकेतरपूर्वक-
त्वात् न यण्)। सुपि किम् ? लुलुवतुः (अत्र अतुसो धातुप्रत्ययत्वात् न
यण्) ॥ स्वप्नात् स्वन आत्मना वा भवतीति—) स्वभूः। “न भूधियोः”
इति (उवडिसति) स्वभुवौ, स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः ॥

Eng—When अजादि सुप्—प्रत्यय i. e. विभक्ति, follows a उ वर्णान्त
verbal base of more than one vowel—the root having ending in
उ but not preceded by a संयुक्तवर्णं (conjunct consonant), then
यण् is the substitute for उवर्णं। This यण् is not intended of verbal

bases having पूर्वपद other than a रति or a कारक । Thus in खलपू— the पूर्वपद being a कारक (e. g. खलंपुनार्तीति &c) यण comes by this rule in औ, अस् &c. Hence खलपू—खलपुः &c.

(Rest easy—see also under the rule “एरनेकाचः” ante).

मित— । अत्र अनुवृत्तिः व्याख्यानादि च सर्वम् “एरनेकाचः—” इति सूत्रवत् ।
अतः न पुनरुल्लिख्यते ॥

वर्षासु भवतीति क्विपि वर्षाभृशब्दः । “वर्षाभृदृदि पुमान्” इति यादवः । तस्मिन् अत्रादौ सुपि ‘न भृशुधियोः’ इति यणनिषेधे प्राते आह—

२८२ । वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४ ॥

दी— । अस्य उवर्णस्य यण स्यात् अचिसुपि । वर्षाभ्वौ—वर्षाभ्वः ॥
दृम्भतीति दृम्भूः ; “अन्दूहम्भूजम्बूकफेलूककन्दुदिधिषुः” इत्युणादि सूत्रेण
(कृप्रत्ययो नुम् चह) निपातितः । (अत्र जकारो न धात्ववयवः । अतः उवङ्)
“ओः सुपि” इति (यण न किन्तु “इकीयणचि” इति यण तदाह) दृम्भ्वौ—
दृम्भवः । दृम्भूम्—दृम्भवौ—दृम्भून् । शेषं ह्रूवत् ॥ ‘दृन्’ इति नान्ते
हिंसार्थे अण्वय्ये (उपपदे) भुवः क्विपि (दृन्भू इति प्रातिपदिकम्) ; (सौ)
दृन्भूः । “दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण वक्तव्यः” इति (अत्र अत्रादौ सुपि
यणव)—दृन्भवम् । दृन्भवः इत्यादि—खलपूवत् ॥ करभूः—करभवम्—
करभवः । दीर्घपाठे तु ‘करः’ एव ‘कारः’—स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण । (ततः)
कारभवम्—कारभवः ॥ (“पुनर्भृदिधिषु-जडा” इति कोषात् पुनर्भृशब्दस्य स्त्रीत्वे
सति आह—) पुनर्भूः योगिकः पुंसि । (पुनर्भवतीति क्विपि पुनर्भूः अस्य पुंत्व-
मन्त्येव इति फलितम्) । पुनर्भवौ इत्यादि ॥ (दृशो भवतीति दृगभूः कारायां
भवतीति काराभूः)—“दृगभू—काराभू” शब्दौ स्वयम्भूवत् । इत्युदन्ताः ॥

दी— । अथ ऋदन्त प्रकरणम् ॥ (धा धारणपीवणयोः ऋदृन् कृष्व्वा)
धात् । सौ (क्रोटृशब्दवत् अनङ्—दीर्घ—सुलोप—नलोपाः इति) धाता । हे.

धातः । “ऋतोङि—” इति गुणः । रपरत्वम् । हलञ्चादिलोपः, विसर्गेय ।
 धातारौ—धातारः । “ऋवशात् नस्य षात्वं वाच्यम्” (इति) धातृशाम् ।
 इत्यादि (ऋडृ शब्दवत्) । एवं नञ्त्रादयः ॥ उद्गाता—उद्गातारौ—
 उद्गातारः भाव्यप्रयोगात् दीर्घः) ॥ पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नञ्त्रादि ग्रहणस्य
 नियमाकत्वात् न दीर्घः (व्युत्पत्तिपक्षे विध्यशेत्वादपि अनुकत्वात् पितादीनां न
 दीर्घः इति “अप्तुम्—” इति पूर्वो व्याख्यानानुसारेण उक्तम्) । पितरौ—पितरः ।
 पितरम्—पितरौ—पितृन् । शेषं धातृवत् ॥ एवं जामातृ—भ्रात्रादयः ॥
 (नञ्त्वः ननुच्यवाचो । अस्यसौ “ऋदृगणम्—” इत्यनङ् । “सर्वनामस्थाने चा-
 न्वुर्द्धः” इति नान्तत्वहेतुकदीर्घः । हलञ्चादिलोपः— इति न लोपः । तदा—
 ना । नरौ—नरः । हे नः । शसि पूर्वसवर्णदीर्घः । एत्वम्—इति नृन् ।
 शेषं धातृवत् । नामि विशेषं वक्ष्यति—)—

Eng.—Easy.

२८३ । नृ च । दीर्घाद् ॥

दी— । ‘नृ’ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृशाम्—नृशाम् ॥

(ऋवशात् नस्य एत्वम्—इति अत्र एत्वम्) ॥ (ङी गुणे रपरत्वे नरि । नृीः—
 नृषु ॥)

दी— । ‘कृ’ ‘तृ’—अनयोरनुकरणे “प्रकृतिवत् अनुकरणम्—” इति
 कल्पिकातिदेशात् “ऋतो इत् धातोः” इति इत्त्वे रपरत्वे—कीः । किरौ—
 करः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गोवंत ।

मित— । ‘कृ’ इत्यस्य अनुकरणभूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रिया-
 वाचकत्वाभावात् धातुत्वं न स्यात् ततः “ऋते इत् धातोः” इति इत्वमपि न स्यात् ।
 ततः आह—“प्रकृतिवत् अनुकरणम्” । अनया परिभाषया ‘अतिदेशः’ विधा-
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशमात्रमादाय धातुत्वात् “ऋत इत् धातोः”
 इति इत्वम् । अतिदेशाभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् सुबुव्यचिध । ततः

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

की—किरी—किरः इत्यादि ॥ “प्रकृतिवत् कृतकरणम्” इत्ययं अनित्यत्वात् कृत-
करणस्य धातुत्वाभावात् “कृतइद्वातीः” इति इत्वाभावे सति आह—

दी—। इत्वाभावपक्षे तु “कृदुगसन्—” इति “कृतो डि—” इति
च तपरकरणात् (कृतः अग्रहणात्) अनङ्—गुणो नः । (ततः) कृः—
क्रो—क्रः । कृम्—क्री—कृन् । क्री । क्रे इत्यादि ।

दी—। लृदन्तप्रकरणम् ॥ ‘गम्ल्’ शकल् । अनयोरनुकरणो (कल्ब-
ण्योः सावर्ण्यात् “कृदुगसन्—” इति । अनङ् । गमा । शका । ऊँ) सर्व-
नामस्थाने च “कृतोडि—” इति) गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ—गमलः ।
गमलम्—गमलौ—गमृन् (लृ वर्यस्य दीर्घाभावात् कृवस्य एव) । गम्ला ।
गम्ले । ङसिङसोस्तु “अत उत्” इत्युत्वे लपरत्वे “संयोगान्तस्यलोपः”
(सूत्र ५४) । गमुल् । शकुल् इत्यादि ॥

Eng—Easy.

(अथ एदन्ताः निष्क्यन्ते)—

(अः विष्णुः । तस्यापत्यम् इति इः (अतः इज्)) । तेन इना सह वसते
इति (सि इति प्रातिपदिकम् । तस्य सी—) सेः सयौ—सयः (अजादी अया-
देशः) । (हि सी । अत्र “एङ्—ऋखात्” इति सम्बुद्धिलोपः) ॥ (रक्षतः इः
येन इति अते । तस्य हपाख्याह—) स्मृतैः—स्मृतयौ—स्मृतयः इत्यादि ॥

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्ताः क्यन्ते । गो स इति स्थिते आह—

२८४ । गोतो णित् । ७।१।६० ॥

दी । गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावा ।
भावः ।

When सर्वनामस्थान affixes comes after the base गो then these
affixes are treated as ण् इत् । Thus we get वृद्धि and the result is
गौः गावौ &c.

मित—; णिडत्त्वं “अचोऽणिति” इति द्विः । सा चाव औकारः । कत्ववि-
सर्गः । ततः गीः इति रूपम् । एवं ह्रस्वी आवादेशे गी+औ=गावी । गी+अस्=
गावः । अग्नि गी+अम् इति स्थिते अनेन सूत्रेण णिडत्त्वात् ह्रस्वी प्राप्तायाम्
आह—

२८५ । औतोऽप्यासौः । ६।१।६३ ॥

दी । ‘आ औतः इति छेदः । ओकारादम् शसो रचि परे अकार एका-
दशः स्यात् । शसा साहचर्यात् छेदेव अस् गृह्यते; नेह—अचिनवम्,
असुनवम् (‘चि, छ’ इति धात्वोः लङि उत्तमपुरुषे मिपो.अम्) ॥ गाम्—
गावौ—गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि ।

औतः in the sutra is to be disjoined as आ औतः । And thus
आ is the single substitute (for औ and अ) when अ of अन् & शस्
come after ओकार । Here अन् of सुप् affixes is taken & not अम्
of धातु । Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादेश
though धातु ‘अम्’ follows. This is inferred from अन् being taken
in conjunction with शस् । Thus गी+अन्=गान् ; गी+शस्=गीअस्=
गाः & so on.

मित— । मुगमा ॥ दोशब्दः ओकारान्त स्त्रीलिङ्गः । मुशोभना यौः
यस्य इति बहुव्रीहौ मुद्यो इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाण्यह—

दी । ‘औतो णित् इति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । विहितविशेषणं
च । तेन । छद्यौः—छद्यावौ—छद्यावः । छद्याम् इत्यादि (गोवत्) ।
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘औतोणित्’ इति वार्त्तिक)
व्याख्यानात् नेह । हे भानो । हे भानवः ।

उः सम्भुः स्मृतो येन स (‘कृतो’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ आह—)
स्मृतौ—स्मृतावौ—स्मृतावः । स्मृताम्—स्मृतावौ—स्मृताः इत्यादि
गोवत् ॥

Some (e. g. Kaiyata) read 'ओतो णित्' for the Sutra "गोतो णित्" : In fact 'ओतो णित् वाच्यम्' is the varṭika which is explained as—"ओकारात् विहितं सर्वनामस्थानं णिवत् स्यात्" i. e. सर्वनामस्थान affixes after ओकारान्त bases are treated as ण इत् : As ओतो is explained as ओकारात् विहितम् ! So Bhattoji here says "विहितविशेषणं च" : Thus सुयो+सु=सुयौः as in गौः । It is in fact declined like गोः । As this varṭika is explained as "ओकारान्तात् विहितम् सर्वनामस्थानम्" and not as, ओकारात् परम्" &c. so in हे भानु+सु=हे भानो by ङस्त्वस्य गुणः)+न्, there is no णिवत्भावः, for here सु is after उ and not made (विहितः) after ओ, and we get हे भानो । Similarly in हे भानवः, ("जसि-च" इति गुणे सति ओतः णित्वं न स्यात् । यतः जम् दशयाम् भानु इति उकारान्त एव. अतः जम् उकारात् विहितः न तु ओकारात् ।) So also the base ऋतो is also declined like गो ।

मित— । सुगमा ॥ "गोतो णित्" इत्यत्र "ओतो णित्" इति पाठानुसारेण वार्तिकमाह—"ओतो णित् वाच्यः" । व्याख्यानं च—ओकारात् विहितम् इत्यादि । विहितविशेषणफलं तु हे भानो इत्यादी णित्वनिषेधार्थम् । वस्तुस्तु लक्षणप्रतिप-
दोक्तपरिभाषया एव हे भानो इत्यादी णिवद्भावो न स्यात् । अत्र ओकारस्य लाच-
णिकत्वात् ॥ "ओतो णित् वाच्यः" इति व्याख्यानात् ओकारान्ताः शब्दाः गोवत्; यथा ऋतो शब्दः ॥ इत्योदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ताः निरूप्यन्ते । रेशब्दः धनवाची । अस्य विशेषं दर्शयति—

२८६ । रायो हलि । ७।२।८५ ॥

दी— । रेशब्दस्य आकारो अन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ; ततः सौ) राः । अचि विभक्तौ आयादेशः । रायौ—रायः । रायम्—रायौ—रायः । रायाः—राभ्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। सुरमा ।

अथ औदन्ताः निरूप्यन्ते । औदन्तः चन्द्रवाची । अस्य औ—

दो—। ग्लौः—ग्लौवौ—ग्लौवः । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।
 “ओतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्तते । “ऐ औञ्च” इति (? माहेश्वर)
 सूत्रेण औदन्तोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्योदन्ताः ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

“अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः”

[रमते इति पचायच्च स्त्रियाम् “अजायतष्ठाप्” इति, टापि च रमा । रमा+
 सु इत्यत्र “हलश्चाप्श्चौ दीर्घात् सुतिस्वरक्तं हल्” इति सुबोपः—] रमा ।

(अस्य औडि रमा औ इति स्थिते आह—)

२८७ । औडआपः । ७।१।१८ ॥

दो—। आवन्तात् अङ्गात् परस्य औडः शी स्यात् । ‘औड्’ इती-
 कार विभक्तं संज्ञा प्राचां शास्त्रे इत्यर्थः) । रमे । रमाः ।

औड् coming after आवन् bases is replaced by शी । औड् is the
 designation of औकार Vibhakti-affixes of the old school. Thus
 रमा+औ=रमा+शी=रमा ई (शकारस्य “लशक्तद्धिते” इति इच्चात्)=रमि
 (by the rule “आदगुणः”) ॥ (सवर्णदीर्घं मत्वा आह—) रमाः ।

मित— 'आपः' इति प्रथमैः आवलं विवक्षितम् । औङः इति यदौः ।
 'जग्शसोः शौ' इत्यतः 'शौ' इत्यनुवर्तते । अत आह—'आवलात् अहात्' इत्यादि ।
 'शौ' इत्यत्र 'लशकृतद्धिते' इति शकारस्य इत्वम् । रमा+इ=रमे । "काद्गुणः" इति
 सूत्रेण ॥ "हल् जावभ्यो—" इति सूत्रे जावग्रहणे दीर्घग्रहणे वक्तव्यम् । तेन
 प्रत्ययान्तौ रामशोपालौ । अत्र 'माला' इत्यस्य दीर्घाभावात् औङः शौ न स्यात् ॥
 हे रमा स् इति स्थिते आह—

२८८ । सम्बुद्धौ च । ७।२।१०६ ॥

दी— आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । "एङ् ह्रस्वात्—" इति सम्बु-
 द्धितोपः । हे रमे । हे रमे—हे रमाः ॥ रमास् ("अनि पूर्वः" इति पूर्व-
 रूपम्) । रमे—रमाः । (शमि) स्त्रीत्वात् नत्वाभावः । "तन्मात् शसो नः
 पुंसि" इति नत्वमत्र न भवति ।

एकार is ordered in place of आ when संबुद्धि follows. Thus हे
 रमा स् becomes हे रमे स् । Then by the rule "एङ् ह्रस्वात्—" the
 संबुद्धि elides and we get हे रमे &c. हे रमे ; हे रमाः are as in 1st
 case dual & plural. In रमास् we get पूर्वरूप ; and in रमा शस् we
 get रमाः by पूर्वसवर्गदीर्घः ; here नत्व does not come in by the rule
 "तन्मात् शसो नः पुंसि", for the base is in the feminine.

मित— "बहुवचने भान्येत्" (६।२।१०३) "ओसिच" (७।२।१०४) इत्यतः
 'चि', "आङिचापः" इत्यतः 'आपः' इत्यनुवर्तते, तदाह "आप एकारः स्यात्" इति ॥
 दीर्घस्य आवलन्त्य एव एकारः । हे चन्द्रचुड । अत्र 'चुडा' इत्यस्य दीर्घात्वाभावात्
 न एकारः ॥ रमा आ इति स्थिते आह—

२८९ । आङिचापः । ७।३।१०५ ॥

दी— आङि ओसि च परे आवन्तस्य आङ्गस्य एकारः स्यात् ।
 रमया । रमाभ्याम्—रमाभिः ।

एकार is ordered at the end of a आवन्त base when आङ् (the

designation for 3rd case singular affix) and ओस् follow. Thus रमा आ=रमे आ=रमया &c.

मित—। 'आहै' इति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । सर्व "चकारात्" ओसि च गृह्यते । 'ओसि' इति पूर्वसूत्रात् अनुवृत्तिरस्ति । एकारानुवृत्तिः चात्र पूर्वसूत्रवत् बोद्धव्या । एवं रमा आ=रमे आ=रमया । अत्रापि दीर्घ-आप् गृहणात् नेह—अतिखटुं न ॥ रमा ए इति स्थिते आह—

२६० । याडापः । ७।३।११३ ॥

दी—। आपः परस्य डित्—वचनस्य याडागमः स्यात् । "वृद्धिरेचि" इति ऐकारादेशे रमायै । सर्वर्थादीघः—रमायाः । रमायाः—रमयोः—रमाशाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥

याङ् (या) is the augment after आवन्त bases, when a डित् Vibhakti affix follows. Thus रमा+ए=रमा या ए । by याडागमः । Then by the rule "वृद्धिरेचि" we get रमायै=रमायै । By सर्वर्थादीघः we get रमा या अस्=रमायाः । रमा ओस्=रमे ओस् (एकार coming when ओस् follows by the previous rule "आङिचापः")=रमयोः । In रमाशाम् we have नुट् by the rule "ऋस्वनयापो नुट्", then दीर्घ by the rule "नासि" and lastly ण्व by "अट् कु पूङ्" and "रषाभ्यां नोणः समानपदै" । In रमायाम् we have first अस् in seventh singular by the rule "ङः आम् नयाम्नीभ्यः" then याडागम and lastly सर्वर्थादीघ ॥

मित—। 'डित्' वक्त्रीति डित् वचनम् । तस्य ; डितः सुपः इत्यर्थः ॥ "वेडिति" इत्यतः ङिः इति षष्ठ्या विपरिणतम् अनुवर्त्तते । ततः आह 'डित् वचनस्य' । आवन्तात् उत्तरस्य डितः सुपो याडागमः इत्यर्थः । रमा+या ए=रमायै । अत्र वृद्धिश्च एकारः "वृद्धिरेचि" इत्यनेन ॥ रमा ओस् इत्यत्र "आङिचापः" इत्यनेन एकारे सति रमे ओस्=रमयोः ॥ "रमाशाम्" इत्यत्र "ऋस्वनयापो नुट्" इति नुटि सति "नासि" इति दीर्घं च सति, "रषाभ्याम्—अट्

“कुप्ताङ्—” इति च णत्वम् ॥ रसाङ् इत्यत्र ‘ङीराम् नयाम् नीभः’ इत्यनेन
 आमि सति याडागमि सर्वणदीर्घे च रसायाम् ॥ सर्वशब्दात् टापि कृति स्त्रियाम्
 सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रसावत् । अस्यापि ङित्सु “याडापः” इति याडा-
 गमि प्राप्ते आह—

२६१ । सर्वनाम्नः स्याङ् ह्रस्वश्च । ७।३।२१४ ॥

दी— । आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यात् ; आपश्च ह्रस्वः ।
 याटोऽपवादः (अयं स्याट्) । सर्वस्यै । सर्वस्यः । सर्वस्याः । एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् “आमि सर्वनाम्नः—” इति सृट्—सर्वासाम् । सर्व-
 स्याम् । सर्वयोः—सर्वाङ् । एवं विश्वाद्योऽप्यावन्ताः ॥

स्याट् is the augment of ङ इत् vibhakti affixes after आवन् सर्वनाम
 (pronominal) bases. And also there is ह्रस्व of आप् here by this
 very rule. This स्याट् is a bar to याङ् as declared by the previous
 rule. Thus सर्वस्यै, सर्वस्याः &c. In the case of सर्वाङ्+आम्, आवादेश in
 सर्वा is taken as पूर्वान्त and not as परादि, and now as regards सर्वा by
 लिङ्गविशिष्टपरिभाषा it is also a सर्वनाम । Then by the rule “आमि सर्व-
 नाम्नः—” we have सृट् when आम् follows. Thus we get सर्वासाम् ॥
 In सर्वस्याम्, सृट् is barred by the rule “ङीराम्” being पर । Then स्याट्
 and ह्रस्व come by this rule and we get सर्वस्याम् ॥ Similarly विश्वा
 &c. are to be declined.

मितः ।—पूर्व सूत्रादापः इत्यनुवर्त्तते । तच्च ‘सर्वनाम्नः’ इत्यस्य विशेषणम् । ङितः
 इत्युवर्त्तनम् पूर्व सूत्रवत् बोद्धव्यम् । तत्तु ‘सर्वनाम्नः’ इति पञ्चम्या अनुरोधात् षट्पा
 विपरिणम्यते । तद्वाह—‘आवन्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङितः इत्यर्थः । तेन
 मासपूर्वायै इत्यादि सिद्धम् ॥ सर्वाङ्+आम् इत्यत्र ‘सर्वा’ इत्यस्य आवादेशः पूर्वान्त-
 वत् न तु परादिवत्, तेन आवन्तस्य सर्वा-शब्दस्य सर्वादिगणेषुपाठाभावात् अपि लिङ्ग-
 विशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वे सति ‘आमि सर्वनाम्नः सृट्’ इति सृटि सर्वासाम् इति

सप्तमः ॥ सर्वो हि इत्यत्र सप्तं परत्वात् वाधित्वा “डेराम्” इति आम् । ततः स्यात्
अस्य इति सर्वस्याम् ॥ एवं विद्यालयः आवन्तः बोधव्याः ।

२२२ । विभाषा दिक्समास बहुव्रीहौ । १।१।२८ ॥

दी । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्ये—उत्तरपूर्वायै । दिङ्-
नामानान्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणात् नेह । योत्तरा
सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायाः तस्य उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
अन्तरस्ये शालायै । वाङ्मायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तं नैह—अन्तरायै
नगर्यै ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिक्वाचक words entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिङ्-नामानान्तराले” . Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वायै, as बहुव्रीहि here is, by the rule “दिङ्नामानि—” &c. As the दिक् समास only is to be committed here by the special rule “दिङ्नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as योत्तरा सा पूर्वा यस्याः सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base उत्तरपूर्वा . And the mention of the word बहुव्रीहौ in the sūtra is thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted. In अन्तरस्यै शालायै, अन्तरा meaning वाङ्मायै is a सर्वनाम, but in अन्तरायै नगर्यै, अन्तरा is not a सर्वनाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-सूत्र “अन्तरं बहुव्रीहि—” ; here reference being to a ‘city.’

सितः । “न बहुव्रीहौ” इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषयमारभ्यते । दिशां समासो ‘दिक्समासो दिशुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । दिग्यहणं किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न ज्ञायते—कविभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्यहणे क्रियमाणे ज्ञायते—दिशुपदिष्टसमासे विभाषा अन्वय प्रतिषेध इति । दिशां समासः ‘दिक् समासः’—इत्यनेन “दिङ्नामानान्तराले

(१२२६) इति समासोह यद्वात् । लाक्षणिकदिकप्रकारो "अनेकसमा पदादौ" इति बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः । तदाह— "प्रतिपदीकस्य द्विकसमानस्य यद्वात् नह" । या उत्तरा नः पूर्वा यस्याः इति उत्तरपूर्वा "अनेकसमा पदादौ" इति समासः । इह यद् तद् शब्दग्रहणं नामान्याधिकरणदर्शनार्थम् । अत्र शिक्षकस्य अप्राधान्यात् लाक्षणिकत्वात् नास्य स्वरस्य प्राप्तिः । अतः आह—उत्तरपूर्वादेः । सत्त्वप्रतिपदीक-परिभाषया "विभाषा द्विकसमासे" इत्युक्तावता एव सत्त्वशरीरेण "द्विकमानानि" इति बहुव्रीहिरिव यद्वात्प्रतिपि स्त्री बहुव्रीहियत्वं स्पष्टयन् । अन्तरशब्दस्य वाच्यार्थे, सर्वनामता, 'अपुरि' इति सर्वोद्विगम—समासदेः प्रकृत्यातः 'अन्तरादे' नगर्थे इत्येव सर्वनामता न ॥

२६३ । विभाषा द्विनीयानुनीयाम्याम् । ७।३।११५ ॥

दी । आभ्यां डितः स्याद् वा स्यात् आपश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् (इदं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः) । "तीयस्य डित्सूपसंख्यानात्" (२२६ सूत्रे) अस्मात् वाचिकवलात् इदं सूत्रं न कर्तव्यम् इत्यर्थः । द्वितीयस्म—द्वितीयार्थे । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया ॥ (अस्वा-अस्व-अक्ता इति अस्वादेशः । एषां सन्बोधने विशेषनाह—) "अस्वार्थनद्योर्ह्रस्वः" (सूत्र २६७) इति (ह्रस्वे सति आह—) हे अस्व । हे अस्व । हे अस्व । "असंयुक्ताः ये डलकाः तद्वतां ह्रस्वो न" (वाचिक) । हे अस्वाडे । हे अम्याले । हे अम्बिके ।

Eng.—Easy.

मित ।—सुगमा—। "जृष वयोहानी" इति धातोः "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इति अङि जराशब्दः । अस्व सौ हल्ङादिना सुलोपि जरा इति । जराशब्दस्य "जराया जरसन्वतरस्याम्" इति सूत्रेण तु अजादौ पाचिको जरसादेशः तदाह—

दी । जरा । जरे—जरसौ । शीभावात् षरत्वात् जरम् ॥ अस्मि नुः पर-त्वात् जरम् । जरसाम् इत्यादि । पञ्जे हलादौ रमावत् । इह पूर्वविप्रति-षेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य 'जरसौ' इति

केचित् । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आबन्ततामाश्रित्य 'आडिच्चापः' 'याडापः' 'हस्वनद्यापः' 'डेराम् नद्यामनीभ्यः' इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नस्-निट्-घृत्तुष्ट, तथापि 'अनलुविधौ' इत्युक्तेः न भवान्तः । 'आ आप्' इति प्रकिलप्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं 'हल् ह्याप्—' (सूत्र २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' ङी ई इति प्रश्लेषात् 'अतिखट्वः निष्कौशाम्बिः' इत्यादिस्मद्धे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न च एवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेन आपृत्वञ्चाश्रित्य याट् स्यात् इति वाच्यम् । 'आवन्तं यदङ्गं' ततः परस्य याट् विधानात् । "उपपजनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्" ॥

मित—। जरसा इत्यत्र जरस्-भावः परः । अतः तस्मिन् प्रवृत्ते शीभावः न स्यात् । अङ्गने तु जरस्भावे जरा इत्यावन्तात् शीभावः स्यादेव । तदाह 'शीभावात् परत्वात् जरस्' ॥ एवं 'आमि नुटः परत्वात् जरस्' । ततश्च जरसादेशे न नुट्—जरसा-मिति । पुनश्च शीभावः आवन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आवन्ततां न विनाशयेत् । अतश्च आवन्तनाशके जरसादेशे सति शीभावो न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र "विप्रविधेधि पूर्वं काय्यम्" इति परिभाषामाश्रित्य पूर्वं विप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा ततः जरसादेशं विदधति, ततश्च 'जरसी' इति रूपयति । एतेषु सन्निपातपरिभाषाया अनित्यभावं पुरस्कृत्य इष्टसिद्धयं नात्र तां परिभाषां प्रवर्तयन्ति । तच्च न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाद्ययुक्ते प्रमाणाभावात्, अस्य पूर्वं विप्रतिषेधाद्ययणस्य च भाष्ये अदृष्टत्वात् ॥ जराशब्दस्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अस्य आवन्तत्वेसति "आडिच्चापः" "आडिच्चापः" इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एवं "पट्टो"— इति सूत्रेण नासिका-निशा-घृतनाशब्दस्थाने नस्—निश् घृत्—आदेशेषु सत्सु स्थानिवत्त्वात् एषाभावान्तत्वेसति एते पञ्चापि विधयः स्युः इति शङ्कते । तां च शङ्कां परिहरति— "स्थानिवदादेशे अनलुविधौ" इति सूत्रे 'अनलुविधौ' इति उक्तत्वात् । अत्र च आवन्तमाश्रित्य एते पञ्चविधयः अनलुविधिः एव । अतः एषु कर्त्तव्येषु एतेषाम् अलाश्रयविधित्वात् जरसादादेशानां स्थानिकत्वं न सम्भवति । ततः जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात् उक्तपञ्चत्वात् एतादिविधयो न भवन्ति । अथवा "आडिच्चापः" इत्यादौ 'आ आप्' :

इति प्रथं यात् सर्वत्र आपः एव ग्रहणात् जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात्, तत्र एते विधेयः न स्युः । अतश्च 'जरसा' इति रूपमनिष्टमेव ॥ प्रसङ्गात् आह—इत्यडादि—सर्वे उत्तरीत्या 'आ आपः' 'डी इ' इति व्याख्याने सति सर्वे दीर्घग्रहण प्रत्याखेयस्य स्यात् । ततश्च 'अतिखट्वः, निष्क्रीयास्विः' इत्यादि सिद्धिरपि स्यात् । एवं 'अतिखट्वः' इत्यत्र खट्व इत्यस्य आकारान्तत्वाभावात् सलोपी न ॥ ननु एवम् 'याडापः' इति सर्वे आकार-प्रभेदे सत्यपि, 'अतिखट्वाय' इत्यत्र खट्वा शब्दस्य स्वतः सिद्धस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन आपत्वं पुरस्कृत्य याट् कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—'आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट्-विधानात्', प्रकृते तु अतिखट्वा इति समुदाये एव क्लितं प्रति अङ्गम् ततश्च अतिखट्वा इति यदङ्गं न तत् आवन्तम् । अतः स्थानिवत्त्वं न आद्ये सत्यपि न याडिति भावः । 'याडापः' इत्यत्र हि आवग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ('प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणम् इत्ययंयुक्तपरिभाषया इत्यर्थः) आवन्तं गच्छते । नासौ 'अतिखट्वा' इति आवन्तमङ्गम् । अतश्च नात्र "याडापः" इति सर्वस्य प्रवृत्तिर्गृह्यते । "उपसर्जनस्वीप्रत्यये तदादिनियमात्" इति न्यायात्, प्रकृते स्वीप्रत्यये उप-सर्जने तदादिनियमस्य निर्वाधत्वात् अपि "य डापः" इति सर्वस्य नात्र प्रस-रोक्तिः । एवम् च आवग्रहणेन प्रत्ययग्रहणमिपरिभाषया तदन्ते गृहीते तेन अङ्गस्य विशेषणात् आवन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थात् 'अतिखट्वा' इत्यत्र आवन्तत्वाभावात् 'याडापः' इत्यस्य नास्ति । अतएव आप्यग्रहणे "अदीर्घा आदेशा न स्थानिवत्" इति वार्त्तिकेन ङस्वे स्थानिवत्त्वनिषेधात् कथं तत्स्थानिके दीर्घे तल्लाभ इति वार्त्तिककारमतं भाष्यकारेण दूषितम् । अङ्गस्य विशेषणत्वाग्रहणात् ॥ आपुना नासिकाशब्दस्थाने शसादी नसादेशः वक्ष्यति ।

दी— 'पङ्क्तो—' इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोम्याम् इत्यादि । पङ्क्ते (नसादेशाभावपङ्क्ते) सृष्टि रमावत् ॥ निशाया निश् । निशः । निशा ।

नित । सुगसा— निश् भ्याम् इति स्थिते आह—

२६४ । ब्रश्चभ्रसजस्तुज—मृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८।२।३६

दी— ब्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्यात् कलि

पदान्ते च । तस्य जगत्त्वेन डः । निड्भ्याम्—निड्भिः । सुपि "डः सिधुट्"
सुप् १३१ इति षज्ञो धुट् । चत्त्वम् । तस्य अस्मिद्धत्वात् "चयो द्वितीयाः
शरि—" इति टनयोः प्रथो न । "न पदान्तात्—" इति प्दुत्व न । निटत्सु-
निट्म् ।

Thus of seven notes beginning with व्रय and ending with भञ्ज and
न नञ् ending in ड् and श्, प्रकार is ordered at the end, when a भक्तं
letter follows, as these are final, as ददः । Thus निड्भ्याम् = निड्भ्याम् ।
Then प्र becomes ड् by the rule "भक्तां जशो अस्ते", and we get निड्-
भ्याम् निड्भिः &c. In निड् + सु (seventh plural) we get निट् + सु—इ be-
coming ट् by the rule "खरि च" । Optionally here घट् augment
comes in by the rule "डः सि घट्" ; and then the form is निट् + घ्
सु । Then here चत्त्वम् comes by the rule "खरि च" (i.e., खरि परी भक्तां
चरः सुः) and the form is निट् + त्सु । Here however टनत are not
replaced by ड and घ by the Varttika "चयो द्वितीयाः शरि—" (un-
der rule 130 ante) [Remember that this Varttika is to direct घ
for त् in घट् पक्षे, and to direct ड for ट् in धुडभावपक्षे] । For चत्त्वम् is
regarded as अस्मिद्ध with reference to this Varttika ; because this
Varttika being read under the rule "नादिनाक्रोशे" (दा११८) by भाष्य-
कार is earlier than the rule for चत्त्वम् e.g., "खरि च (दा११५) ; by the
rule—पूर्व वासिद्धम् (दा११२), this परशास्त्र (i.e., चत्त्वम्) is अस्मिद्ध with regard
to earlier operations. Then again in निटत्सु, त् does not become
ट् by षत्व by the rule "न पदान्तात् टोरनाम्" (दा११२) ; so the final
form is निटत्सु in घट्पक्षे ।

नित— । 'निड्भ्याम्' इत्यत्र अनेन सूत्रेण षले. तस्य "भक्तां जशोते" इति
जगत्त्वेन डकारः । ततः निड्भ्याम्—निड्भिः इत्यादि । 'निष् सुप्' इति सुपि परि
'निड्म्' इति स्थिते "खरि च" (दा११५०) इति डस्व टले निट् + सु इति रूपम् । पक्षे

अत्र “डः सिघ्रः” इति धुडागमोपि । ततः निट्, ध्, स् इति जति चर्चने निट्त्वम् इति रूपम् । चर्चस् चात्र “खरिच” पा३३० सतकभासः । खरिचरे च चयो द्वितीयविधानं च (“चयो द्वितीया खरिः—इति वार्तिकेन) पा३३२ संग्रहात्मनव-शायाम् ज्ञायम् (“नादिस्यःक्रोशे” पा३३२ इति सर्वे भाष्ये) अथ वार्तिकस्य पाठान्तेः अतश्च “पूर्ववासिद्धम्” (३३२) इति सर्वे परं चर्चो पूर्व खरि द्वितीयविधानं एति असिद्धम् । ततश्च निट्त्वम् इत्यत्र लकारस्य न टकारः । एवं निट्, न् इत्यत्र टस्य न उः । निट्त्वम् इत्यत्र लकारस्य टुत्वेन टकारोपि न “न” प्रदान्तात् टोरनाम्” इति टुत्वनिषेधात् ॥ नन् “त्रयादि—” सर्वेषु अत्र निष्, स् इत्यत्र निष्, स् इति ष्वे जाते जश्त्वात् प्राक् सकारे परे सति ककारेणः शब्द आह—

२६५ । षट्ठोः कः सि । टा२।४१ ॥

दी । षस्य षस्य च कः स्यात् सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रति । अथ असिद्धत्वात् । केचित्तु ब्रश्चादिसुत्रे—“द्वेधातोः” पा३३१) इति सूत्रात् धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते निष्, भास इत्यत्र जश्त्वेन जकारे—निज्भ्याम्—निज्भिः । “चोः कुः” पा३३० इति कुत्वं तु न भवति । (कुत्वं प्रति) जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ (निष्, इत्यत्र) जश्त्वम् । रचुत्वम् (सस्यचुत्वेन शकारः) । चत्वेम् (जस्य चत्वेन चः) इति निष्, (शस्य ऋत्विकस्य तु) निष्, ॥ “मांस-पृतना-सान्नां मांसं—पृतं—स्नवः (आदेशाः) वाच्याः शसादौ वा (“षट्ठो—इति सर्वे वार्तिकमेतत्) । (अतः पृतनाशब्दस्य शसि पृत आदेशे) पृतः । पृता—पृद्भवाम् । षट्ठो सुटिच रमावत् । गोषा विश्वपावत् (क्विवन्तात् क्वियामपि पुंष्वद्रुपम् । न तु टावन्तः, “अजायतहाप” इति तपरकरणात्) ॥ इत्यावन्ताः ॥

In निष्, there being षत्व by the rule “त्रय—” &c we get निष्, । Then the apprehension is that, why should not the rule “षट्ठोः कः सि” (i. e. क comes in place of ष and ढ when सकार follows) operate before the operation of the rule for जश्त्व e. g. “भलां

जश्ले" (पार३२) । The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जश्ल, for this rule being पर is to operate after operation of जश्ल । And जश्ल coming in, then this has no application at all. Some however bring "धातोः" in the rule "त्रय—" from the rule "दृडेधातोर्षः" । In that case in निश्भ्राम्, निश् being not a verb, then षत्व does not come & by जश्ल we get निश्भ्राम् &c. In निज्भ्राम्, कुत्व by the rule "र्चाः कुः" (पार३२) does not operate, for जश्ल is असिद्ध with regard to कुत्व, and जश्ल being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुत्व । According to this latter view in निज्भ्रु we have निज्भ्रु by जश्ल then निज्भ्रु by षत्व and lastly निज्भ्रु by चर्त्वं of जकार । Again श becoming optionally ङ by the rule "शश्च्छोऽटि" we get निज्भ्रु । (Rest easy)

मित— । सुगमा ॥ इत्यावन्ताः ।

दी— । मतिशब्दः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वात् ("तस्माच्छसो नः पुंसि" इति) नत्वाभावः—मतीः । (द्वितीयैकवचने "आडोनास्त्रियाम्" इति 'अभिनयाम्' इति पर्युदासात्) नात्वं न—मत्या ।

मित— । सुगमा ॥ मतिशब्दस्य इदन्तत्वात् "यू स्त्राख्यौ नदी" इति "नदी-मंत्रायाम् अप्राप्तयाम्" कित्सु तदिकल्प' दर्शयितुमाह—

२६६ । छिति ह्रस्वश्च । १।४।६ ॥

दी— । इयङुवडस्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवयोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः छिति परे । "आणनद्याः" (सूत्र २६८) । मत्यै—मतये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदी-त्वपक्षे "अतौ" इति ङैरौत्वे प्राप्ते—

Words that are always feminine (except the base स्त्री) and ending in long ई and ऊ which are to take इयङ् and उयङ् after them by the rule “अचिच्च धातुभ्वां द्युग्निङ् वङ्गी” and also bases ending in short इ and उ. are optionally designated as नदी in feminine when विभक्तिप्रत्यय having ‘ङ’ इत् follows. Thus in मतिङ्, the base being optionally नदी we get आट् here by the rule “आट्-नद्याः” and the form is मति आ ए=मत्यै with वृद्धि by the rule “आटश्च” (ante). मतये is the form when मति is not नदीसंज्ञक. गुण coming by the rule “घडिङिति” ; Similarly मत्याः—मतेः are formed. Then in मतिङि, the rule “औत्” (२५६) is to operate here when मति is नदीसंज्ञक and we look forward—

मित। “नियङ्ङुवङ्स्थानवस्त्री” (१।४।४) इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्त्तते । ‘यु’ इत्यपि अनुवर्त्तते. ‘वामि’ (१।४।५) इत्यतः ‘वा’ इत्यनुवर्त्तते । इयङ्ङुवङोः स्थानं स्थितिर्यद्योः तौ इयङ्ङुवङ्स्थानी । फलितमाह—‘इयङ्ङुवङ्स्थानी अस्त्री (स्त्रीशब्दभिन्नी) नित्यस्त्रीलिङ्गी ईदूतौ ऋस्त्री च इवर्णवर्णौ स्त्रियां ङिति परे वा नदीसंज्ञौ स्ताः’ इति । ततः मतिङे इत्यत्र मतिशब्दस्य पाचिके नदीत्वे सति “आणुनद्याः” इति आट् ; ततः “आटश्च” इति वृद्धिरिकादिशे मत्यै । नदीसंज्ञाभावे विसंज्ञायाम् “घि-ङिति” इति गुणः—मतये । एवं मत्याः—मतेः इत्यादि ॥ मतिङि इत्यत्र नदीत्व-पक्षे “औत्” (७।३।१२८) इति ङेः औत्वे प्राप्ते आह—

२६७ । इदुद्भ्याम् । ७।३।१२६ ॥

दी— । नदीसंज्ञकाभ्याम् इदुद्भ्याम् परस्य डेराम् स्यात् (नदीत्वा-भावपक्षे) “अच्वघेः” (सूत्र २४७) (इति ङेः औत्वम्, घेरत्वं । ततः आह—) मत्याम्—मतौ । एवं श्रुत्यादयः ।

आम् is the substitute for ङि when it comes after इ and उ कारान्त bases that are optionally नदीसंज्ञक । Thus मति आम=मत्याम् ।

When मति is not नदीसंज्ञक then मति + डि = मत औ = मती by the rule "अञ्चये" । Similarly श्रुति &c are declined.

नित— । "ङीराम् नद्याम् नदीभाः" । ७।२।१६ इत्यतः "ङीराम्" इति 'नदी' इति च अनुवसते । "नदी" इति च इदुङ्गाम् इत्यस्य विभक्ति विपरिणामिन विशेषणम् । तदाह— नदीसंज्ञाकाभासम् इदुङ्गाम् इत्यादि ॥ "इदुङ्गाम् औत् अञ्चये" इत्यपि स्याद्गं केचिदत्र पठन्ति । तेषां मते अत्र योगविभागः कर्तव्यः— "इदुङ्गाम्" "औत्" अञ्चये" इति । नदीसंज्ञायाम् आद्येन परत्वात् आम्भावस्य बाधक औद्भावो निवस्यते ॥ एवम् मति आम् = मत्याम् । नदीत्वाभावापत्ते तु मति डि इति स्थिते "अञ्चये" इति सर्वत्र डेरौत्वे, डेरत्वे च मते ऐ = मती ॥ अनुना न्दियाम् विशङ्कस्य विशेषणतः—

२१८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ । ७।२।१६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गयोरतयोः एतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः ।

तिसृ and चतसृ are respectively ordered in place of feminine base त्रि and चतुर when a case affix follows.

नित— । सुगमा ॥ विशङ्कस्य नित्यबहुवचनान्तत्वात् तिसृ + अम् इति स्थिते आह—

२१९ । अत्रि चतुतः । ७।२।१७ ॥

दी— । तिसृ चतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादिति । गुण-दीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः—तिसृभ्यः । आमि 'तुम्—अत्रि—' इति नुट् ।

रेफ is ordered in place of ऋ of तिसृ and चतसृ when affixes beginning with अच् follow. This bars गुण here by the rule "ऋतो डिस्वनामस्थानयोः" (ante) and we get तिस्रः । In तिस्रः (2nd case plural) this rule bars application of सवर्ण दीर्घ by the rule "प्रथमयोः

पूर्वसवर्णः" (ante). This very rule also bars application of उत्त्व by the rule "कृत उत्त्" in the case of 6th base singular of the base प्रियवि (got as प्रियाः तिस्रः यस्य इति वियङ्) which becomes प्रियतिस्र when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियतिस्रः स्वम् (and not प्रियतिनुः स्वम् by उत्त्व). So we have here "गुणदीर्घानाम् अपवादः". In तिस्र्+आम्, नुट् comes after रत्वे by पूर्वविप्रतिषेध by the Varttika "नुम्-अचिर-वृजवद्भावविभ्याः नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (which see ante) and then दीर्घ being due by the rule "नामि" we look forward—

मित— पूर्वमुदात्तं तिस्रचतस्रं इत्यनुवर्तते. तच्च षष्ठात्कंसत् अन्वितं वर्तते. तदाह—तिस्र चतस्र एतयोः ककारस्य रिफादेशः इत्यादि। एष रिफादेशः "कृतो ङि सवर्णानाम् स्थानयोः" इत्यनेन विहितस्य गुणस्यापवादः। ततः तिस्र्+अस्=तिस्रः। एवं तिस्र्+अस् इत्यत्र "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति सवर्णदीर्घं प्राप्ते अयं रिफादेशः तस्य बाधको वर्तते : ततः तिस्रः इति रूपम् ॥ प्रियाः तिस्रः यस्य इति वियङ् प्रियवि इति प्रातिपदिकम् । अस्य सपि विशब्दस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिस्रभावः इति परनुवे द्रष्टव्यः । एवं प्रियतिस्रः स्वम् इत्यत्र षष्ठाकवचने तिस्र आदेशे सति "कृत उत्त्" इति उत्त्वं न स्यात् ; एष रिफादेशः एव तस्य बाधकः स्यात् । अतः आह—"गुणदीर्घानाम् अपवादः" ॥ तिस्र आम् इत्यत्र नुट् बाधित्वा "अचिर कृतः" इति रत्वे प्राप्ते "नुम् अचिर वृजवद्भावविभ्याः—" इति वार्तिकेन पूर्व विप्रतिषेधेन नुडेव प्राप्तेः । तदाह—"नामि" 'नुमचिर— इति नुट् । नुटि सति "नामि" इति दीर्घं प्राप्ते आह—

३०० । न तिस्र चतस्र । ६।५।५।

दी—। तिस्र चतस्र एतयोः नामि दीर्घो न स्यात् । तिस्र्याम् तिस्रषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणात् नेह ('विचतुरोः स्त्रियाम्—' इति सूत्रे स्त्रियां स्थितयोः विचतुरोः इत्यन्वयः, अतः तत्र वृत्तावाह स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरिति । एवं व्याख्यानान् इह 'तिस्र' आदेशो न—) ।

प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्यः सा प्रियत्रिः (अत्र विशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्नास्ति ततः समासोत्तरं सपि तिसृभावेन)—सति शब्दवत् । आमि तु (षड्डीवहुवचने "वं स्वयः" इति वधादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेपि प्रकृतेः) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः । 'प्रियास्त्रिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियास्त्रिस्रो यस्य इति तु "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधते" इति समासे अन्तर्वर्तिविभक्तेः लुगत्वात् अन्तरङ्गोपि तिसृभावे नः । तेन प्रियवि इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि विशब्दस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च तिसृभावः । "ऋदृशनम्—" इत्यनङ् ततः प्रिय-तिसा इति । । प्रियतिस्रौ—प्रियतिस्रः—(गुणादीन् वाधित्वा रत्वम्) प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियान्त्रिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि । ("स्वमोर्नपुंसमात्" इति सत्वेन / स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् न तिस्र्त्रादेशः ("न लुग-ताङ्गस्य" इति सत्वेण प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावात् तिसृभावेन) । न लुगताङ्गस्य इति निषेधस्य धान्त्यत्वात् पञ्चे प्रियतिस्र् । रत्वात् पूर्ववि-प्रतिषेधेन नुम् (पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं वाधित्वा नपुंसके नुम् ततः आह—) प्रियति-सृषी । प्रियतिसृषि । नृतीयादीषु वक्ष्यमाणपुंवद्भाव—विकल्पात् (सूत्र ३२१) पयायेन नुम्—रभावौ । (पुंवत्त्वाभावपत्ते नुनिरूपम्—) प्रियतिसृष्या (पुंवत्त्वेनुसभावात् "अचिरच्छतः" इति रत्वम्—) प्रियतिस्रा इत्यादि ॥

(विशब्दस्य "त्यदादीनानः" (८१२।१०२) इत्यन्ते स्त्रियां "अजायतः टाप्" इति टाप् ततः आह—) द्वेरत्त्वे सति आप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः—द्वयोः । (टापि सति दाशब्दस्य रमावत् रूपाणि इति कलितम् ॥

Eng.—Easy.

(अथ स्त्रियामीदन्ताः निरूप्यन्ते ।—गौरी सु इत्यत्र हलञ्जादिमूर्त्वेण सुलोपः । ततः आह—) ।

दी— । गौरो । गौर्ध्याँ—गौर्ध्याः दीघात् "जसि च" इति पूर्वसवर्ण-दोर्धनिषेधे यण् इति भावः) । (गौरीशब्दस्य "यू स्वराख्यौ नदी" इति नदीत्वात् आह—) । नदीकाध्याँम्, हे गौरि ('अन्वार्थनदीर्ऋः' इति । ('आट् नद्याः

“आटश्चः” इति) गौर्य्य इत्यादि । (डेराम्—” इति डौ गौर्याम् इत्यादि नदीकार्यं बहुश्रेयसीवत्, बोध्यम्) । एवं वाशीनद्यादयः ॥ (सखिशब्दात् स्त्रियाम् डीषि सखी इति प्रातिपदिकम् । अस्य “अनङ्सी” “सखुरसंभृद्वा” इति अनङ्—णिङ्भावौ आशङ्क्य आह—) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् अनङ्गिद्वद्भावे प्राप्ते “विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्” (वार्त्तिके) इति न अनङ्—णिङ्भावौ । ततः सखी—सख्यौ—सख्यः इत्यादि गौरीवत् ॥

(“लक्ष्मिं ट्च” इति लक्ष्मिणां रीप्रत्यये सुडागसे लक्ष्मीप्रत्ययः । तस्य अङ्गत्वत्वात् विशेषनाह—) अङ्ग्यन्तत्वात् न सलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतस्त्रयादयः । (“अवितृ लृत्स्त्रिभ्यः ई” इति ईप्रत्यये आर्वाः तरीः लन्वीः, इत्यादि । एषां “कृदिकरात्” इति डीषि तु सम्पूर्णे गौरीवत् ॥

(स्त्रायत्यन्ताम् इत्यधिकरणे उट् । स्त्रियां डीप् । स्त्री” इति प्रातिपदिकम् । हल् उदादिलोपः । ततः आह—) स्त्री । (स्त्रीशब्दस्य नदीत्वात्—) हे स्त्रि (“अन्वाद्ये नद्योर्ह्रस्वः”) ॥ (स्त्री औ इति स्थिते अत्र अधात्विकारत्वात् “अचि च धातुभ्यः योरियङ्बडौ” इति इयङि अप्रसंगे आह—)

३०१ । स्त्रियाः । ६।४।६६ ॥

दी— । स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यात् अजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ— स्त्रियः ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च अनेन मूर्त्वेण स्त्रियम् स्त्रियः इति नित्यमेव इयङि प्राप्ते आह—

३०२ । राऽम् शसोः । ६।४।८० ॥

दी— । अमि शसि च स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः—स्त्रीः ॥ स्त्रिया । स्त्रियै (आट् वृद्धिः इयङ् च) ।

स्त्रियाः । स्त्रियाः—स्त्रियोः । (अति “स्त्रियाः” इति इयङ् अपेक्षया “ऋस्व-
नयापो नुट्” (३११४) इति नुट् परत्वात् नुटि प्राप्ते आह—) परत्वात् नुट्—
स्त्रीयाम् । स्त्रियाम्—स्त्रीयोः—स्त्रीषु ॥

The base स्त्र् takes optionally इयङ् when अस् and शस् follows.
Thus स्त्रियम्—स्त्रीम् &c. In स्त्रीयाम् we have नुट् in superces-
sion of इयङ् by the rule “स्त्रियाः”, for the rule for नुट् is later
than this rule.

नित— मृगना ॥ अधुना प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं
दर्शयति—

दी— । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । “गुण—नाभाव
श्रौत्व—नुट्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते । क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्य
इयङ् इत्यवधाय्यताम्” ॥

स्त्रीशब्दस्य इयङ्त्, पुंसि “जसि च” “वेडिति” इत्यादिगुणः, “आडो नास्त्रियाम्”
इति नाभावः, “अचघेः” इति श्रौत्वम्, “ऋस्वनयापो नुट्” इति नुट् प्रभृतिभिः बाधतेः
ततः आह—गुण—नाभाव—श्रौत्वन्ट्भिः परत्वात् बाध्यते” ; क्लीवे तु परत्वात्
“इकोचि विभक्तौ” इति नुमा इयङ् बाध्यते इत्यन्वयः । ततः आह—

दी— । “जसि च” ? इति गुणः । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि (“ऋस्वस्य गुणः”
इति गुणे “एङ् ऋस्वात्” इति भंङ्ङिलोपः) । हे अतिस्त्रियौ—हे अतिस्त्रियः ॥
‘वाम् शसोः’ इति इयङ्ङविकल्पात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ ।
अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिया । ‘घेडिति’ (? इति गुणः) । अति-
स्त्रिये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीयाम् । “अचघेः” (इति
श्रौत्वे) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । (अधुना फलितमाह—)

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्थुपसर्जने” ॥

(अन्वयः यथा—“उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ‘अचि घेः
इयादेशः ‘स्त्रियाः’ इति सूत्रविहितः इत्यर्थः, सः ‘ओसि’ षष्ठीसप्तमीद्विवचने ‘श्रौकारिच’

प्रथमा—द्वितीया—द्विवचने च नित्यं स्यात् । 'अम् शसोस्तु विभाषया' विकल्पेन स्यात् । उक्त चतुर्थी—इत्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यात् इति योजना— इति बालमनोरमा ।

द्वी— (स्त्रियनतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रिः, अस्य "स्वमोनेषु सकात्" इति मुक्त्-
ततः अतिस्त्रि इति— अतिस्त्रिः । क्लीबे तु नुम्, "ननु सकस्य भक्तवः" इति
नुम्) अतिस्त्रिणी । [अत्र "क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रिः" इति पाठः सर्वत्र
दृश्यते । तत्र मुक्तम्, यतः अतिस्त्रि इत्यत्र नुसागमस्य प्रातिपदं नास्ति, किन्तु अति-
स्त्रिणी इत्यत्र नुमो प्रातिपत्तिः । अतः 'अतिस्त्रिः । क्लीबे तु नुम्—अतिस्त्रिणी'
इत्येव पाठः साधीयान् भाति] । अतिस्त्रीणि । ("इकोचि विभक्तौ" इति
नुम्, तदाह—) अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रियो । छेपभृतौ अजादौ वक्ष्यमाण-
पुंवद्भावात् पक्षे प्राग्वद् रूपम् ३२, सूत्रं द्रष्टव्यम् । अतिस्त्रिये—अति-
स्त्रियो । अतिस्त्रेः—अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रेः—अतिस्त्रिणः । अति-
स्त्रियोः—अतिस्त्रियोः । इत्यादि ॥ स्त्रियनतिक्रान्ता इति विग्रहे "अत्या-
दयः क्रान्तर्ये" इति सनासे "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ऋक्सं मति अतिस्त्रिशब्दः ।
तस्य प्रायेण उक्तपुलिङ्गवत् रूपाणि तदाह—) स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् ।
(विशेषं दर्शयति—) शसि अतिस्त्रीः (इयङ् पक्षे पुंवत् । तदभावपक्षे—
स्त्रीलिङ्गत्वात् नत्वं न, अतः आह अतिस्त्रीः इति) । (स्त्रीलिङ्गत्वात् नात्वाभावे
इयङ् तदाह—) अतिस्त्रिया । 'डितिह्रस्वश्च' इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो
विकल्पः (इति अतिस्त्रिशब्दस्य मतिशब्दत्वं डित्सु नदीत्वविकल्प एव) । [ननु
'नियङुवड्स्थानोवस्त्री' (सूत्र ३०३) इत्यतः 'अस्त्री' इत्यस्य अनुवृत्तेः कथमिह
नदीत्वविकल्पः इत्याशङ्क्यामाह—] 'अस्त्री' इति तु 'इयङुवड्स्थानौ' इत्य-
स्यैव पर्युदासः, तत् संवद्धस्यैवानुवृत्तः दीर्घस्यायं निषेधः न तु ह्रस्वस्य
("डिति ऋस्वश्च" इति सूत्रे इयङुवड्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदृशौ
नदीसंज्ञीवासाः डिति इति प्रथमः कलः । ऋस्वी इवर्णावर्णा स्त्रियां डिति नदी-
संज्ञीवासाः इति द्वितीयः कल्पः । 'प्रतिस्त्रिशब्दस्य द्वितीयकल्पेन डित्सु नदीत्व-
विकल्पः । 'अस्त्री' इति पर्युदासस्य 'प्रथम कल्पस्थितस्य "इयङुवड्स्थानौ" इत्यस्य

एव विशेषणम् । अतः कश्चैव पद्युदासः । एतन्संज्ञकस्य च 'वदूर्ता' इत्येतं प्रति-
 शब्दयात् 'अस्वो' इति दीर्घस्य स्त्रीसंज्ञकस्य विशेषः न तु ङस्वस्यः अतः 'अतिन्वि' इत्यत्र 'न्वि'
 इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् 'ङित्' अस्व नदीत्वविकल्पः सुस्थितः एव । ततः आह—
अतिस्त्रियं—अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रोः । २ अतिस्त्रीयाम् ॥
अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्र्यौ ॥ अङ्गुनाः शीशब्दमाह । शि+ङिष्ट=शीः । दीर्घः
 अस्यसाधारणः । अस्य अङ्गुत्वात् न सुदीपः तदाह— श्रीः श्रियौ—श्रियः
 । अत्रवचन—इवणत्वात्, "अचि द्युधातु—" इति इयङ् । ॥

Eng.—Easy.

(अस्य "यु स्त्रायस्यै नदी" इति नदीत्वात् संज्ञकस्य इत्येव प्रथमं आह—)

३३३ । नेयङ्ङवङ्ङस्थानावस्त्री । १।३।३ ॥

दी— । इयङ्ङवङ्ङोः स्थितिययोः तावोदूर्ता नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु
 श्री । हे श्रीः । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः । इयङ् । ("ङिति ङस्वश्च"
 इति ङिति नदीत्वपक्षे आट् इङ्ङिश्च । तदाह—) श्रिये—श्रिये इति नदीत्वाभावे
 इयङ् । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base श्री, words that take the affixes इयङ्
 and उवङ् after them and end in ई and ऊ are not termed as
 नदी । Thus शी is not नदीसंज्ञक, and we get हे श्रीः (without ङस्व
 as in नदीसंज्ञक words). In श्रियम्, &c, there is इयङ् । When
 श्री is optionally नदी by the rule "ङिति ङस्वश्च", then श्री+ङे=श्री+
 आट् ए=श्री ए=श्रिये (with इयङ्) ; when it is not नदी then इयङ्
 only comes and the form is श्रिये । Similarly श्रियाः+श्रियः in नदी-
 त्वपक्षे+अनदीत्वपक्षे respectively.

मित— । "यु स्त्रायस्यै नदी" इति पूर्वसूत्रेण विहिता नदीसंज्ञा प्रतिषि-
 ध्यते ॥ अनेन सूत्रेण शीशब्दस्य तु नित्या संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ श्री+
 आम् इति स्थिति । आम् अङ्गुत्वात् तत्र नदीत्वाभावे सति आह—

३०४ । वामि । १।४।५ ॥

दी— । इयङ्ङवङ्स्थानौ स्त्रयाख्याौ य् आमि वा नदीसंज्ञकौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रिवि ।

Excepting the base स्त्री, feminine words that take the affixes इयङ् & उवङ् after them and end in ई and ऊ are optionally treated as नदीसंज्ञक when आन (6th case plural affix) follows. Thus नदीत्वपक्षे—ग्रीभनाम्=श्रीणाम् with नुट्, by the rule "ह्रस्वनद्यापो नुट्" : अनदीत्वपक्षे—श्रियाम् (with इयङ्) । Similarly डौ नदीत्वपक्षे श्रियाम् : other wise the form is श्रिवि ।

मित— । "वा आमि" इति डेटः । "य् ल्यागस्त्री नदी" (१।४।३) इति वृत्ते, "नियङ्ङवङ्स्थानावस्त्री" इत्यपि नञवजंननुवर्तते । तदाह—इयङ्ङवङ्स्थानौ स्त्रयाख्याौ" इत्यादि । आमि नदीत्वपक्षे—श्रीणाम् ("ह्रस्वनद्यापो नुट्" इति नुट् : णत्वम्) ; अनदीत्वपक्षे इयङ्ङ श्रियाम् । एवं डौ डिच्चात् नदीत्वे श्रियाम् । "डोराम् नयाम् नौभ्यः" इति डः आम् । अनदीत्वे तु श्रिवि इति इयङ् ॥

दी— । 'प्रधी शब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवत् रूपम् । ननु प्रधायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् कथमस्य नदीसंज्ञायै न लक्ष्मीवत् रूपं स्यात् ? इत्यवाह—) 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वृत्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति (वृत्तिकारादिभिः) स्त्रीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वं' इति कैयटमते तु पुंवत् रूपम् । 'प्रकृष्ठाधीः' इति विग्रहे (प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्) लक्ष्मीवत् रूपम् [अङ्गान्त्वात् न गौरीवत्] । अमि शसि च 'प्रधयम्' प्रधयः इति विशेषः ("एरनेकाचः असंयोगपूर्वस्य" इति यण्) ॥ सृष्टु धीर्यस्य, सृष्टु—ध्यायति वा इति विग्रहे तु वृत्तिकारमते 'सधीः' श्रिवत् । मतान्तरे तु (लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं स्त्रीत्वमिति कैयटमते) पुंवत् । 'सृष्टु धीः' इति विग्रहे तु नित्य स्त्री-

त्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः स्त्रियामपि पुंवत् । (प्रवीणशब्दत्वं पदान्तरं
विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणीं पुंवत् इत्याह—)
ग्रामनयनस्य उत्परांतः पुंश्रमंतयाः पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः
(अथ नित्यन्मात्रं भावात् न नदीकार्यम्) । एवं खलपवनार्दरपि पुंश्रमत्वम्
श्रौत्सगिकम् बोध्यम् । अतः खलपः कठप्रुः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियाम् प्रति-
कारदिनेषुपि नित्यं स्त्रीत्वं न ॥ इतीदम् ॥

(मित्—प्रवृत्तव्यम् ।

(अथ उदक्ताः निरूप्यन्ते—)

दी— । धनुः—मतिवत् ।

मित्— । अथ क्रोष्टृशब्दस्य स्त्रियाम् विशेषमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।६६ ॥

दी— । स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दः वृजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टृ when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like
वृजन्त bases.

मित्— । रूपातिदेशोपमम् । तदाह—‘स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दः’ । एवं स्त्रियाम्
क्रोष्टृशब्दः क्रोष्टृ इति ऋदन्त भवति । ततश्च इह—वृजवद्भावः सार्वत्रिकः पूर्वत
तु असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने विधिः, वैकल्पिकशाजादौ ॥ एवं क्रोष्टृ इति प्रातिप-
दिके स्थिते आह—

३०६ । ऋदन्तेभ्यो ङीष् । ४।१।५ ष

दी— । ऋदन्तेभ्यः नान्तेभ्यश्च (प्रातिपदिकेभ्यः) स्त्रियां ङीष्
स्यात् । क्रोष्ट्री—क्रौष्ठी—क्रौष्ठीः (गौरैवत्) ।

ङीष् comes after ऋदन्त+नान्त bases when they denote feminine
objects. Thus क्रोष्टृ+ङीष्=क्रौष्ठी । Then it is declined like गौरैः ॥
The instance for ङीष् नान्त bases is दुःखिनी, दन्तिनी &c.

मित—। ऋतश्च नश्च इति इत्यम् । निभ्याः । “स्त्रियाम्” इत्यधिकारोक्तिः ।
 “ङाप् प्रातिपदिकात्” इत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्तते । तथा च इति—ऋतस्त्रिभ्याः
 नान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङोप् स्यात् । ‘प्रातिपदिके’ इत्यनुवर्ततेः दौर्लभ्येति
 ‘प्रातिपदिकेभ्यः’ इति स्यात् युक्तम् नन्ये । इतिकारश्च । आह—ऋकारान्तेभ्यः
 नकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियाम् ङीप् प्रकृत्यो भवति ॥ इत्युदन्ताः ॥

(अधुना जदन्ताः कथयन्ते—)

दी—। ‘वधुः शौरीवत् । अः श्रीवत्’ अचि णुधात् अवां—
 इति उवङ् । (सुशोभना भृशंस्त्व इति सुभुः । अस्य “नियङुवङ्स्यानावस्त्री”
 इति नदीत्वनिषेधात्—) हे सुभ्रः । (यदि सुभुश्च नदीकार्ये न स्यात्)
 कथं तहि हापितः कवासि हे सुभ्रुः इति भट्टिः । प्रमाद एवायम् इति
 बहवः । (वस्तुतस्तु “अप्राणिजातिशारज्जादीनाम्” (वार्त्तिक) इत्यकारान्तादपि
 स्त्रियाम् ङङ् विहितः । ततो नदीसंज्ञा । ततो संवृद्धिह्रस्वः । एतेन “विमा-
 नना सुभु कुतः पिच्छंहे” इति व्याख्यातम् इति पूर्वव द्रष्टव्यम् । स्वल्पः
 पुं वत् (इति प्राक् प्रतिपादितम्) । पुनभूः । (अस्य “नियङ् उवङ्स्यानावस्त्री”
 इति निषेधमाशङ्क्य आह—) “दृन्कर—” (वार्त्तिक) इति यथा उवङो वाध-
 नात् “नियङुवङ्—” इति निषेधो न (ततः अस्य नदीकार्ये सति आह—)
 हे पुनभु । पुनभ्वम् पुनभ्वौ—पुनभ्वः ॥

मित—। नद्यन्तात् नुटि दीर्घे पुनभुं नाम् इति स्थिते रिफात् नकारस्य
 भिन्नप्रदस्यत्वात् “अट् कुप् वाङ् नुम् व्याघोषिपि” इत्यस्य अप्राप्तौ सत्याम आह—

३०७ । एकाजुत्तरपदे णः । ८।४।१२ ॥

दी—। एकाजुत्तरपदे यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थात् निमित्तात्
 परस्य प्रातिपदिकान्तरं नुम् विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं शब्दत्वं स्यात् । आरम्भ-
 सामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्ब्रह्मणं सङ्गार्थम् । (“दृन्कर—” इति
 वार्त्तिकविहितं) यथा वाधित्वापरत्वात् नुट् । पुनभूणां ॥

न (vowel) coming in the उत्तरपद which is of one vowel & at the same time is being of विभक्ति, of नृन् and at the end of a प्रातिपदिक always changes to न (coronal) & the cause for the change is in the rule 'रषाभां नीणः' &c. being in a पूर्वपद। Thus पुनर्भास with cerebral. Here नृन् comes in supercession of यन् due to the Vastuka "दृन्कार—", being पर in the order of Astadhyayi.

नित—। उत्तरपदशब्दस्तु समासस्य चरसावयवे रुढः । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच् । तत् उत्तरपदं यस्य सः एकानुत्तरपदः । तस्मिन् । एकाच् यः समासचरसावयवो तस्मिन् स्थितस्य नस्य इत्यर्थः । "प्रातिपदिकान्तानुम् विभक्तिषु च" (मा३:१) इति श्रव वर्त्तते । "पूर्वपदात् संज्ञायाम् अगः" (मा३:१) इत्यतः "पूर्वपदात्" इति अनुवर्त्तते । तदाह—एकानुत्तरपदे समासे पूर्वपदस्थान् निभित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णः स्यात् ॥ "रषाभां नीणः समासपदे" (मा३:१) इत्यतः "ण" इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ण—यहणं व्यर्थम् । न च "प्रातिपदिकान्तानुम्—" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्ण-यहणं वाच्यम् :—तत् कार्यं पुनर्ण-यहणमित्यवाह—"आरम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वेसिद्धे पुनर्यहणं स्पष्टार्थम्" ॥ अनात् सुगमम् ॥ अधुना वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—

दी—। वर्षाभूः । भेकजातो नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु (पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वात् इति वृत्तिकारमते तु) हे वर्षाभु । "भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दु" रे पुमान् इति यादवः (ततः वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वम् न) । "वर्षात्वश्च" इति यश्च । वर्षाभूः वर्षाभूः । स्वयम्भू पुंवत् (अस्य चतुरानने रुढत्वात् न स्त्रीलिङ्गत्वा) ॥ इत्यादन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

नित—। सुगमा—। अथ ऋदन्ताः कथन्ते—अस + कृण् = स्वस्य इति पूर्व-
कम् । अस्य स्त्रियाम् "ऋन्नभ्यो ङीप्" इति ङीपि प्राप्ते आह—

३०८ । न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ।

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः डीप् टापो नस्तः ।

डीप् by the rule "ऋन्नेभ्यो डीप्" and टाप् by the rule "ऋ-इचि" are not to come after the six bases with स्वस्त्र &c. at the beginning in the feminine. Now the seven bases स्वस्त्र &c. are being enumerated.

मित— । सुगमा ।

दी— । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननाद्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तते स्वस्त्रादयः उदाहृताः ॥

"अपृ नृन्—" इति दीर्घः । स्वसा—स्वसारौ—स्वसारः ॥ माता पितृ-
वत् । शसि (अपृत्तात् न—भावी न) मातृः ।

Eng.—Easy.

मित— । "न तिष्ठ चतसृ" इति निषेधादेवानवोः डीवभावी ज्ञायते ; अत
तु पाठो व्यर्थः इति "ऋन्नेजन्तः" सूत्रे कैयटः ॥ "ननान्दा तु स्वसा पताः"
इत्यमरः ॥ स्वस्त्रशब्दस्य "अपृत्तन्—" सूत्रे ग्रहणात् सर्वनामस्थाने दीर्घः । अन्या-
घासग्रहणात् न दीर्घः ।

दी— । द्यौः गोवत् । (द्यौशब्दस्य इदं रूपं न तु दिशब्दस्य) । राः पुंवत्
(रैशब्दस्य स्त्रियाम् 'राः' इत्यादि पुंवत्) । नौ ग्लौवत् ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥

“अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

दी— । अतोऽज्ञात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । “अभि पूर्वः” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । एङ् ह्रस्वात्— (सूत्र १६३) इति हलमात्रलोपः । हे ज्ञान ।

म (1st case singular) and अम् (2nd case singular) after अकारान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sutra “अभिपूर्वः” operates and we get ज्ञानम् by पूर्वस्य एकादिश्च । Then in हे ज्ञान स् it becomes हे ज्ञान अम् (सोः अम् by this very rule) = हे ज्ञानम् ; and then म् only which is now left of संवृद्धि elides by the rule “एङ् ह्रस्वात्” (rule 193 ante).

३१० । नपुंसकाच्च । ७।१।२६ ॥

दी— । क्लीवात् परस्य औङ् शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

औङ् is the designation for औ and औट् । And औट् ending after neuter bases is replaced by शी । Now in ‘शी’, श् is इत् and ई is only left. In ज्ञान+ई (the substitute of औ), ज्ञान is a म् by the rule “यचि भम्” ; for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look forward—

मित— । “जसः शी” (७।१।२७) इत्यतः ‘शी’ ; “औङ् चापः” (७।१।२१) इत्यतः औङ् इति अनुवर्तते । तथा च वृत्तिः “क्लीवात् परस्य औङ् शी स्यात्” । ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तद्धिते” इति मूलेण शकारस्य इत्त्वात् ईकारमात्रे सति ज्ञान + ईत्यत्र ‘ज्ञाने’ इत्यस्य “यचिभम्” इति भसंज्ञायाम् सत्याम् आह—

३११ । यस्येति च । ६।४।१४८ ॥

दी— । तस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे । इत्य-
कारलोपं प्राप्ते— । “अडः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वाचिकं)
ज्ञाने ।

The इवर्ण and अवर्ण of a भसञ्जक word elides when ई or a तद्धिते
affix follows. Thus here in ज्ञान+ई the elision of अकार in ज्ञान
being due, the Varttika “अडः श्याम्” declares that अकार of a
भसञ्जक word is not to elide when ई of अड् follows. Thus now
ज्ञान+ई=ज्ञाने

मित— । यस्य इति इति क्तिदः ॥ अः च इः च इति समाहारबन्धः ‘यम्’ ।
तस्य । अवर्ण—इवर्णयोः इत्यर्थः । ‘भस्य’ इत्यधिकृतसत्त्वेव । सूत्रे ‘चकारात्’
“नः तद्धिते” इति सूत्रात् ‘तद्धिते’ इति “द्वेलोपः” (६।४।१४७) इत्यतः लोपः
चानुवक्तव्यः । तदाह—भस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे ।
एवम् ज्ञान+ई इत्येव अकारलोपे सति वाचिकमाह—“अडः श्याम्—” । अनेन
च अलोपे प्रतिषिद्धे “आदगुणः” इति ‘ज्ञाने’ इति रूपम् ॥ ज्ञान+जस् इति स्थिते
आह—

३१२ । जश्शस्तोः शिः । ७।१।२० ॥

दी— । क्लीवात् ज्ञानयोः शिः स्यात् ।

मित— । सुगमा । इति ज्ञान+शि इति स्थिते आह—

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । १।१।३२ ॥

दी— । ‘शि’ इति एतत् उक्तं संज्ञं स्यात् ।

This शि (the substitute of जस् and शस्) is styled as सर्वनामस्थान.
affix. And we look forward—

मित— । सुगमा ॥

३१४ । नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२ ॥

दी—। झलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in झल् letter (i. e. consonants excepting the nasals & ह य व र ल) or अच् letter (vowel), नुम् is the augment when a सर्वनामस्थान affix follows. Thus here शि being सर्वनामस्थान, we have नुम् here. So ज्ञान+शि (इ =ज्ञान न् इ ; this becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule "सर्वनामस्थाने चान्वृद्धौ" (ante). Similar declension is in 2nd case, & the rest are like राम ।

मित—। "इदितौ नुम् धातोः" इत्यतः 'नुम्' इति, 'उशिदच्चा सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति चानुवर्तते । तदाह—'झलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः' इत्यादि । "सिदचोऽन्तात् परः" इति नुम् इत्यस्य सिच्चात् अन्त्यात् अचः परः सात् । एवं ज्ञानन् शि (इ) इति ज्ञाने "सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ" इति अत्र नान्तस्य 'ज्ञानन्' इत्यस्य उपधादीर्घं सति ज्ञानन्+इ=ज्ञानानि ; इति द्वितीयामपि ईदृशं रूपम् । अतः आह—'पुनस्तद्वत्' ॥ शिष्यते इति 'शिषम्' (कर्मणि घञ) । "घञजवन्ताः पुंसि" इत्यस्य तु प्राधिकत्वात् 'शिषम्' इति क्लीबे रूपम् इति सर्वं भवदातम् ॥ अत्रात् सुगमम् ॥ अपुना सर्वादिगणान्तर्मुक्तनाम् केषाञ्चित् क्लीबे विशेषं वक्तुं सुपनास्वति—

३१५ । अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।२।२५ ॥

दी—। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदङ् आदेशः स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित—। इतरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः । इतर इतम अत्रा अत्रातर इतर इति इतरादयः । अत्र इतरइतमौ प्रत्ययौ । ततश्च तदन्तविधिना इतरइतमप्रत्ययान्ताः

not come by the very Varttika "एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः" । Thus we get एकतरम् in neuter 1st case & 2nd case singular.

मित— । "अज्ञोपोऽनः" (६।४।१३४) इत्यतः 'लोप' इति "तिवि' शतेर्दिति" (६।४।१४२) इत्यतः 'डिति' इति अनुवर्त्तते । 'भस्व' इत्यधिष्ठितमस्यैव । तदाह— 'डिति भस्व टेः लोपः स्यात् ॥ डिति अभस्यापि अनुवन्धकारणसान्ध्यात् टिलोपो भवति यथा 'कुसुवान्' इत्यादौ । एवं सत्यपि कथं 'भस्व' इति वृत्तौ उक्तम् । तदाह— 'पञ्चमः' इत्यत्र डटो मडागमि 'पञ्चन्' शब्दस्य अभस्वात् टिलोपो न । अतः सुष्ठु 'भस्व' इति उक्तम् ॥ कतर+अदृट् इत्यत्र टेः लोपात् कतर+कृत् इति जाते ङस्त्वान्वाभावात् 'एङङ्स्वात्' इति संबुद्धिलोपो न । 'कतरत्' इति । अतः टिलोपप्रवृत्तये 'अदृङ्' इति डित्कारणम् ॥ अविव्यमाना जरा यस्य कलस्य इति वियहे "नजोलाघानाम् बहुव्रीहिकृत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" इति बहुव्रीहौ अजरशब्दः सिधाति ; अस्य रूपमाह—

दी— । सौरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्— ("अदन्त सन्निपाताययस्य अमः अदन्तत्वविधातक—जरमःटंशं प्रतिनिमित्तत्वायोगात्" इत्यर्थः) । अजरम् । (जरसादेशपक्षे) अजरसी : (जरसादेशाभावे) अजरे । (जमि तु परत्वात् जरसिकृते भ्रूलन्तत्वात् ("नपुंसकस्य भ्रूलचः" इति) नुम् ।

Eng.—Easy.

मित— । अजरस अस्य इति स्थिते जसः शिभावात् परत्वात् जरसि कृते भ्रूलन्तत्वात् नुम् । ततः अजर' स इ इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

दी— । सान्त संयोगस्य महतश्चयो नकारः तस्योपधाया दीर्घः स्यात् असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । (जरसादेशाभावपक्षे) अजराशि । अमि लृकोपवाद्म अम्भावं वाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लृक् । अजरसम्—अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराशि । शेषं पुवंत् ।

There is दीर्घ of the उपधा of नकार i. e., of letter immediately preceding नकार provided, a case-affix entitled सर्वनामस्थान मन्वीधन being excepted follows—and this नकार should of the word सन्नत्, and of a conjunct consonant ending in न्. Thus in अजरन् स्+इ, न is of a conjunct consonant ending in न्, so we get दीर्घ of the उपधा of नकार and the form is अजरांसि । In अजर+अस्, जरम् comes in being पर in supercession of अभाव here by the rule “अतोस्”—this अभाव being an उपवाद of लृक् line by the rule “स्वमीर्नपुंसकात्” . As अभाव comes in connection with अ of अजर, so further लृक् can not come after जरसादेश here, then the सन्निपात maxim will be violated. Thus finally we get अजरसम् and अजरम् &c.

सित—। “सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ” (६।१।१०) इति वक्तते । “नीपधायाः” (६।१।१०) इति च वक्तते । अत्र ‘न’ इति लृटपठोक्तं पदम् । “द्वितीये पूर्वस्य दीर्घाणः” (६।१।१२१) इत्यतः दीर्घाधिकारः अत्राम्भिः । स्वी—‘नान्’ इति षष्ठान्तं पृथक् पदम् । अस्य संयोगे असेदित् अन्वयः । सान्त्, यः संयोगः तस्य इत्यर्थः । सर्वसितत् ‘न’ इति षष्ठान्तेन अन्विति । तदाह—सान्तसंयोगस्य सन्नतस्यो नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् इत्यादि । एवं अजरन् स्+इ इत्यत्र सान्तसंयोगस्य नकारस्य उपधादीर्घे सति अजरांसि इति । अजर+अस् इत्यत्र “स्वमीर्नपुंसकात्” इति लृकं वाधित्वा “अतोस्” इति अभावः प्राप्तः, तं वाधित्वा परत्वात् जरम् । ततः असाश्रिते जरसि कृते पुनः लृक् न स्यात्, सन्निपातपरिभाषाविरोधात्, तदाह—‘असि लृकोपवादम् अभाव’ वाधित्वा...न लृक् इत्यादि । ततः अजरसम् । जरसादेशाभावपक्षे तु अजरम् । अत्रान्त सुगमम् ॥ हृदय—उदक—आसाशब्दाः सुटि जानवत् । शसादौ विशेषमाह—

दी—। “पहन्नो—” इति हृदयोदकास्थानां हृद् उदन् आसन् ॥ (ततः शसि) हन्दि । हदा—हृद्ग्रयाम् इत्यादि ॥ उदानि । उदना—

३१६ । स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३ ॥

दी— । क्लीवात् अज्ञात् परयोः स्वमोर्लृक् स्यात् । वारि ।

सु and अस् elide after neuter bases. Thus वारि+सु gives वारि with सु लोपः ।

मित— । “यद्भ्यो लृक्” इत्यतः लृक् अनुवर्तते । तदाह—“क्लीवात् अज्ञात् परयोः स्वमोर्लृक् स्यात्” । ततः वारि+सु इत्यत्र सुलोपे सति—‘वारि’ ॥ वारि औ इति स्थिते औकारस्य “नपुंसकाच्च” इति ‘शौ’ आदेशे सति वारि+इ इति स्थिते आह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

दी— । इगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । “न लुमता—” इति निषेधस्य अनित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे—हे वारि । “आङोना—” (सूत्र २४४) (इति) वारिया । “घेर्ङिति” इति गुणे प्राप्ते “वृद्धौत्त्व नृजवद्भाव—गुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । “नुम-चिर—” (२५० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति नुट् । “नामि” इति दीर्घः—वारी-शाम् । वारिणि—वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i. e. ending in इ, उ, ऋ) take नुम् when an अजन्त case affix follows. The वारिन्+इ=वारिणी । Similarly वारिन्+इ=वारीणि (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, उपधा वृद्धि comes in by the rule “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ”) । If we take the rule “न लुमताइस्य” as obligatory the सु being elided in संबुद्धि, we do not get गुद्य by the rule “ङ्रस्वस्य गुणः” ; if however the rule “न लुमता—” is taken as not obligatory then even सु being elided there is प्रत्यय लक्षण by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्” and the final form is हे वारे by गुण ।

[N. B.—That the rule “न लुसता” is not obligatory is proved from taking अच् here in this rule. If ‘अचि’ is not taken then even नुम् in ह्लादिविभक्ति प्रत्यय will ‘slide by the rule ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ and in संवृद्धि the affix सु being elided, तन्निमित्तकार्यं ceases by the rule “न लुसताङ्गस्य” । So even if we do not say ‘अचि’ in this rule नुम् will come in अजादि विभक्ति प्रत्यय only. Hence in order that ‘अचि’ be significant, we are to take “न लुसता” as non—obligatory, and thus there being occasion for नुम् in संवृद्धि even though स् elides it is prohibited by saying that नुम् comes only when अजादि प्रत्यय follows. Further भाष्यकार’s use of “इह किञ्चित् वने” (७१५८२) also proves the अनिव्यक्त of the rule “न लुसताङ्गस्य”] । In वारि+ङे, गुण being due by the rule “विङिति” it is superceded by नुम् by the Vartika “इद्धि—श्रीत्व—उजवद्भावगुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” & we get वारिणे । In वारि+आम्, नुम् being पर is due over नुट्, but the Vartika “नुमचिरउजवद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (ante) replaces नुट् here. Then we get दीव्य by the rule “नामि” । Thus वारी-णाम् । वारिणि in 7th case singular & so on. It is like हरि in ह्लादि case affixes.

मित— । “इदितो नुम्धातोः” इत्यतः ‘नुन’, “नपुंसकस्य भलचः” इत्यतः ‘नपुंसकस्य’ इति चानुवर्त्तते । अङ्गाधिकारः अस्यैव । ततः आह—‘इगन्तस्य क्रीवस्य नुमागमः’ इत्यादि । ततः वारि+शी=वारिन्+ई=वारिणो । वारि+शि=वारिन्+इ=वारीणि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् उपाधाद्धिः) ॥ अत्र सूत्रे नुनो ह्लादिविभक्तौ सत्यां “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति लोपः स्यात् । संवृद्धौ च सोर्लुंका लुतत्वात् “न लुसताङ्गस्य” इति तन्निमित्तकार्यं नास्यैव इति नुनपि न स्यात् । अतः अस्मिन् सूत्रे ‘अचि’ इति ग्रहणं व्यर्थम् स्यात् ; फलतः अपि तत्राभात् । ततः कैचित् आहुः—अचिरग्रहणं यदि सार्थकं स्यात्,

तदा 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यताम् अवधारयः । 'न लुमता—' इति निषेधस्य अनित्यत्वे तु संवृद्धौ प्रत्ययनञ्जनेन प्राप्तं नुमं वारयितुम् अज्यहणम् अर्थवत् इति भवति अज्यहणं 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वालननोरमायां स्पष्टम् । "इह किञ्चित् 'वपो'" इति भाष्यप्रयोगीयत्वं लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे वारि इति इयमपि संवृद्धौ साधुः । 'न लुमता—' इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च यथाक्रमं बोध्यम् ॥ वारि+टा इत्यत् "आडो नास्त्रियाम्" इति वारिणा । वारि+ङि इत्यत् "घेर्ङिति" इति गुणप्राप्ते "वृद्धौत्व—" इति वार्तिकं तदेव वारयति । ततः नमि सति वारिणि ["गुणवृद्धि—औल वृजवद्भावभ्यो नुम—" इति तु भाष्ये पाठः] ॥ वृद्धे नुम यथा—अतिक्रान्तः सरवाः टैः 'तानि अतिसरवीनि ब्राह्मणकुत्सानि (अत्र वृद्धिं वाधित्वा नुमिव) ! औलवात् नुम् यथा—कृशक्रोष्टुने अरगधाय (नात्र क्रोष्टुशब्दस्य वृजवद्भावः) ॥ वारि आन इत्यत्र परत्वात् नुटं वाधित्वा नुमि प्राप्ते आह—'नुम अचिर वृजवद्भावभ्यो नुट पूर्वं विप्रतिषेधिन' । ततः नुटि सति "नामि" इति दीर्घ- 'वारौणाम्' इति । वारि+ङि इत्यत्र औलं वाधित्वा नुमि सति वारिणि । अधुना 'अनादि' इति अस्य विशेष्यनिघ्नस्य शब्दस्य भाषितपुंस्कात् विशेषं दर्शयति—

३२१ । नृतीयादिषु भाषितपुंस्कां पुं वद् गालवस्य । ७।१।७४ ॥

दा— । प्रवृत्तिनिमित्तक्ये—भाषितपुंस्कम् इगन्तं क्लीवं पुवं द्वा स्यात् टादौ अचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुवृजस्तत् फलं पीलुः तस्मै पीलुने । अत्र न पुं वत् प्रवृत्तिनिमित्त-भेदात् ॥

इगन्त neuter bases which can be used in all the genders with same connotation are optionally declined like masculine bases in अजादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both अनादये+अनादिने । But when the connotation of a word differs in different gender, it not being a भाषितपुंस्क word, it will be declined as like neuter bases only. Witness पीलुने referring to fruits of

नीलु tree. Here वीलु masc. refers to a tree, whereas वीलु neuter-refers to its fruit. So it is not a भाषितपुंक्. and cannot have optional पुंवाङ्गव in 3rd case singular onwards.

मित—। भाषितः पुंसान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितं पुंक्कम् प्रवृत्तिनिमित्तम् तदस्यास्तीति अर्थ आद्यच् । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् । पुंस्त्री नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तनिमित्तभावः । पूर्वसूत्रान् "इकोचि" इति अनुवर्त्तते । 'नपुंसकत्व' इत्यप्यस्ति ; तदाह—'प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंक्कम् इगन्तम् शीवम् इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ अस्मिन् दधि, सक्थि, अदि एतेषां प्रथमाद्वितीत्ययोः वारिवत् रूपाणि । टादौ अचि विभक्तौ विशेषनाह—

३२२ । अस्थिदधिसक्थ्यक्षणांमनडुदात्तः । ७।१।९५ ॥

दी—। एषाम् अनङ् स्यात् टादौ अचि, स चोदात्तः । (ङित्वात् अन्वादेशः । दधन् आ इति स्थिते—) 'अल्लोपोऽनः' इति दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः—दध्नोः—दध्नाम् । ('विभाषा ङिश्योः' इति अल्लोपविकल्पे) दध्नि—दधनि । दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवम् अस्थि—सक्थि—अङ्गीणि । तदन्तस्यापि अनङ् । अतिदध्ना ।

अनङ् is ordered at the end of अस्थि दधि, सक्थि and अङ्गि when टादि vibhakti affixes beginning with अच् follows. And this अनङ् is उदान्त । अनङ् is ordered at the end (ङित्वात्) । Thus in दधन्-आ. अकार of अन् elides by the rule "अल्लोपोऽनः" and the form is दध्ना । Similarly दध्ने &c. Then in ङि, अकार elision being optional by the rule "विभाषा ङिश्योः" we get दध्नि दधनि । This अनङ् is ordered even after bases ending in दधि &c. Thus we get अति-दध्ना &c.

मित—। पूर्वसूत्रान् 'द्वितीयादिषु' इति 'अचि' इति, चानुवर्त्तते । तथाच हनिः 'अनङ्' स्यात् टादौ अचि' इत्यादि ॥ सूत्रे संहितायां ङमुडभावः सौतः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

सुधीशब्दस्य नपुंसके "ऋस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ऋस्वत्वे सति वारिवत् रूपम् तदाह—

दी—। सुधि । सुधिनी—सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि । सुधिया—सुधिना । "इतीयादिषु भाषितपुंस्के पुंवत्—" सुधिया इत्यपि । (एवं) सुधियाम्—सुधीनाम् ॥ क्लीबे प्रथिमशब्दस्य पुंवत्त्वे सति यत् तदाह— प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु—मधूनि—मधुनी । हे मधो—हे मधु । एवमम्बादयः । ("पद्मो—इति पूर्वम्") सानुशब्दस्य स्तुवा । वृद्धि—स्तुनि ॥ प्रियक्रोष्टु—प्रियक्रोष्टुनी । ("णि" इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् वृजवद्भावे प्राप्ते आह—) वृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् : प्रियक्रोष्टुनि । टादौ पुंवत् पक्षे—प्रियक्रोष्ट्रा—प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे—प्रियक्रोष्ट्रवे । अन्यत्र (पुंवत्त्वाभावात् इत्यर्थः) वृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने : "नुमविर—" इति नुट् । ("नामि" इति दीर्घः तदाह—) प्रियक्रोष्टुनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभनं लुनातीति क्विप् । क्लीबे ऋस्वत्वे सति) सलु—सलुनी—सलूनि । पुनस्तद्वत् । सलुवा (इति पुंवद्भावपक्षे) । (तदभावे) सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

धातृ—धातृणो—धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा । (पुंवत्त्वे तदभावे च रूपे) । एवं ज्ञातृ कर्त्रादयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्तान् निरूपयन् प्रकृष्टा यौः यस्य इति बहुव्रीहौ अस्य नपुंसके ऋस्वत्वे प्राप्ते एषां ऋस्वत्वाभावात् आह—)

३२३ । एच इघ्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥

दी—। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः इगेव स्यात् । प्रद्यु—प्रद्युनी—प्रद्युनि । प्रद्युना इत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं 'प्रद्य' इति तस्य भाषितपुंस्क्त्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ॥ इत्योदन्ताः ॥

When in neuter &c, क्रस्व ist: o be the order for ए औ ऐ & औ. then उ for औ+औ and इ for ए and ऐ must be ordered. Thus प्रकृष्टा दौः यस्य becomes प्रष्टु in neuter with उ substituted for औ । In 3rd case singular we get प्रष्टाना & no optional पुंवत् by the rule "हतौयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवत्—": For the इगल् word प्रष्टु here is different from original प्रष्टो in the masculine—So we are to understand in cases of (सुनु) औइल, & (परि) ऐइल bases.

मित— । सुगसा ॥ प्रकृष्टा धीः अस्य इति विग्रहे जीवे क्रस्वादेशे 'परि' इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपान्ताह—

दी— । परि—परिणी—प्ररोषि । परिणा । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् "राथो हलि" इत्यात्वम् । प्ररान्याम्—प्रराभिः । "नुमचिर—" इति नुटि आत्वे (च) प्रराणाम् इति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न ("क्रस्वान्त्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि क्रस्वान्त्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकं "नामि" इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तम् इत्यतः आह—) "नामि" इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां वाधते इत्युक्तम् (? प्राक्) । प्ररीणाम् । इत्यैदन्ताः ॥ (शोभना नौर्यस्य तत् इति क्लीवे क्रस्वादेशे मुलु इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपं यथा—) छलु—छलुनी—छलूनि । छलुता । छलुने । इत्यादि । इतौदन्ताः ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

(आदीं हकारान्तं निरूपयित्वा—)

३२४ । हो ङः । ८।२।३१ ॥

दी— । हस्य ङः स्याज् भलि पदान्ते च । “हलङ्याप्—” इति सुलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ङः । जश्त्वचर्त्वे । लिट्—लिङ् । लिहौ—लिहः । लिहम्—लिहौ—लिहः । लिहा—लिङ्भ्याम् इत्यादि । लिट्—सु—लिट्त् सु ।

ङ् at the end becomes ङ when भल् letter follows or, when at the end of a पद । Thus in लिह् सु, the ‘सु (स्)’ elides by the rule “हलङ्याप्—” । Then in लिह्, ह् being at the end of a पद becomes ङ । Then we get जश्त्व in place of ङ by the rule “भशां जश्तोऽन्ते”, and चत्त्वं also optionally by the rule “वावसाने” । Thus we get लिट् and लिङ् । लिह्+ औं=लिहः &c so on. In लिट्सु we have first ङत्त्वं by this rule, then जश्त्व & then चत्त्वं । Here सु does not become प्त्वं owing to the prohibition “न पदान्तात् टोरनाम्” (ante). In लिङ्सु, the augment षट् is optional by the rule “ङः सिधुट्” । Thus लिट् षसु=लिटत्सु by चत्त्वं । Here also टुल् does not come owing to prohibition “in the rule “न पदान्तात्—” already referred to.

मित— । ‘हः’ इति षष्ठान्तम् । “भलीभलि” (८।२।२६) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्त्तते । “स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च” (८।२।२९) इत्यतः ‘अन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । वदाह—‘हस्य ङः स्यात् भलि पदान्तेच’ । लीङि इति किपि ‘लिह’ इति प्रातिपदि-

कम् । अस्य सौ "हलङ्गाप्—" इति तिलोपः । ततः लिङ् इत्यस्य पदान्तात्
दः—लिङ् इति । ततः "भक्तो जशोऽली" इति "लिङ्" इति । "वावसाने"
(पाठः ५६) इति चत्वं विकल्पे लिङ् इति ॥ लिङ्म् इति ध्रुवभावे तत्वे ततः
जश्वे चत्वं च हपमिद्धिः । लिङ्म् इत्यत्र "डः लिङ्म्" इति ध्रुवपत्ते लिङ्म् ।
ततः चत्वं सति लिङ्म् । "न पदान्तात् टोरनाम्" इति टुवनिर्घात् पत्वम् न
भवति ॥ भक्ति परे हकारस्य तत्वं यथा 'किट्' इत्यत्र ॥

दुहधातोः किपि दुह् इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषं वक्तव्यं आह—

३२५ । दादेधातोर्घः । ८।२।३२ ॥

दी— । उपदेशे दादेधातोर्हस्य घः स्यात् भक्ति पदान्ते च । उपदेशे
किम् ? 'अधोक्' इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मनः इच्छति दाम-
लिह्यति । ततः किपि दामलिङ् । अत्र (घत्वं) मा भूत् ।

A root beginning with द् in its enunciation changes its ह
into घ when भक्त letter follows or when at the end of a पद ।
Why do we say उपदेशे ? उपदेशे is said in the Vritti so that the
change of ह into घ may be in अधोक् (here दुह् being दादिधातु in its
enunciation), & that ह must not change into घ in the case of
the base दामलिह् where ह is of the root लिह् & not of any दादि-
धातु in Panini धातु पाठ ।

Thus in दुह् + सु (सु elides as in the case of लिह्) and then ह
is to change to घ by this rule and we look forward—

मित— । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूत्रवत् ॥ दामलिहमात्मनः इच्छति इति दाम-
लिह्यति । ततः किपि दामलिङ् । अत्र उपदेशे दादिधातुत्वभावात् घत्वं मा
भूत् इत्याह 'उपदेशे' इति ॥ दुह्+लङ्+तिप् अधोक् इत्यत्र 'दुह्' इत्यस्य दादि-
धातुत्वात् हस्य घः । 'हलङ्गाप्—' इति तिलोपः "एवाचो वशीभव" इति अधोक्
जश्वचत्वं । अधोक्—अधीग । अत्र दादिधातुत्वात् हस्य घः स्यादेव ॥

भर्त्सविन प्रकारः स्यात् । अतः सनाधानमाह—धातौ धात्ववयवत्वव्यवहारः 'व्यप-
देशिवत्' सुखावत्, गौणः एव । व्यपदेशः सुखाव्यवहारः । न अस्मासीति व्यपदेशी ।
तेन तुल्यम् इति व्यपदेशिवत् । सुखावत् इत्यर्थः] । ततश्च धातोरिव धात्ववयवत्व-
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अत्र भवभावः स्वादेव ततः ध्रुच् इति स्थिते जगत्वेन, चर्त्वेन
च—ध्रुक्—ध्रुग् इति सिद्धौ । ध्रुच् सु इत्यत्र जगत्वेन गकारि सति "खरिच"
इति चर्त्वेन स्मिन्नत्वान् प्रथमं "आदेशप्रत्यययोः" इति पक्षे सति ततः चर्त्वेम् ।
एवम् ध्रुच् इति रूपसिद्धिः ॥

'द्रुह्' इत्यत्र "दादेशतोः—" इत्यनेन नित्यं घत्वे प्राप्ते, 'सुह्' इत्यादीनाम् च
घत्वे अप्राप्ते आह—

३२७ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८।२।३३ ॥

दी— । एषां हृद्य वा घः स्यात् ऋलि पदान्ते च । पक्षे ("होठः" ।
ध्रुक्—ध्रुग्—ध्रुट्—ध्रुङ् । द्रुहौ—द्रुहः । ध्रुग्न्याम्—ध्रुङ्ग्न्याम् ।
ध्रुचु—ध्रुट्सु—ध्रुट्सुः । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ।

Of these four words द्रुह्, सुह्, णुह+णिह्, ह is optionally
changed into घ when ऋल् follows or when at the end of a पद ;
optionally ढ also comes by the rule "होठः" । Thus घत्वपक्षे—ध्रुक्—
ध्रुग् ; and द्रुत्वपक्षे—ध्रुट्—ध्रुङ् &c. as in the case of लिह् । Simi-
larly सुह्, ऋह्+णिह् are declined.

मित— । सुगमा ॥ 'सुह्' इति धान्तः पाठः । व्यवहारकाले तु "धात्वादेः
घः सः" (६।१।६३) इति 'घस्य' सः स्यात् । सुह्यतीति सुह् । इत्यादि । एषा-
मपि द्रुहवत् रूपाणि ॥ 'सुह्—सुह्' इत्यादीनाम् भवभावः न स्यात्, असम्भवात् ॥
विश्वं वहतीति "वहश्च" इति णिः । ततः "अतः उपधायाः" इति ढङ्गौ "विश्ववाह्"
इति प्रातिपदिकम् । ततः स्वादिसर्वनामस्थाने लिहवत् रूपाणि । शसादौ ऋचि तु
सम्प्रसारणं वक्ष्यन् उपन्यस्यति—

३२८ । इयणः सम्प्रसारणम् । १।१।३५ ॥

दी— । यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक् letter in place of यण letter is technically known as सम्प्रसारणम् ।

मित— । सुगमा । आन्तरतन्व्यात् यस्य इकारः वस्य उकारः, रजस्य लकारः तस्य स्थाने लकारः सम्प्रसारणसंज्ञः ज्ञेयः ॥

३२९ । वाहः ऊट् । ६।३।३२ ॥

दी— । भस्य वाहः सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् ।

The सम्प्रसारणम् of वाह्, which is a "म" is ऊट् ; the result here however is—ऊट्, a सम्प्रसारणम् is to come in place of वृष् in वाहः ; this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारणम् here.

मित— । सुगमा ॥ 'सम्प्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'वाहो' वस्य सम्प्रसारणम् ऊट् इति ज्ञायते । न तु "श्रुतौऽन्वयस्य" इत्यनेन हकारस्य ऊट् स्यात् । एवं विश्ववाह् + शस् (अस्) इत्यस्य विश्ववाह् इत्यस्य भवतात्, 'वाह' इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् । ततः विश्व ऊ आह् + अस् इति स्थिते आह—

३३० । सम्प्रसारणाच्च । ६।१।१०८ ॥

दी— । सम्प्रसारणात् अचि पूर्व रूपमेकादेशः स्यात् । "एत्येधत्पृष्ठह" (सूत्र ७३)—(इति वृद्धिः) । विश्वौहः । विश्वौहा इत्यादि ॥ "हृन्द-स्येव शिवः" इति पक्षे णिजन्तात् विच् ।

When अच् follows after a सम्प्रसारणम्, then पूर्वरूप is the substitute for both. Thus विश्व ऊ आह् + अस् becomes by पूर्वरूप एकादेश विश्व ऊह् + अस् । Then by the rule "एत्येधत्पृष्ठह" वृद्धि comes in and the form is विश्वौह् + अस् = विश्वौहः । Some say that the rule "वहच्" enjoins खि after वह्, in veda (हृन्दस्) only. In that case how

can विद्यवाह् be applied in classical language ? On this Bhattacharya says, in that case derive विद्यवाह् as विद्यं वाहयतीति विद्य+वाह्+णिच्+विच् = विद्यवाह् । And this विद्यवाह् being applicable in भाषा, we give here the declension of विद्यवाह् as above.

नित— । सुगमा ॥ ननु “वहय” इति सूत्रे केचिन् “कन्दसि सङ्घः” इति नृत्वात् “कन्दसि” अनुवर्त्तय “कन्दस्त्वेव वहेः णिः इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विद्य-वाह् शब्दस्य प्रयोगान्तरः—इति पूर्व पक्षमाशङ्क्य आह—“कन्दस्त्वेव णिः” इति पक्षे णिजन्तात् विच् ॥ विद्यं वाहयतीति विद्य+वाह्+णिच्+विच्—“अन्ये श्योपि इत्येति” इति विच्+विद्य+वाह्+विच् (“नेङ्घञि कृति” इति इडभावे णिलोपः) = विद्यवाह् (“विच्” इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकाप्रयोगार्हत्वात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अनः शक्यं वहतीति अनसि वहेः क्विप् (“अनसोऽश्च” इति क्विप् सखडश्च—ततः सख्यसारणे पूर्व रूपे सति) अनुडुह् इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषमाह—

३३१ । चतुरनुडुहोरासुदात्तः । ७।१।६८ ॥

दी— । अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । स च उदात्तः ।

आम् is the substitute for the bases चतुर् & अनडुह् when a सर्वनामस्थान affix follows, आम् being नित् comes after the final vowel by the rule “निदचोन्त्यात् परः” । Thus we get अनडु आह्+स् = अनड् वाह्+स् and we look forward,

नित— । सुगमा । ‘आलो’ अत्र नित्त्वात् अन्यात् अचः परः स्यात् । एवम् अनडु आह्+स् = अनड् वाह्+स् इति जाते—

३३२ । साधनडुहः । ७।१।८२ ॥

दी— । अस्य नुम् स्यात् सौपरे । ‘आत्’ इत्यधिकारात् अवर्णात् परोप्यं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते । आमा च नुम् न वाध्यते । सोर्लोपः । नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुस्रं छ—” (सूत्र ३३४) इति द्वत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न । अनडुवान् ।

नुम् is ordered at the end of अनङ्गुह् when नु (न्) follows. This नुम् is to come after the last अवर्ण (i. e. after आत् comes in) for there is अनङ्गुत्ति and jurisdiction of आत् (from the rule "आत् शीनद्योर्नुम्" (७११.८०) in this rule. Thus though आत् is general and नुम् is special (विशेष विहित) ; still नुम् does not bar आम् ; neither आम् bars नुम् (but both come in order i. e. first आम् giving अनङ्वाह्+म्=अनङ्वान्ह्+म्) । Then नु (न्) elides by the rule "हल्ङ्याश्चो—" । Here we get अनङ्वान्ह् । Now ह् at the end elides by संयोगान्तलोपः । This being treated as अस्मिद्, further नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" does not take place and we get—अनङ्वान् ।

Again a further question arises that after नलोप and हलोप by संयोगान्तलोपः, why should there not be द् in place of final न here by the rule "वससंमुध्+सु—अनङ्गुह्+दः" (rule 334 infra)—the answer is, that final न (in अनङ्वान्) is not replaced by द् owing to the very fact that नुम् is ordered in स् ; for if द्त्व is to come at all at the end by replacing न, then नुम् (न्) should better be not enjoined. In अनङ्वान्, if द् comes & the form is to be अनङ्वाद्, then rather do not enjoin नुम् here and still then in अनङ्वाह् we by द्त्व will get अनङ्वाद । The very fact that नुम् is enjoined here suggests that further द्त्व is not to come here. So the final result is as above i. e. अनङ्वान् ।

मित— । अनङ्गुह्शब्दस्य नुम् स्यात् सौपरि । अत्र "आत्शीनद्योर्नुम्" (७११.८०) इत्यतः 'आत्' इत्यधिकारात् अनुवर्तनात् इत्यर्थः अवर्णात् परोर्यं नुम् विधीयते । तत्र च आम् कृते अवर्णे सति नुम् विधीयते इत्यर्थः लभ्यते । अतः आम् नुम् : सत्यपि सामान्यविशेषले विषयभेदात् आम् नो नुम् (विशेषभूतेन नुम् इत्यर्थः)

वाचः तिन अस्मि कृते अनड्वाह इत्येतस्य नुमि सति ततः "हलङ्गावभ्यी—" इति मूलोपे संयोगान्तहकारलोपि च सति अनड्वाह इति रूपमिद्धिः । अतः पुनः "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (२।२।७) इति नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः, तस्य पार२७ मत्वघटितत्वात् । अतश्च संयोगान्तहकारलोपि सति पुनः नलोपो न स्यात् ॥ ननु अनड्वाहन्त्सु इत्यत्र मूलोपे संयोगान्तहकारलोपि च सति अनड्वाह इत्यत्र न-कारस्य पदान्तात्वात् कथं "वसुसंसुध्वंसु—अनड्वाहं दः" (मत्व ३३४) इति दकारः न स्यात् ? अत्र आह—नुम् विधिसामर्थ्यात् "वसुसंसु—" इति दत्वं न स्यात् । यदि चात नुमी तस्य दत्वं स्यात्, तदा अनड्वाह इत्यत्र नमभावेऽपि हस्य दत्वेनैव अनड्वाह इति रूपमिद्धिः नुमविधिः अन्येकः स्यात् । ततः यदि नुमविधिः सायकः स्यात्—तदा नुमी नकारस्य दत्वं न स्यात् इति नमविधिसामर्थ्यादेव विज्ञायते । संवृद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते "चतुरनड्वाहोराम्"—इति आमागमे प्राति आह—

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । ७।१।६६ ॥

दी— । चतुरनड्वाहोर्म् स्यात् सम्बुद्धौ । आमोपवादः । हे अनड्वन् अनड्वाहौ—अनड्वाहः । (शसि) अनडुहः ; अनडुहा ॥

अम् is the augment at the end of the bases चतुर् and अनडुह् when संबुद्धि follows. This अम् bars आम् । Thus we get हे अनड्वन् । In शस् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get आम् and the form is अनडहः । Similarly अनडुहा &c. In अनडुह्+भ्याम्, अनडुह् is a पद by the rule "स्वादिषु असर्वनामस्थानि" and we look forward—

मित— । 'चतुरनड्वाहोः' इति "चतुरनड्वाहोराम् उदत्तः" इत्यतः अनुवर्त्तते । फलितञ्च यथा—चतुरनड्वाहोः अम् स्यात् संबुद्धौ । अयमासी अपवादभूतः, किन्तु अत्र अस्मि कृते पूर्वमूत्रेण नुम् स्यात् । ततः हे अनड्वन् इति । अनड्वन् इति प्रातिपदिकान्त नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः ॥ शसि अनडुहः ; अत्र शसः सर्वनामस्थानत्वाभावाच्च आम् न स्यात् ॥ अनडुह्+भ्याम् इति स्थिते आह—

३३४ । वसुस्रं सुध्वंस्वनडुहां दः । ८।२।७२ ॥

दी—। सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात् पदान्ते । अनडुद्-
भ्याम् इत्यादि । सान्तेति किम् ?—विद्वान् । पदान्तेति किम्—स्रस्तम् ।
ध्वस्तम् ।

Of bases ending in वसुप्रत्यय and having स् at the end, o the roots स्रंस् and ध्वस्, and of the base अनडुद्. द is ordered when at the end of a पद । Thus अनडुद् + भ्याम् = अनडुद्भ्याम् & so on. Why do we say 'सान्—' in the वृत्ति ?—Witness विद्वान् (with नुस् after विद्वन् in सु), where विद्वान् though ending in वसुप्रत्यय is not सान्त but is नान्त, so here द does not come. (In विद्वन् + भ्याम् however, विद्वस् is सान्त and we get द giving विद्वद्भ्याम्); why again do we say पदान्त in the वृत्ति ?—Witness the क्त प्रत्ययान्त words स्रस्तम् and ध्वस्तम्, here स्रंस् &c being not पद, द does not come in.

मित—। वसु, इत्यनेन वसुप्रत्ययः गृह्यते । तदन्तविधिश्च । 'स्रंमुध्वंस्' अवस्रंसने धातु एती । "ससजुषीरुः" (८।२।६६) इत्यतः 'स्र' इति लुप्तपठिकम् अनुवर्तते । तच्च वसोर्विशेषणम् । 'स्रंमुध्वंस्' इत्यत्र सकारस्य अव्यभिचारान्तरं, अनडुद्गुणश्चैव असम्भावात् 'स्रं' इत्यनेन वसुर्वैव विशिष्यते । 'पदस्र' इत्यधिकृतमस्यैव । फलितमाह—'सान्—वस्वस्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात् पदान्ते' । "अलोऽन्यस्य" इत्यनेन अन्यस्यैव दः स्यात् । ततः अनडुद्गुणं इत्यत्र "स्वादिध्वसर्वनामस्थानि" इति अनडुद्गुणश्च पदत्वात् दत्वे सति अनडुद्गुणम् इत्यादि ॥ वृत्तौ 'सान्—' ग्रहणम् किमर्थम् ? विद्वन् + सु (स्) इत्यत्र नुमि सति विद्वन् + सु इति स्थिते मुलोपि उपधादीर्घे च विद्वान् इति रूपसिद्धिः । यद्यप्यर्थे वसुप्रत्ययान्तशब्दः, अत्र पदान्तश्च, तथापि अस्य सान्तत्वाभावात् दत्वं न स्यात् ॥ पदान्ते इति कथमुक्तम् ? स्रस्तम् इत्यादि यथा स्यात् । अत्र क्तप्रत्ययान्तम् । स्रंस् + क्त इत्यत्र 'स्रं' इत्यस्य पदान्ताभावात् न दत्वं ॥ विद्वंसौ—विद्वंसः, अनडुद्गुणौ इत्यादयोपि अत्र प्रत्ययान्ताः ॥

अधुना तुरासाहश्चर्त्तौ “कृन्द्वादि—” इति सलोपि हस्य ढले च कृते विशेषं
वन्दति—

३३५ । सहेः पाडः सः । ८।३।५६ ॥

दी—। साहृहस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाड्—
तुराषाह् । तुरासाहौ—तुरासाहः । तुराषाड्भ्याम् इत्यादि ॥ तुरं
सहते इत्यर्थे “कृन्द्मि सहः” इति णिवः । लोके तु साहयतेः
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” (३।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति
हान्ताः ॥

The स of सह, when it is in the form of साह् becomes cerebral.
Thus in तुरासाह्+स=तुरासाह्=तुराषाड् (by cerebral). By चर्त्त we
get तुराषाट्. Similarly तुराषाड्भ्याम् &c. The derivation of तुरा-
साह् is तुरं सहते इति तुरं+सह+णिव=तुरासाह् (with उपधावृद्धि) । In
classical language however the derivation is तुरं साहयति इति तुरं+
साहि+क्विप्=तुरासाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ।

N. B.—Remember that the rule “नञिद्वितिद्विष्यधिकचिसहितनिषुक्त्वा
(६।३।१२६) does not apply here to give दीर्घ in ‘तुरं’, for the rule
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

मित—। अथ तुरासाहश्चर्त्तस्य वृत्तपत्तिं दर्शयन् आह—“तुरं सहते इत्यर्थे
“कृन्द्मि सहः” इति णिवः । ननु एवं वृत्तपन्नस्य तुरासाहश्चर्त्तस्य कृन्दिमावविषयत्वात्
कथमस्य भाषायां प्रयोगः ? तदाह—“लोके तु साहयतेः क्विप्” इत्यादि ॥ भाषा-
याम्—तुरं साहयति इति सहेः णिवि क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्व-
पदस्य ‘तुरश्चर्त्तस्य’ इत्यर्थः, दीर्घः इति अत्र भट्टोजनतम् । तत्र ‘नञिद्वितिद्विष्य-
धिकचिसहितनिषुक्त्वा’ (६।३।१२६) इति सहरेव पूर्वपदस्य दीर्घः विहितो न तु
साहरेपि । अतएव “अन्येषामपि—” इत्याह नागिशः । एवञ्च “सहेः साहः सः”
इति सहरेव षत् न च साहरेपि ; इति षत् नान्न प्राप्नोति । वस्तुतस्तु “कृन्द्मिः

सहेर्षिः" न तु सहेः किम् । तत्र "तृतामार्हं पूरोधाद्यः" इत्यत्रापाङ् द्वियी षोडश्
"पुरुषतः घतनापाङ् इति भाषायां प्रयोगः चिन्त्याः" इति हरदत्तोक्तमेव युक्तं प्रति-
भाति इत्यान्ताम् तावत् ।

स्त्रीलिङ्गदिव्शब्दः अस्ति । सुशोभनाः द्यौः यस्य इति बहुव्रीहौ पुंसि वकारान्तः
सुदिव्शब्दः जातः । अस्य रूपं वक्ष्यन् आह—

३३६ । दिव औत् । ७।१।८४ ॥

दी— । दिव इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे । अलविधित्वेन
स्थानिवत्त्वाभावात् "हलङ्याप्—" इति उलोपो न । सुद्यौः—सुदिवी—
सुदिवः । सुदिवम्—सुदिवी—सुदिवः ।

Of the crude word (प्रातिपदिक) दिव् औत् is ordered at the end
when सु follows. This औत् being अलाश्रयविधि is not स्थानिवत् by
the rule "स्थानिवदादेशोऽनल्विधी", & so सु (स् here does not elide
by the rule "हल्ङ्याप्—"). And we get सुद्यौः ।

नित—'सावनडुहः' इति सूत्रात् 'सौ' अनुवर्तते । 'दिवः' इति षष्ठ्यन्तम् ।
ननु "दिव् क्रीडायाम्" इत्यस्याव ग्रहणं स्यात् न वा ? इति सन्देहो सति आह—
'दिव् इति प्रातिपदिकस्य' । प्रातिपदिकग्रहणे किं मानम् ? तदाह—"निरनुवन्ध-
कग्रहणे न सानुवन्धकस्य" इति न्यायात् अनुवन्धरहितः 'दिवः एव ग्रहणम् । न तु
अनुवन्धयुक्तस्य 'दिव् इति धातोः । ततः आह—'दिव् इति प्रातिपदिकस्य' ।
'औत्' इत्यस्य 'व्' इति अलाश्रयविवधित्वात् न स्थानिवत्त्वमस्ति । ततः 'हल्ङ्यादि—'
इति मुलोपो न । ततः सुद्यौः इति ॥ सुदिव् + भ्याम् इति स्थिते आह—

३३७ । दिव उत् । ६।१।३३१ ॥

दी— । दिवः अन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते । (वकारस्य उच्चैः सति
सुदि + उ = 'सुद्यौ' । इकारस्याव यष् । तदाह—) सुद्युभ्याम् । सुद्यभिः
इत्यादि ।

उकार is ordered at the end of the base दिव् when at the end of a पद—(i. e. दिव्) being at the end of a पद changes its व् into उ and we get मुद्रि उ+आम्=मुद्रा+आम्; by यशादेश for “इ and उ” = मुद्राभ्याम् । Similarly we get मुद्रामिः &c.

मित— । सुगमा ॥ अधुना नित्य बहुवचनान्तस्य चतुर् शब्दस्य रूपाण्यह—

दी— । चत्वारः । “चतुर् नङ् ह्योः—” इति आम् । जसः सर्वनामस्थानत्वात् आम् । चतुरः । जसः असर्वनामस्थानत्वात् न आम् । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः ।

मित— । सुगमा ॥ चतुर्+आम् इति स्थिते “ऋस्वनद्यापो नुट्” इति ऋस्वनाभावात् नुटि अप्राप्ते आह—

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५ ॥

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य त्रामो नुडागमः स्यात् । (“रषाभ्याम्—” इति) शत्वम् । (“अचो रहाभ्याम् इच्च” इति) षकारस्य) द्वित्वम् । चतुर्षाम् ।

आम् after words technically known as षट्संज्ञक (by the rules “षान्ता षट्” and “डतिच” &c.) and after the base चतुर्, takes the augment नुट् । Thus चतुर्+आम् = चतुर्+नाम् = चतुर्णाम् । शत्व here coming by the rule “रषाभ्याम्—” । Then द्वित्व here of ष is optional by the rule “अचो रहाभ्याम्” । Thus both चतुर्णाम् and चतुर्षाम् ।

मित— । ‘षट्’ इत्यनेन ‘षान्ता षट्’ इति “डतिच” इति षट्संज्ञकाः शब्दाः स्पृहन्ते, न तु केवलः षट्शब्दः ; तथाचहतिः—‘षट्संज्ञकेभ्यः’ इति । अत्र “आमि सर्वनामस्यः सुट्” इत्यतः ‘आमः’ इति षष्ठान्तम् अनुवर्त्तते ॥ ‘चतुर्षाम्’ इत्यत्र ‘रषाभ्याम् नोपः समानपदै’ इति शत्वम् । पाञ्चिकञ्च षकारस्य द्वित्वम् “अचो रहाभ्याम्” इत्यनेन । चतुर्+सु इति स्थिते “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति रिफस्य विसर्गे प्राप्ते आह—

३३६ । रोः सुपि । ८।३।१६ ॥

दी—। सप्तमी बहुवचने रोरेव विसर्जनीयः नान्य रेफस्य । पत्वम् ।
पस्य द्वित्वं प्राप्ते—

Eng.—Easy.

नित—। 'सुप्' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह "सप्तमी बहुवचने" इति ।
एवं यश्च+सु इत्यत्र "सप्तचुषोरुः" इति क्वे सति अनेन विसर्जनीये कृते यश्चःसु
इति निश्चयति ॥ प्रकृते चतुर्+सु इत्यत्र रेफस्य सत्त्वाभावात् न विसर्जनीयः इति
फलितम् । सिद्धे सति आरम्भे नियन्तार्यः इत्याह—'रोरेव' न तु अस्स्य 'रस्य' इति ।
चतुर्+सुप् इत्यत्र "आदेश प्रत्यययोः" इति यत्नं प्राप्तम् । यस्य तु "अचो रत्त्वाभावात्"
इति पाणिनी द्वित्वं प्राप्ते आह—

३४० । शरोऽचि । ८।४।३६ ॥

दी—। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु ॥ प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः । प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते—प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव—परमचतुर्णाम् । इति रेफान्ताः ।

A शर् letter does not become duplicated when अच् (i. e. a vowel) follows. Thus we get चतुर्षु without द्वित्वं of पकार । The base प्रियचतुर् formed by the बहुव्रीहि समास—प्रियाः चत्वारः यस्य इति is thus declined—प्रियचत्वाः (with आन here & in सर्वनामस्थान affixes), प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः—प्रियचत्वारम्—प्रियचत्वारौ—प्रियचतुरः । In संबुद्धि the form is प्रियचत्वः with अस् by the rule "अस् संबुद्धौ" । There will be no नुट् in आस् of this base, for it is subordinated here. Thus we get प्रियचतुराम् without नुट् । But when चतुर् is the प्रधान though in a compound, then नुट् must come as in the case of परमचतुर्णाम् (which is a कर्मधारय compound of परम and चतुर्) ।

सित— । एवं चतुर्षु इति एकप्रकारमेव रूपम् ॥ प्रियाः चत्वारः यस्य इति चतुर्दशैः प्रियचतुर्षु शब्दः विशिष्टनिष्ठाः सर्ववचनयुक्तश्च तदाह—प्रियचत्वाः इत्यादि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरदशहोरास्” इति आस्य स्यात् । शसौ सर्वनामस्थान-
लाभावात् न आस्य—प्रियचतुरः इति स्यात् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर् शब्दस्य रौण-
त्वात् “प्रचतुर्षु” इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर्षु शब्दस्य ग्रहणात्, नुट् नः अतः
आह—रौणत्वे न नुट् । ततः प्रियचतुरास् इति । चतुर्षु शब्दस्य प्राधान्ये सति
तु नुट् स्यादेव यथा परस्मैचतुर्णास् इत्यत्र । ‘परस्मैचतुर्णास्’ इति कर्मधारयसमासे
चतुर्षु शब्दस्य न रौणत्वम्—“उत्तरपदाद्ये प्रधानकतुपुरुषः” इति ॥ अथ लकारान्तं
निरूपयन् आह—

दी— । कमलं कमलां वा आचक्ष्णाणः (इति “तत्करोति तदाचष्ट”
इति षिचि कसलवतेः क्विप् कसल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “हलङ्गादि—”
इति नलोपात् आह— । कमल—कमला—कमलः । (कमल् सु इत्यत्र ल्-
कारस्य इणत्वात् “आदेशप्रत्यययोः” इति) षत्वम् । कमलषु । इति लान्ताः ॥

Eng.—Easy.

सित— । सुगमा ॥ अधुना सकारान्तं निरूपयति । प्रशाम्यतीति क्विप् “अनु-
नासिकस्य क्विभ्लोः क्विडिति” (६।४।१५) इति दीर्घः । ततः प्रशाम् इति शब्दे
जाते सति आह—

३४१ । मो नो धातोः । ८।२।६४ ॥

दी— । मान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते । नत्वस्य असिद्धत्वात्
लोपो न । प्रशाम्यति इति प्रशाम् । प्रशामौ—प्रशामः । प्रशाम्भ्याम्
इत्यादि ।

A root ending in न takes न (in place of न) when at the
end of a पद । Thus प्रशाम+क्विप्=प्रशाम् when at the end of a पद ।
Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should
be elision of it by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) । But

the rule "सोनीधातोः" being later in the order of Astadhyāyī is to be regarded as अस्मिद् [by the rule "पूर्ववत्सिद्धम्" (ante)] with regard to the operation of the rule "नलोपः—". Thus प्रशान्+न्=प्रशान् [with: स । लोपः] "हल्ङ्ङाप्—".

सित— । "अतोऽन्त्यस्य" इति सुवेण अत्यन्तकारस्य एव लकारः स्यात् पदात्ते । ततः प्रशान्+न्सु इत्येव 'हल्ङ्ङाप्—' इति लोकोपे 'प्रशान्' इति रूपसिद्धिः । ननु 'प्रशान्' इत्येव लकारस्य पदात्तत्वात् ततः प्रतिपदिकाल्पाच्च "दे-लोपः" नातिपदिकात्तस्य" इति नलोपः कथं न स्यात् ?—अतोत्तरमाह—"सोनीधातोः" इति शिखितः लकारः परत्वात् "नलोपः—" इति सूत्रं प्रति अस्मिद् एव, "पूर्ववत्सिद्धम्" इति सूत्रेण । ततः नाह नलोपः ॥ स्यामादी हलि "स्वादिबसर्वनास्यनि" इति पदत्वात् 'नत्वम्' अन्तोऽपि तदाह—प्रशान्भास् इत्यादि ॥ अङ्गनाः किम्—शब्दस्य विशेषं निरूपयति—

३४२ । किम् कः । ७।२।१०३ ॥

दी— । किम् कः स्याद्विभक्तौ । अकच्-सहितस्याप्ययमादेशः । कः—
कौ—के । कम्—कौ—कान् इत्यादि सर्वेवत् ॥

Eng.—Easy.

सित— । "अङ्गनाः आ विभक्तौ" इत्यतः विभक्तौ इति अनुवर्तते, तदाह—
किम् कः विभक्तौ इत्यादि । "त्यदादीनाम् ः" (७।२।१०२) इति पूर्वसूत्रात्
अकारः यथा नानुवर्त्यते तदाह सूत्रम् "किम् कः" इति । एवं विभक्तौ किम्-
कादेशे सति "साकचकस्य अप्ययमादेशो भवति", तदाह—"अकच् सहितस्य अपि
अयमादेशः" । इदमप्यतस्मत्सर्वम्—"त्यदादीनाम्" इत्यनुवर्तनमस्मदपि । वचन-
विपरिणामिनं—तदादिः किम् कः इति व्याख्येयम् । अथ इदमशब्दो निरूप्यते—

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०८ ॥

दी— । इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

m is ordered in place of the final s of इदम् when सु (1 st case

singular विभक्ति follows. This order of म in place of स is to bar अकार at the end due by the rule "त्यदादीनामः" (७२।१०२) ।

मित—। "तदोः सः सौ अनन्ययोः" इत्यतः 'सौ' अनुवर्तते ॥ अलोऽन्य-
परिभाषया अन्वस्य मस्य सः स्यात् । न च मस्यमविधिः निरर्थकः एव । तथा च
काशिका—“इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्ववाधनायम्” । ततः इदम्+स्
इति स्थिते आह—

३४४ । इदोऽय्युं सि । ७२।१११ ॥

दी—। इदमो इदोऽय्य स्यात् सौ पुंसि । सोर्लोपः—अयम् ॥ त्यदा-
द्यत्वं पररूपत्वं च ।

When म् of the masculine follows इदम्, then अय् is ordered in place of the इद् of इदम् । Thus in इदम्+सु=अयम् (सु also eliding by the rule “ह्रलङ्गावयो—”) । Now in इदम्+औ, अकार is ordered at the end by the rule “त्यदादीनामः”, so the author says “त्यदाद्यत्वम्” । Then we get इद+अऔ=इद+औ (the two अ combining into पररूप आदेश by the rule “अतो गुच्”), and we look forward—

मित—। सुगमा ॥ इदमो इद्-रूपस्य अय्—आदेशे सति, ह्रलङ्गादिलोपे च 'अयम्' इति ॥ इदम्+औ इति स्थिते “त्यदादीनामः”, इति अत्वे इद् अ औ इति जायते—अतः आह 'त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् च' । ततः निरूपयति—

३४५ । दश्च । ७२।१०६ ॥

दी—। इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ । इमौ—इमे (इत्यपि सन्वत्) ।
“त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति” इत्युत्सर्गः ।

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अपवादलक्षणाव्यभिचारवान् उत्सर्गः । त्यदादीनाम्
प्रायेच सम्बोधनं नास्ति क्वचिच्चास्ति इति तदर्थः । इ स इति वदद्वाप्यसिवावमानम् ॥
इदम् अन्वस्य टादौ अचि विशेषमाह—

३४६ । अनाप्यकः । ७।२। ११२ ॥

दी—। अककारस्य इदम् इदः अन् स्यादापि विभक्तौ । 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य स्रवः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ।

इदम् not ending in ककार takes अन् in place of its इद portion when a विभक्ति प्रत्यय beginning with टा & ending in सुप् follows. The word 'आपि' in the vritti being a प्रत्याहार beginning with आ & ending in प् of सुप्, we have got the above explanation. Thus इदम्+आ=इद+आ (by व्यदायत्)=अन् अ+आ=अन+आ=अन+इन (as is राम्)=अनेन ।

मित—। "अन् आपि अकः" इति सूत्राङ्गानि । न विद्यते क् यस्य सः अकः, तस्य 'अकः' ककाररहितस्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिम् "इदमो मः" "इदोय् पुंसि" इत्यत्र द्रष्टव्या ॥ एवम् इदम्+आ=इद+आ (व्यदायत्वेन)=अन् अ+आ (अनेन सूत्रेण—अनादेशः)=अन+इन (रामादिशब्दवत् इनादेशः)=अनेन ॥ 'अकः' इति किम् ? इमकेन । अत्र ककाररहितस्य इदमो आपि अनादेशो न ॥ इदम्+भ्याम् इत्यत्र व्यदायत्वे पररूपत्वे च सति इद+भ्याम् इत्यत्र "अनाप्यकः" इति प्राप्ते आह—

३४७ । हलि लोपः । ७।२।११३ ॥

दी—। अककारस्य इदम् इदो लोपः स्यात् आपि हलादौ ।

The इद portion of इदम् not ending in ककार, elides when an आप् विभक्ति beginning with हल् follows. Thus इदम्+भ्याम्=इद+भ्याम्=अभ्याम्=आभ्याम् (see next) .

But the question here arises that the elision (लोप) should be due of the final letter of इद by the rule "अलोऽन्यस्व" and then there can be no इदसिद्धि in आभ्याम्, so we look forward—

मित—। सुगमा ॥ ननु "अलोऽन्यस्व" इति सूत्रेण "इदोऽलोपः" इति विचने अन्यस्य 'द' इत्यस्य लोपे प्राप्ते आह—

दी—। “नानर्थके अलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” (वाचिक) ।

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt.” So here ‘इद्’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here. But the whole of इद् here elides.

मित—। अनर्थकस्य आदेशो लोपो वा विकारो वा अन्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इटः सर्वस्यैव लोपः वा विकारो वा । कृते लोपे अकारमातः शेषः ॥ ‘अनभ्यासविकारं’ इति उक्तत्वात् अभ्यासस्य तु विकारं कर्त्तव्ये अन्यस्य एव अलो भवति । केवलस्य धातोरर्थवत्त्वेपि त्वित्कृते समुदायस्वार्थवत्त्वात् अभ्यासमावस्य नार्थवत्त्वं इति अत्र सर्वलोपे अनिष्टापत्तिः । ततः “अनभ्यासविकारं” इत्यनेन अभ्यासविकारं सर्वादेशः निषिद्धः ॥

३४८ । आद्यन्तवदेकसिलन् । १।१।२१ ॥

दी—। एकस्मिन् क्रियमाणं काच्यम् आदाविव अन्त इव स्यात् ।

[तेन अ भ्याम् इति स्थिते अस्य सत्वस्य प्रकृतौ सत्याम्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः आह—] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in अ + भ्याम् we can apply the rule “सुपि च” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘अ’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित—। सुगमा । “आद्यन्तवत्” इत्यत्र ‘वति’ इन्दान्ते श्युत्मात्त्वात् प्रत्येकमभिसम्बन्धते । तदाह वृत्तौ—“एकस्मिन् क्रियमाणं...आदाविव अन्ते इव स्यात्” इत्यादि ॥ माथे तु “व्यपदेशिवद् एकस्मिन्” इति सूत्रशिन्धा विहिता ॥

[मन्वे “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इत्यपठित्वा सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उच्यार्थं ‘एकस्मिन्’ ब्रह्मणि ‘आद्यन्तवत्’ सर्वद्रव्यं वर्तते इति द्रष्टव्यं, विहितम् इत्यासां

तावत्] ॥ इदम् भिम् इति स्थिते व्यदाद्यत्वे पररूपे च मति "हलिलोपः" इति इद लोपे अ भिम् इति ज्ञाने "अतो भिम् एम्" इति भिम्ः स्थाने एभि प्राप्ते मति आह—

३४६ । नेदमदसोरकोः । ७।१।११ ॥

दी— । अकाराद्योः इदमदसोभिस ऐम् न स्यात् । बहुवचने भलि परे) एत्त्वम् = एभिः ॥ ("त्यदादीनामः" इति अत्त्वम् । नित्यत्वात् डेः स्मैः परचाद्धलि लोपः । अस्मै—आभ्याम्—एभ्यः । अस्मान्—आभ्याम्—एभ्यः । अस्य—अनयोः—एषाम् । अस्मिन्—अनयोः—एषु । ककारयोगे तु—अयकम्—इमकौ—इमके । इमकम्—इमकौ—इमकान् । इमकेन—इमकाभ्याम् इत्यादि ।

ऐम् is not to come in place of भिम् after the bases इदम् and अदम् not ending in ककार । Then इदम् + भिम् = इद + भिम् (by व्यदाद्यत्वम्) = अ भिम्. ("by हलिलोपः") = एभिः. Here एत्व coming by the rule "बहुवचने भल्यत्" । In इदम् + डे (ए) = इद + ए (by व्यदाद्यत्वम्), we do not get यादिश्ः as in रामाय, but औ comes by the rule "सर्वनामः. औ", for इदम् being सर्वनाम. औ is नित्य and comes in supercession of यादिश्ः" । Then we get इद + औ which become अ + औ = अऔ by हलिलोपः । Hence the author here says "अत्वम् । नित्यत्वात् डेः औ पश्चात् "हलिलोपः" &c. Similarly आभ्याम् एभ्यः, अस्मात्. अस्य, अस्मिन् &c. In आम् also there is व्यदाद्यत्व, पररूपत्व. सुट् (as in सर्वेषाम्), then "हलिलोपः and lastly एत्व and षत्व and the form is एषाम् । Similarly एषु is formed. Declension of इदम् when ककार (अकच्) comes differs, for then the rules "अनाप्यकः," "हलिलोपः" and "नेदमदसोरकोः" &c donot apply, these being disallowed from operation owing to the prohibition 'अककारस्य' &c. Thus we get अयकम्—इमकौ—इमकान् &c.

मित—। “अतो भिस ऐस्” इत्यतः “भिस ऐस्” अनुवर्तते । ‘अकीः’ इति षष्ठान्तम् ; अविद्यमानः कः ककारः ययीः तयीः इत्यर्थः । तदाङ्—‘अककारयीः इदमदसोः इत्यादि । इद+भिस्=अ भिस्=एभिः । “बहुवचने भक्त्येत्” इत्यत्र एत्वम् । इदम्+ङ् इत्यत्र प्रथमं तावत् त्यदाद्यत्वम् ततः अस्य सर्वनामत्वात् खौ नित्यः । अतः नित्यत्वात् थादेशं वाधित्वा खौ स्वादेव, पश्चात् “इलिलोपः” इति इदलोपः ततः अखौ इति ॥ अन्वत् सुगमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे “अनाप्यकः”, “इलिलोपः”, “नेदमदसोरकोः” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्न स्यात् ककारयोगे तद्विधेयात् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २।१।३२ ॥

दो—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तः अशादेशः स्यात् तृतीयादौ ।
अश्—वचनं साकच्कार्थम् ।

When अन्वादेश (i. e. a subsequent assertion of one already mentioned) is to be made for the word इदम्, then अश् is to be substituted for it in तृतीया &c, and this is pronounced as अनुदात्त । The forms अखौ with अशादेश are same as अखौ without अशादेश, so the sutra should rather assert अनुदात्तल only & not अशादेश also ; अशादेश having no significance here. So to remove this ambiguity now the author says that अश् is to come in place of इदम् along with अकच्, so अशादेश is significant here ; compare the example (though not given here) “इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्याम् अहरयधीतम्” ।

मित—। अन्वादेशे अश्वचनविधानामावेपि अखौ आभ्याम् इत्यादि लभ्यते “हित्तीयाटोस्ते नः” इति हित्तीयादौ विशिष्यविधानात् । तद् अनुदात्तत्वमेव विधीयताम्, अश्वचनं च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र समाधत्ते—अश्वचनं साकच्कस्य इदमो विहितम् ततो न निरर्थकम् । तदाहरणं यथा—“इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रि-

रधीता, अथो आभ्याम् अहरम्यधीतम्' ॥ आदेशः कथनम्, अन्वादेशः अनुकथनम् । कथनमत विधानं न तु वस्तुनिर्देशमात्रम् । तेन इह न "इषदर्थे" मथ्यादाभिविधौ यः । एतन्मात्रं 'डितं विद्यात्' पूर्वार्धस्य च शब्देन अनुवादत्वात् । अन्वादेशस्तु इदमेतदो-
रसङ्घातेषु वृद्ध्या सन्निधापितस्य अन्यतरस्य विधानमपि भवति "तस्यै अङ्गं स...शैलसुता-
मुपेताम् । कथयामास च भर्तुरेनाम्" ॥ तथा च काशिका—नेह पश्चादुच्चाचर-
मावम् अन्वादेशः । किं तर्हि ? एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्व शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं
प्रतिपादनमन्वादेशः" । परसूतेषु अन्वादेशार्थः द्रष्टव्यः ॥

३५१ । द्वितीया टौस्वेनः । २।४।३४ ॥

दी— । द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशे ।
(अन्वादेशशब्दं व्याख्यायते—) किञ्चित् कार्यं विधानसुपात्तस्य कार्य्या-
न्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणम्
अधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय इति अनयोः पावत्रं कुलम् एनयोः
प्रभूतं स्वम् इति । एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः । इति
मान्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित— । पूर्वसूतव्याख्यावसरे च द्रष्टव्या ॥ अधुना चकारान्तान् निरूपयन् आह-
'गणसंख्यानं' इति अदन्तचरादिः धातुः । ततः सुपूर्वात् स्वार्थं षिचि सति विचि
सुगश्च+विच=सुगश्च+विच् ("अन्वोभ्योपि दृश्यते" इति षिलोपः)=सुगश्च (विचिं
इचावितौ ; ततः वरपृक्तलोपः) इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हलङ्गादिलोपे
'सुगश्च' इति रूपसिद्धिः । तदेवाह दीक्षितः—

दी— । गश्चयते विच् । सुगश्च—सुगश्चौ—सुगश्चः । (सुगश्च+सु इत्यत्र
"ङ्बोः कुक्कुक्श्चि" इति टुक् विकल्पः । टुकि सति "चयो द्वितीया—" इति
वार्तिकेन टस्य टः स्यात् । अतः टुक्पक्षे इरूपे तदाह—) सुगश्चट् सु—सुगश्चट्सु
(टुगभावपक्षे रूपं यथा) सुगश्च ॥ (गश्चयतेः क्विपि विशेषमाह—) क्विप् ।
"अनुनासिकस्य क्विक्कलोः" (६।४।१५) इति दीर्घः (सुगश्च इति प्रातिपदि-

कम्) । (ततः) सुगाश्—सुगार्थौ—सुगाश्ः । (पूर्ववत्) सुगागट्छ—
सुगागट्छ—सुगागट्छः इति शान्ताः ॥

Eng.—Easy.

(अथ नकारान्ताः कथन्त— । राजन्+सु इति स्थिते आह—

दी— । परप्वात् उपधादीर्घः ; हलङ्ग्यादिलोपः । ततो नलोपः ।
राजा ।

सित— । राजन् सु इति “हल्ङ्गाप्—” सूत्रेण सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-
त्वात् “सर्दानामस्थाने चासंबुद्धौ” इति प्रार्त्वा—उपधा वृद्धिः । ततश्च प्रातिपदिकान्त-
नलोपः, तथा च सूत्रम् ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ । एवं ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥
इं राजन् स इत्यत्र हल्ङ्गादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च
लोपे प्रार्त्वा आह—

३५२ । न ङिसम्बुद्धयोः । ८।२।८ ॥

दी— । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् ॥ ङौत्
छन्दस्पुदाहरणम् । “सुपां सलुक्—” इति डेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणम् । “परमे व्योमन्” । “ङानुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः”
(वार्त्तिक) । ङौ विषये उत्तरपदे परे “न ङिसम्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो
वाच्यः इत्यर्थः । चर्मणि तिलाः अस्य चर्मतिलः ; बह्वनिष्ठः ॥ राजानौ—
राजानः । राजानम्—रजानौ—राजानः । ‘अललोपोनः’ (इत्यकार-
लोपः) ; श्चुत्त्वम् ; न च अल्लोपः स्थानिवत् । ‘पूर्वासिद्धे’ तन्निषे-
धात् । नापिवहिरङ्ग तया असिद्धः । यथोद्देशपक्षो वाच्यो परिभाषां प्रति
श्चुत्त्वस्य असिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषायाः अप्रवृत्तेः । जवाञ्चः—
राञ्चः । राञ्चा ॥

The n at the end does not elide when ङि or संबुद्धि follows. Thus
इं राजन् स् gives इं राजन् (with सुलोपः) । In राजन् ङि, राजन् is a “भ”
and not a “पद” । So how can the question of नलोपः which is to

come at the end of a पद as is here at डि ? Hence the author says that the example of डि (i. e. न not elided in डि) is in Vedic language. In vedic language the डि elides by the rule "सुपां सुलुक्—" (vedic rule), and then in राजन् डि. (डि being elided) we get राजन्. here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c (in डि in Vedic uses), witness the example here परमे व्योमन् । In राजन् डि though डि elides by लुक् and question of प्रत्ययलक्षण seems to cease by न लुमतादस्य', still here is प्रत्ययलक्षणम् (being a vedic case), for otherwise the निषेध in this sutra will be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययलक्षण here. If there is प्रत्ययलक्षण in vedic usages as परमे व्योमन् though डि elides by the word लुक् (see above), why then should not प्रत्ययलक्षण exist in examples of compounds like चर्मतिलः (compounded from चर्मणि तिला अस्य) and ब्रह्मनिष्ठ (compounded from ब्रह्मणि निष्ठा अस्य) and why thus डि-लुक् in समास be not by प्रत्ययलक्षण come under the operation of the rule yielding non-elision of न ? Against this the Varttika "डौ उत्तरपदे—" bars the operation of this rule "डि संवृद्धौ:" in case of डि if उत्तरपद—follows, as in चर्मतिल &c). Thus चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः &c are got with नलोपः । Similarly राजानी—राजानः &c with उपधाहृद्धि in सर्वनामस्थान affix. In राजन् + शस् (शस् not being a सर्वनामस्थान affix, we do not get उपधाहृद्धि) । The rule "अङ्गोपोऽनः" (Sutra 234) provides अलोप in अन् portion here. Thus we get राजन् + अस् which by अत्त्व (the rule being "स्त्री यु ना वुः" becomes राजन् + अस् = राज्ञः. We here need not apprehend स्थानिवत्त्व of अङ्गोप here by the rule "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" for its स्थानिवत्त्व will be prohibited when शुल

is to come in by the rule "पूर्ववासिद्धम्" । Again अज्ञोपः which with respect to भसंज्ञा and स्वादिप्रत्ययः is वहिरङ्ग in comparison with अत्त्व which is अन्तरङ्ग being dependent on अ योग only, should rather be regarded as असिद्ध by the maxim "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" with respect to अत्त्व and thus अत्त्व is not to operate here. Against this the author says that though वहिरङ्ग still अज्ञोप is not असिद्ध with respect to अत्त्व । The reason is—this maxim being mentioned by भाष्यकार in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule "वाहः ऊद्" is called a घट्टी परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim "यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषाम् । But अत्त्व rule is in the 8th chapter and is असिद्ध by the rule "पूर्ववासिद्धम्" no matter whether अज्ञोप is अन्तरङ्ग । And thus in fact this घट्टीपरिभाषा can not thus operate in matter of शुचुत्त्व it being असिद्ध respect to this परिभाषा । So in the from राज्ञः, अत्त्व must come in after अज्ञोप । Similarly राज्ञा is formed. In राजन्+भ्याम्, न being elided आत्त्व &c by the rule "सुपि च" is apprehended and we look forward—

मित— । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यतः 'नलोपः' (नस्य लोपः इत्यर्थः) अनुवर्तते । तदाह— 'नस्य लोपो न—' इत्यादि । ततः हे राजन् इति सिद्धम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र 'राजन्' इत्यस्य भत्वात् पदत्वाभावात् नलोपस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कथमत्र ङी नलोपो निषिद्धः ? इत्यत्रोत्तरमाह—'ङी तु कन्दस्येव' इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—'परमे व्योमन्' । 'व्योमन्' इत्यत्र "सुपां सुलुक्—" इति कान्दस्य सूत्रेण ङिलुकि सति प्रत्ययलक्षणाश्रित्य नलोपे प्राप्ते तन्निषिध्यते । अत्र ङी-लुका लुप्तत्वात् "न लुप्तताङ्गस्य" इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावः युक्तः ; किन्तु "निषेधसामर्थ्यात्" ज्ञायते यदत्र प्रत्ययलक्षणाश्रित्येव अन्यथा निषेधः व्यर्थः स्यात् । अतः आह—'निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणाश्रित्येव' एतदपि कान्दसि संभवत्येव ॥ ननु यदि परमे व्योमन् इत्यादौ ङी-लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणाश्रित्येव स्यात् तदा—चर्मणि तिला अस्य

चर्मलिङ्गः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यादि समासोपि डिलुक्; प्रत्ययलक्षणमा-
 गित्य “न डिसंबुद्धौः” इत्यस्य मत्वसा प्राप्ते नकारसा लोपनिषेधः कथं न स्यात् ?
 अतः वासिकमाह—“डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । ब्रह्मनिष्ठ इत्यादौ उत्तरपदे
 परं डिविषये “न डिसंबुद्धौः” इति मत्वसा प्रवृत्तिर्प्रतिषिध्यते । तेन ब्रह्मनिष्ठ
 इत्यादौ नलोपः स्यादेव इत्यादि ॥ राजन् + शस् इत्यत्र शसौ सर्वनामस्थानत्वाभावात्
 उपधादीर्घं असति, “अल्लोपोऽनः” इति मत्वेषु ‘राजन्’ इत्यत्र ‘अन्’ इत्यस्य अलोपे च
 सति राजन् + अस् इति ज्ञाते श्रुत्वेन राज्ञः इत्यत्र “अचः पुनश्चिन् पूर्वविधौ” इति
 मत्वेषु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न शङ्क्यम् ? यत्त्वं कर्त्तव्यं “पूर्ववासिद्धम्” इति मत्वेषु
 अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । अन्यदपि अत्र ऋष्टञ्—अल्लोपन्तु भसंज्ञापिचः स्वादि-
 प्रत्ययापिचः वहिरङ् एव, श्चुत्त्वं तु श्चुयोगमावापिचः सन् अन्तरङ् एव । ततः
 “असिद्धं वहिरङ्मन्तरङ्” इति परिभाषया कथं अल्लोपः श्चुत्वविषये असिद्धः न स्यात् ?
 इत्यत्र समाधानमाह—“असिद्धं वहिरङ्मन्तरङ्” इति परिभाषा तु षष्ठाध्याये “वाहः
 ऊठ” इति मत्वभाष्ये उक्तम् । अतः इयं ‘षाष्ठी परिभाषा’ । “यथोद्देशं संज्ञा-
 परिभाषम्” इति पञ्चाग्रयणेन इयं परिभाषा निजस्थानमेव व्याप्रियते । एवं अष्टा-
 ध्याय्याः अष्टमाध्यास्य चतुर्थपदीस्थितस्य श्चुत्वस्य विधाने सति “पूर्ववासिद्धम्” इति
 चुत्वस्वासिद्धत्वात् अन्तरङ्गापि इयं परिभाषा षष्ठाध्यायगता षाष्ठी सती न प्रवर्त्तते अतः
 आह—“यथोद्देशं षपच्चे षाष्ठी परिभाषां प्रति श्चुत्वस्य असिद्धत्वम्” इत्यादि । एवमपि
 राज्ञः इत्यत्र श्रुत्विनिर्वाचः एव । ततः श्रुत्वेन जज्ञोः संयोगात् ‘राज्ञः’ इति
 रूपसिद्धिः । एवम् राज्ञा इत्यादि ॥ राजन् + भ्याम् इत्यादौ पदत्वात् नलोपे सति
 “सुपिच” इति आत्वादि कथं न स्यात् इत्याशङ्क्य आह—

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२ ॥

दी—। सुपविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुकविधौ च नलोपोऽसिद्धः,
 नान्यत्र—‘राजाभव इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वात् आत्वमेत्व’ ऐष्ट्वं च न ।
 राज्ञसिः । राज्ञे—राजभ्याम्—राजभ्यः । राज्ञः—राज्ञोः—राज्ञाम् । राज्ञि—
 राजनि । प्रतिदिश्यतीति (प्रतिदिव + कनिन्) प्रतिदिवा—प्रातर्दिवानौ—
 प्रतिदिवानौ (इत्यादि राजवत्) । अस्य भविष्ये अल्लोपे कृते—

In मुच्विधि (i. e. as regards rules on case-affixes) in स्वरविधि (i. e. when स्वर is to be enjoined), in संज्ञाविधि (i. e. when संज्ञा is being enjoined), in तुम्बिधि of क्तन् affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place नलोप is to be deemed as taken place ; thus in समासविधि &c. नलोप is taken as accomplished, so we have राज्ञश्च । Hence in राजन् + भ्याम् and राजन् + भिस्. नलोप being असिद्ध we do not get दीर्घ (आत्व) by “मुपि-च” and एत्स्व by the rule “अतो भिस ऐम्” respectively. So in राजन् + भ्यस् we do not get एत्स्व by the rule “बहुवचने भ्रूयते” । The base प्रतिदिवन् is also like राजन् ; but in प्रतिदिवन् + शस् there being अहोप we look forward—

मित— । विधानं विधिः । मुपच स्वरश्च संज्ञा च तुक्च, इहः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुक्ता सम्बन्धते ; अन्यत्र असम्भवात् । फलितं यथा— सुपोविधौ, स्वरविधौ संज्ञायां विधेयाम् ; कृतिपरि यः तुक्, तस्य च विधौ नलोपः असिद्धः । अत्र “पूर्ववासिद्धम्” इत्येव नलोपे असिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः । “एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति नाम्बन्” । तथा च इत्सी—नाम्बन् ‘राज्ञश्च’ इति । अत्र नलोपः सिद्धः एव । अत्र विश्वरव्याख्या च कामिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रति + दिव् (क्रीडायाम्) + कनिन् = प्रतिदिवन्, इति प्रातिपदिकम् । अस्य राजवत् रूपम् । किन्तु असि भवात् राजवत् अहोपे कृते विशेषमाह—

३५४ । हलिच् । ८।१।७७ ॥

दी— । रेफवान्तस्य घातोरूपघाया इको दीर्घः स्यात् हलि । न चास्तोपस्य स्थानिवच्चम् । (न पदान्त—इति सूत्रे) दीर्घविधौ तद्धिषे-धात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीवन्ः । प्रति-दीव्या इत्यादि ॥ यज्वा—यज्वानौ—यज्वानः ।

The उपधा इक् vowel of a verb ending in र or व becomes दीर्घ when a हल् letter follows. Thus प्रतिदिवन् + शस् becomes प्रतिदीव्ः with

the penultimate vowel being lengthened. Here अलोप is not to be treated as स्थानिवत्, for its स्थानिवत्त्व is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule "न पदान्—" (ante). And वहिरङ्गपरिभाषा also to make अलोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राज्ञः ॥ (Rest Easy).

मित—। "वोरूपधाया दीर्घ इकः" इति अनुवर्तते । "सिपिधातोः" इत्यतः "धातोः" च । 'धातोः' इति 'वोः' इत्यस्य विशिष्यम् ; तदाह—"रिफवान्तस्य धातोः" इत्यादि ॥ ननु "अचः" परस्मिन्—" इति सूत्रेण अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य अकारस्य व्यवधाने सति ह्रस्वपरत्वाभावात् कथमिह दीर्घः स्यात् इत्याकाङ्गायामाह—"अव अलोपस्य स्थानिवत्त्व" नास्ति । दीर्घविधौ "न पदान्—" इति सूत्रे तन्निषेधात् ॥ वहिरङ्गपरिभाषाया अप्राप्तिसात्, 'राज्ञः' इति रूपसाधनावसरे व्याख्यातः ॥ यञ्वन्-शब्दः सुटि राजवत् । शसि तु अलोपे प्राप्ते आह—

३५५ । न संयोगाद्ब्रह्मन्तात् । ६।४।१३७ ।

दी—। वकार-मकारान्तसंयोगात् परस्य अनोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यञ्वनः । यञ्वना—यञ्वभ्याम् इत्यादि । (ब्रह्मन्शब्दस्य शसि अनेन सूत्रेण अलोपे असति—) ब्रह्मणः । ब्रह्मणा—ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

The अकार of अन् portion of words having वकार or मकार as conjuncts preceding does not elide, when it is a "भ" । Thus यञ्वन् + शस् = यञ्वनः without अलोप, for here अन् portion comes after वान्त-संयोग । Similarly ब्रह्मन् + शस् gives ब्रह्मणः without अलोप, for अन् here is preceded by मान्तसंयोग ।

मित—। वञ्च मञ्च वनौ, इञ्चः ; तौ अन्तौ यस्य । तस्मात् संयोगात् । वान्त-संयोगात् मान्तसंयोगाच्च इत्यर्थः । "अलोपोनः" इति वर्तते ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

'हव' तन्नामकम् असुर' हतवान् इति हव + हन् + क्त्वि ("ब्रह्मभूष हवेषु क्त्विप्" इति) = हवहन् । असा सौ विशेषं दर्शयति—

३५६ । इन्-हन्-पूषार्यम्नां शौ । ६।४।१२ ॥

दी—। एषां शावेव उपधाया दीर्घः नान्यत्र । इति (हवहन् सु इत्यत्र दीर्घसा निषेधे प्राप्ते—

Eng.—Easy.

मित—। 'इन्' इति इन्नन्ताः गृह्यन्ते । इन्, हन्, पूषन्, अर्थमन् इत्यन्तानां शौ दीर्घः स्यात् । "जम्शसोः शिः", "शिः सर्वनाम स्थानम्" इति तदेव 'शि' अत्र गृह्यते । "नोपधाया" (६।४।७) "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" इति सिद्धे नियमार्थयमारम्भः । अतः आह—"शावेव...नान्यत्र" । ततः हवहन् + सु इत्यत्र उपधायाः दीर्घसा निषेधे प्राप्ते आह—

३५७ । सौ च । ६।४।१३ ॥

दी—। इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ।

The उपधा of इन्नन् words, of words ending in हन्, of पूषन् + अर्थमन्, becomes lengthened when सु not of संबुद्धि follows. Thus हवहन् + सु = हवहन् (with सुलोप by "हल्ङ्गाप्शो—") = हवहान् (with उपधादीर्घ) = हवहा (by "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य") । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule "न डिंसंबुद्धौः" and there is no उपधादीर्घ also, and the result is हे हवहन् ।

मित—। पूर्वसुवमवानुवर्त्तते । तदाह—"इन्नादीनाम्" इत्यादि । 'असंबुद्धौ' इति उक्तत्वात् 'हे हवहन्' इत्यत्र दीर्घः न स्यात् ॥

दी—। "एकाजुत्तरपदे षाः" (सूत्र) ३०७ इति (? अत्र षात्वम् । वृत्रहणौ—वृत्रहणः । वृत्रहणम्—वृत्रहणौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “एकाजुत्तरपदे षः” इति सूत्रेण ब्रवहणौ इत्यादि स्थाने शत्वम् ।
‘हन्’ इति एकाजुत्तरपदम् । नकारस्य शत्वनिमित्तं तु ‘ब्रव’ इत्यत्र ‘व’ इति । ‘हन्’
इत्यत्र ‘नः’ प्रातिपदिकान्तरस्यः । अतः “एकाजुत्तर—” सूत्रस्य प्रवक्ष्या ब्रवहणौ
इत्यादि सिध्यति ॥ ब्रवहण्+शम् इत्यत्र अत्रापि सति ब्रवहन् + अम् इति स्थितं
आह—

३५८ । हो हन्तेर्भिष्णेषु । ७।३।५४ ॥

दी— । भिति स्थिति च प्रत्यये. नकारे च परे. हन्तेः हकारस्य कुत्वं
स्यात् ।

Eng.—Easy

मित— । मृगसा । एवं ब्रवहन् + अम् इत्यत्र नकारे परे हन्तेः हकारस्य कुत्वं
सति ब्रवहन् + अम् इति ज्ञातम् । महाप्राणस्य हकारस्य कुत्वेन महाप्राणः कवर्गस्यः
घकारः एव स्यात् । अत्र पुनः “एकाजुत्तरपदे षः” इति शब्दे प्राप्ते वदति— हन्ते-
रत्पूर्वस्य” (८।४।२२) ‘ब्रवघ्नः’ इत्यत्र अत्पूर्वत्वाभावात् न शत्वम् । इति तदेव
सुवं विभज्य व्याख्यायते—

३५९ हन्तेः—

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्य शत्वं स्यात् ।
प्रहययात् ।

मित— । अत्र ‘प्र’ इत्यत्र शत्वनिमित्तस्य रकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् अप्राप्ते शत्वे
वचनम् । अधुना प्रकृतमनुस्रियते—

३५० । अत्पूर्वस्य । ८।४।२२ ॥

दी— । हन्तेः अत्पूर्वस्यैव नस्य शत्वम् नान्यस्य । प्रहन्ति ।

Eng.—Easy.

मित— । अत्र सूत्रे “रषाभ्यां नोऽः समानपदे” इत्यनुवर्तते । “उपसर्गाद-
समासेपि षीषदेशश्च” इत्यतः ‘उपसर्गात्’ इत्यस्ति । तच्च “तत्स्थे” लक्षणा । ततः

—उपसर्गस्थात् इति लभ्यते । अतः पूर्वसूत्रे आह—उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य इत्यादि । किन्तु योगविभागसामर्थ्यात्—“अत्पूर्वस्य” इत्यंशे उपसर्गात् इत्यनुवृत्तिर्नास्ति । किन्तु ‘हन्तेः’ इत्यनुवर्त्तते । “रथाभ्यां नोषः” इति च । ततः फलितमाह—हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य षः स्यात् । सिद्धे सति नियमारम्भः । तथा च वृत्तिः—नान्यस्य इति । एवं प्र+हन्+लट् अन्ति=प्रहन्ति इत्यत्र “हन्तेः” इति प्रातं शत्वः ‘अत्पूर्वस्य’ इति नियमात् न भवति ॥ “प्रातिपदिकान्त् नुम् विभक्तिषु च” (८४११) “एकाजुत्तरपदे षः” (८४१२) “कुमति च” (८४१३) “हन्तेरत्पूर्वस्य” (८४१२) इति हि अष्टाध्याय्यां सूत्रपादक्रमः । ततः हत्वघ्नः इत्यत्र ‘प्रातिपदिकान्त्—’ इति निवर्त्तते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे षः” इति च प्राप्नोति । तदपि “हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिरपि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु । तथा च ‘अत्पूर्वस्य’ इति विधिमात्रित्य प्रहन्ति इत्यत्र एव हन्तेः अन्ववहित—शत्वं वारयतु. “हन्तेः” इति च अनन्तरं सूत्रं निषेधयतु, न तु “एकाजुत्तरपदेः” इत्यादि—पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य दीचित उवाच—

दी— योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” (परिभाषा) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति शात्वमपि निवर्त्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात् असंज्ञोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु ‘वृत्रघ्नः’ इत्यादौ वैकल्पिकं शात्वम् माधवेनोक्तं तत्-माष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्च्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विनप्रत्यये इनोन्थकत्वेपि इनुहन्— इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । “अन्-इन्-अस्-मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” (५) इति वचनात् । अर्थमिन् अर्थमसि । पूषिन्—पूषसि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra into two) the maxim “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति” &c. is superceded here, and the rules “एकाजुत्तरपदे षः”, “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त्—” are all barred by the rule “हन्तेरत्पूर्वस्य” । So no शत्व in हत्वघ्नः ।

In इवन्नः, अज्ञोप is not to be regarded as स्थानिवत्, and thus should not stand in the way of कुत्व here, for the very fact that कुत्व is enjoined when नकार follows suggests that here अज्ञोप is not to be regarded as स्थानिवत्, thus इवहन्+अस् = इवहन् + अस् = इवन्नः (without cerebral). Madhava however makes एत्व optional in इवन्नः by the rule “प्रातिपदिकान्त—” and he says that “हन्नेरत्पूर्वस्” bars “एकाजुत्तरपदेशः” &c. and not prior rules. But this being against भाष्य and Katyayana the author of Varttikas, is rejected. Thus the भाष्य writes “कुव्यवादे हृदिःषे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? इवन्नः, सुन्नः” । Similarly शश्विन्, यशस्विन् पूषन् &c. are declined. In यशस्विन् &c., इन् portion of विन् is not significant (अर्थवान्), so how can it come under the operation of the rule “इन्हन्—” &c. and the परिभाषा “अर्थवत् यदेषे नानर्थकस्य यदेषम्” standing in the way ? On this the परिभाषा is that “अन्, इन्, अस्, नस्, etc. signify तदन्तविधि both significantly and not significantly as well” and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In ङि, the form is both अर्थविधि and अर्थमणि owing to optionality of अज्ञोप in ङि by the rule “विभाषा ङिश्योः” । Similarly both पूषणि and पूषि are correct in ङि ।

मित्— । अत्र बालसनोरमा द्रष्टव्या यथा—“यदि अत्पूर्वस् इत्यनेन ‘हन्नेः’ इति नत्वमेव व्याचक्षते, तर्हि “हन्नेरत्पूर्वस्” इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य हन्नेरत्पूर्वस् श्लं इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र नलनिहत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् श्लमावस्थां नियम इति विज्ञायते” । “एकाजुत्तरपदेश—” इति श्लं निवर्त्तते इत्यनेन “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—” इति स्वइयस्यापि व्यावर्त्तनयदृष्टम् अत्र सिद्धम्, अस् अतोपलक्षणात् ॥ न चात्र “अचः अशस्विन् पूर्वविधौ” इति अज्ञोपस्य पूर्वस्यादपि श्लविधौ सति, अज्ञोपस्य स्थानिवत्वमात्रिणः

व्रतघ्नः इत्यत्र कुत्वं न इति वाच्यम् । “हो हनेः—” इति सूत्रेण नकारे परे कुत्वं-
विधिसामघातं इदं ज्ञायते यदत्र अत्रोपः न स्थानिवत् ; तदा मवारम्भ एव व्यर्थः स्यात्,
तदाह—“नकारे परे कुत्वविधिसामघातं” इत्यादि । अतः व्रतघ्नः इति नत्वाभावे
कुत्वेन सिद्धम् । माघवन्तु ‘व्रतघ्न’ इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सूत्रेण अत्र
शत्वमपि साधयति । तन्मते “हनेरत्पूर्वस्य” सूत्रं, “एकाजुत्तरपदेशः” “कुमति च”
इतिमवदयस्य व्यावृत्तकम्, नतु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अतः
व्रतघ्नः इत्यत्र शत्वमपि साधुत्वेन द्रढयति । किन्तु भाष्यवार्तिकविरोधात् एतदुपेक्ष्यम् ।
तथा च भाष्यं—“कुव्यवाये ह्यदेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? व्रतघ्नः
सुप्तः इत्यादि” । “हनेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुव्यवाये—” इतिवार्त्तिकात् अत्पूर्व-
ग्रहणं न कर्त्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमत्र शत्वप्रकारणे ह्यदेशकुव्यवाये सति प्रति-
षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति शत्वमपि ह्यदेशकुव्यवाये न भवति इति ज्ञायते ।
अतश्च माघवमतमवाह्यम् । “अर्थञ्चि अर्थमणि” इति “विभाषाडिस्योः” इति विकल्पात् ॥
अन्यत्सुगमम् ॥ अधुना मघवन्शब्दे विशेषवक्तुमाह—

३६० । मघवां बहुलम् । ६।४।१२८ ॥

दी—। ‘मघवन्’ शब्दस्य बा ‘त्’ इत्यन्तादेशः स्यात् । [‘ट’ इत्यस्य]
ऋ इत् ।

Eng.—Easy.

मित—। “अवर्णः ट असौ” (६।४।१२७) इत्यतः ‘ट’ अनुवर्त्तते । ‘मघवा’
इति षष्ठार्थं प्रथमा । ततः आह—‘मघवन्शब्दस्य’ इत्यादि । एवम् मघवत् इति
जाते सौ च परे आह—

३६१ । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽघातोः । ७।१।७० ॥

दी—। अघातोऽगित्तोः नलोपिनोऽञ्चत्तेश्च नुमागमः स्यात् सर्वनाम-
स्थाने परे । उपघादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्त्तव्ये एयोगान्तलोपस्य
असिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च “इवन्नुक्तम्—” (उनादि-

सूत्र इति निपातनात् धनपर्यायात् मघशब्दात् मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिन् आश्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरं । मघवान् इति दीर्घः । तदाह 'हविर्जन्ति निःशङ्को मन्त्रेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम्—मघवन्तौ—मघवतः । मघवता—मघवद्भ्याम् इत्यादि । तृत्वाभावे—मघवा । 'छन्दसि ईबनिपौ' इति वनिवन्तं मध्योदात्तम् छन्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः । मघवानौ—मघवानु (इत्यादि) सुटिराजवत् ।

नुम् is the augment of bases having उक् इत् (elision) at the end, of bases having the root अच् with न elided from it at the end, when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in मघवन्तम्, सु elides by the rule "हलश्चाप् थ्यो—", then there is संयोगान्तलोप and the form is मघवन् which by उपधादीर्घ by the rule "सर्वनामस्थानि चासम्बुद्धौ" (६१४८) becomes मघवान् । Owing to the force of बहुल in the dictum "क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिदिभाषा क्वचिदन्वयः । विप्रविधानं बहुधा समीच्य चातुर्विधं वाहुलकं वदन्ति"—here संयोगान्तलोप is not regarded as असिद्ध when उपधादीर्घ is to be made. If it be argued that let the form be मघवन् here, by adopting असिद्धत्व of संयोगान्तलोप, the author says that मघवान् with दीर्घ is adopted by writers, thus Bhatti has "हविर्जन्ति मघेषुमघवान्" । And Kaiyyata also in his भाष्यप्रदीप says that मघवान् is the form—it is got as मघवन् by निपातन् in the unadi Sutra "अनुचन्—" and as मघवत् by adding मतुप् after मघ meaning 'wealth'. And the base मघवत् with मतुप् becomes मघवान् (as दीर्घ) here ; उपधादीर्घ coming by the rule "अलसन्त्य चाधातोः" (infra ६१४१४) । So दीर्घ use as मघवान् is legitimate. Thus both मघवत् and मघवन् being got Kaiyyata rejects the sutra "मघवाबहुलम्" both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in स्वर only. In मुद् affixes i. e., in first विभक्तिप्रत्यय मघवन् without 'ह' is like राजन् &c. Now as regards the form of मघवन् (in शम्, अस्) we look forward—

मित— उरिदघासु सर्वनामस्थाने अघातोः इति वृद्धः । उक् इति प्रत्याहारः । उक् इन् येषां ते 'उगितः' । 'अचः' इति नलोपयुक्तस्य अच् घातोः ग्रहणम् । 'अघातोः' इति 'उगितः' विशेषणम् । न तु अच्तेः, तस्य स्वभावादेव घातुलमाव-ग्रहणात् । "इदितो नुम् घातोः" (७।१।६८) इत्यतः 'नुमः' अधिकारोऽत्र वर्तते ; तदाह— "अघातोः उगितोः नलोपिनी अच्तेः" इत्यादि । एवम् 'मघवन्' इत्यस्य 'ह' इत्यस्य ऋदित्वात् उगित् । ततः नुम् । ततश्च मघवन् सु इति स्थिते हल्घादिना मूलोपः, संयोगान्त लोपः । मघवन् इति । ततः "सर्वनामस्थाने—" इति उपधा-दीर्घं कर्त्तव्ये असिद्धोपि संयोगान्तलोपो— "क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिधिककः क्वचिदन्वदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुलकं वदन्ति—" इति बहुलग्रहणात् अत्र नित्यो भवति । ततः मघवान् इति रूपसिद्धिः । न चात्र संयोगान्त-लोपस्य असिहलमात्रिय मघवन् इति रूपं साधु इति वक्तुं शक्यम् । यतः दीर्घं प्रयोगः एव शिष्टसम्भतः, तथा च भट्टिः— "ह्विर्जचिति.....मघवानसौ" इत्यादि । कौयटोपि भाष्यप्रदीपे मघवान् इति रूपं समर्थयामास ; अपि चाह— मघवन् इति "अनुलचन्—" इति ऊष्वादि सूत्रेण सिध्यति, मघवत् इति तु धनपर्यायात् मघशब्दात् मनुपि भवति । मघवत्शब्दस्य सौ तु मघवान् इति रूपम् "अत्वसन्तस्य चाधातोः" इति दीर्घः । अनेन च "मघवन् मघवत्" इति शब्दद्वयस्य लाभे सति "मघवा बहुलम्" इति सूत्रं व्यर्थमेव इति कौयटस्य मतम् । किन्तु, "मघवन् मघवत्" इत्यत्र स्वरान्ति-दस्वत्वात् तावत् कौयटमतं चिन्तम् ॥ 'ह' आदेशाभावे तु मघवा—मघवानौ इति राजवत् । सुटिति स्वादिपञ्चानां प्रत्याहारिणनिर्देशः अपि च मघवत्शब्दे यद्यपि स्वरविज्ञेयः अस्ति न केवलं कन्दोमत एव किन्तु लोकेपि तदाह "कन्द-सौवनपौच" इति वनिवन्तं मध्योदात्तं कन्दश्चैव । अनौदात्तं लोकेपि अस्ति" इत्यादि ॥ शसि मघवन् अस् इति स्थिते "अज्ञोपीनः" इति अज्ञोपे च प्राप्ते आह—

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ ॥

दी— । अन्नन्तानां भस्जकानामेषाम् अतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
 'सम्प्रसारणञ्च' (नृव ३३०) इति पूर्वरूपम् । (ततः) 'आद्गुणः' ।
 मघोनः । 'अन्नन्तानाम् किम् ? मघवतः, मघंवता । स्त्रियां मघवती
 (अन्नत्वाभावात् न सम्प्रसारणम्) । अतद्धिते किम् ? माघवनम् । मघोना-
 मघवभ्याम् इत्यादि ॥ शुनः । शुना—श्वभ्याम् इत्यादि ॥ युवन् इति शब्दे
 वस्य उक्त्वे कृते—

The words अन्, युवन् and मघवन् ending in अन् and becoming a
 "भ" take सम्प्रसारण but not when तद्धित affixes follow. Thus मघवन्
 + अस् = मघ उ अन् + अस् । And by पूर्वरूप by the rule "सम्प्रसारणञ्च"
 the form is मघ उन् + अस् which by गुण by the rule "आद्गुणः" be-
 comes मघोन् + अस् = मघोनः । Similarly we get मघोना । Why do
 we say अन्नन्तानाम् in the वृत्ति here ? Witness मघवतः &c, where
 मघवन् being not ending in अन्, सम्प्रसारण does not come in. Simi-
 larly in मघवती meaning मघवतः स्त्री, स्त्रीष् comes by the rule "पुंयोगात्
 आख्यायाम्" । Here also मघवत् being not ending in अन् does not
 take सम्प्रसारण । Again why do we say अतद्धिते in the Sutra ।
 Witness the form माघवनम् without सम्प्रसारण । मघवादेवता अस्य इति
 मघवन् + अण् = माघवन (Here अण् coming by the rule "सास्य देवता") ।
 Here in मघवन् + अण् though मघवन् is a "भ" and ends in अण् still we
 do not get सम्प्रसारण, for अण् is a तद्धित affix, and the Vritti says
 "अतद्धिते परे सम्प्रसारणम्" । The sentence "न वनी माघवनी विनोदहेतुः"
 is also an instance on the point. So also—अन् + अस् becomes अन्ः
 by सम्प्रसारण । And युवन् + अन् becomes यु उ अन् + अस् = यु उ न्-
 अस् (by पूर्वरूप) ; then we are to look forward—

मिध— । आ च युवा च मघवा च इति इन्हः । तिषाम् । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (६।४।१३१) इत्यतः सम्प्रसारणम् अनुवर्तते । 'भस्य' (६।४।१२८) इत्यधिगतत्वमेव । 'अन्नोपोऽनः' इत्युत्तरसूत्रात् अनः अपकथ्यते । [उत्तरसूत्रात् आलयनं नाम अपकर्षः] । तदपि अयुवमघोनाम् प्रत्येकं विशेषयति । ततः आह— 'अन्नन्तानां भसंशकानाम्' इत्यादि । मघवन् + अस् = मघ उ अन् + अस् इत्यत्र पूर्व-रूपार्थं वदति 'सम्प्रसारणाच्च' । ततः मघउन् इत्यत्र 'आद्गुणः' इति गुणः । एवं मघोनः, मघोना इत्यादि सिध्यति ॥ सूत्रे अन्नन्तानां यादीनां इति व्याख्यानात् मघवतः इत्यत्र अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न स्यात् । एवं मघवतः स्त्री मघवती ('पुंयोगादाध्यायाम्' इति डीष्) इत्यत्रापि अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न प्रवर्तते । तदाह— 'अन्नन्तानां किम् । मघवतः' । इत्यादि ॥ सूत्रे 'अतद्धितं कथम् उक्तम् ? मघवा देवता अस्य इति 'सास्य देवता' इत्यणि कृते माघवनम् । अत्र मघवन् इति अन्नन्तत्वेऽपि तद्धितप्रत्ययसत्त्वात् न सम्प्रसारणम् ॥ एवं अन्नशब्दस्य सम्प्रसारणे सति युनः युना इत्यादि । युवन् शब्दस्य शसि वकारस्य सम्प्रसारणे, ततः पूर्वरूपे सति यउन् + अस् इति जाते पुनः यकारस्य सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह—

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६।४।३७ ॥

दी— । सन्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यश्चः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य (सम्प्रसारणेन) न इत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात् अन्त्यस्य यश्चः पूर्वं सम्प्रसारणम् (अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात्) । युनः । यूना—युवभ्याम् इत्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यश् letter does not further take सम्प्रसारण । Thus here in युउन् + अस् there is no further सम्प्रसारण of यकार, and so य here does not become इकार । This very sutra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यश् letter. Hence युउन् + अस् becomes युनः ॥ The base अर्वन् in सु becomes अर्वा like the base राजन् । Its सम्बोधन thus is हे अर्वन्, as in राजन् । Then we look forward—

मित—। सुगमा ॥ ऋधातोः वनिपि अवेन् शब्दः अत्रे योगारूढः । तथाच नैषधः “वाचैरलुप्यत सहस्रद्वयैर्गवैः” । अमा सौ. संवृद्धौ च राजवत् रूपम् । तदाह—‘अवा । हे अवेन् ॥ अस्य अन्यत्र विशेषं दशयति—

३६४ । अर्बणस्त्रसावनजः । ६।४।१२७ ॥

दी—। नञारहितस्य अवेन् इत्यस्य अङ्गस्य तृ इत्यन्त्यादेशः स्यात् न तु सौ । उगित्वान्नुम् । अवेन्तो—अवेन्तः । अवेन्तम्—अवेन्तो—अवेतः (असौ सर्वनामस्थानत्वाभावात् न नुम्) । अवेतां—अवेद्भ्याम् इत्यादि । अवनजः किम् ? अनवा यजवत् ।

Of the base अवेन् not preceded by नञ्, ‘तृ’ is ordered at the end when विभक्तिप्रत्यय other than सु (1st singular) follows. This तृ being उगित् allows नुमागम when सर्वनामस्थान affixes follow (as in the case of मघवा—see ante). Thus अवेन्तो—अवेन्तः &c. But शस् not being a सर्वनामस्थान affix, नुम does not come in and the form is अवेतः—so on. Why do we say अनजः in the Sutra ? Witness ‘अनवेन्’ which does not thus being preceded by नञ् take ‘तृ’ and is declined like the base यज्वन् ।

मित—। अवेनः तृ असे अनजः इति सूत्रच्छेदः । अविद्यमानः नञ् यस्य तस्य ‘अनजः’ नञरहितस्य इत्यर्थः । ‘अनजः अवेनः’ इत्यन्वयः । न सु इति असु । तस्मिन् । अङ्गस्य इत्यधिकृतमस्ति । फलितमाह—‘नञारहितस्य अवेन् इति अङ्गस्य’ इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[“अलोन्त्यास्य” इति सूत्रे विहितः अन्त्यादेशः । स च अन्त्यास्य आदेशः इति व्याख्यायते । अतः ‘अन्त्यादेशः इति यकारयुक्तः पाठः सनौचीनः ॥ पथिन्, मथिन्, ऋमुचिन् इति नकारान्तानां विशेषं वक्ष्यन्, आह—

३६५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् । ७।१।८५ ॥

दी—। एषामाकारो अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे । आ आत् इति प्रनेषश्च शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानात् नानुनासिकः ।

आकार is ordered at the end of the bases पयिन् मयिन् and ऋमु-
चिन् when सु follows. This आकार being in place of नकार, the
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आन्तरतव्यता । But this
is not the case here. For the explanation here is 'आ आत् ।' So
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आन्तरतव्यता । Then
we look forward—

मित—। "अलोन्मस्व" इत्यनेन अन्वस्य नकारस्य आकारः स्यात् । न च
नकारस्य आन्तरतव्यात् अनुनासिक आकार इह प्राप्नोति । यतः अत्र मृते 'आ आत्'
इति प्रयुज्यते शुद्धस्य आकारः विधीयते न तु अनुनासिक आकारः; एवं व्यक्तिनिर्देशोयम्
न तु आह्वतिनिर्देशः । अतः आह—'आ आत्' इति प्रज्ञेयैष शुद्धाया एव "इत्यादि ।
अधुना अनेन मृतेषु पयि आ ऋमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

दी—। पथ्यादेरिकारस्य अकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

Eng.—Easy.

मित । सुगमा । एवं पथ आ मथ आ ऋमुच आ इति जाते आह—

३६७ । थो न्यः । ७।१।८७ ॥

दी—। पथिमथोस्थस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः—
पन्थानौ—पन्थानः । पन्थानम्—पन्थानौ ।

The थ of the base पयिन् and मयिन् becomes थ्य when
सर्वनामस्थान affix follows. Thus we get the forms पन्थाः
पन्थानौ &c.

मित—। थः थ्यः इति क्तेदः । 'थ' अकारस्य इत्यर्थः । 'ऋतुचिन्' इत्यत्र
अकारस्य असत्त्वात् तदग्रहणम् निवृत्तम् । पथिमथियग्रहणम् तु अनुवर्तते । आदेशे
अकारः सञ्चारशब्दः बोध्यः । ततः आह—पथिमथोः थस्य न्यादेशः स्यात् इत्यादि ।
एवं पथ आ इत्यादौ पन्थ आ = पन्थाः ॥ "इतोत्—" इति पथन् मथन् ऋतुचन् ।

“घोषः” इति पयन्, मयन्, ऋतुचन् सर्वनामस्थाने चा— इति उपधादीर्घं पन्थानौ मन्थानौ ऋतुकारणौ इत्यादि बोध्यम् ॥ अधुना अस्मि विशेषमाह—

३६८ । तस्य टेलोपः । ७।१।८८ ॥ .

दी— । भसंज्ञकस्य पथ्यादेः टेलोपः स्यात् । पथः । पथा—पथि-
न्याम् इत्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुजाः ॥ स्त्रियां नास्तल्लक्षणे ङीपि
भत्त्वात् टिलोपः—सुपथी नपरी । असुसुची सेना ॥ आत्वं नपुंसके न
भवति “न लुमता—” इति प्रत्ययलक्षणे निषेधात् । सुपथिवनम् । “सन्नुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः” (वात्तिक) हे सुपथिन्—हे सुपथि । “नलोपः
सुपस्वर—” इति नलोपस्य असिद्धत्वात् ह्रस्वस्य गुणो न ॥ (नपुंसके ।
द्विवचने भत्त्वात् टिलोपः—सुपथि । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि ।
पुनरपि—सुपथि, सुपथी—सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे—सुपथिन्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित— । “पथिमथ्यमुचाम्” इति अनुवर्तते । तदाह—“भसंज्ञकस्य पथ्यादेः”
इत्यादि ॥ मन्थदन्डवाचि-मथिन्शब्दस्तु पथिन्शब्दवत् ॥ ऋभुचिन् इन्द्रवाचौ ।
सौ आत्वे ततः इकारस्य अकारे च ऋभुजाः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने इकारस्य
आकारः उपधादीर्घश्च ऋभुजाशौ—ऋभुजाथः । ऋभुजाथम्—ऋभुजाशौ—ऋभुजः
इत्यादि ॥ सुशोभनः पन्थाः अस्याः इति बहुव्रीहौ “ऋद्रेभ्यः” इति नान्तलक्षणे ङीपि
सति भत्त्वात् अनेन सूत्रेण टिलोपः । ततः सुपथी इति रूपसिद्धिः । एवमनृभुची
सेना ॥ सुशोभनः पन्थाः असा वनस्य इति बहुव्रीहौ—सुपथिवनम् । अत्र नपुंसके
स्वमूर्त्तौ का लुप्तत्वात् “न लुमताङ्गस्य” इति प्रत्ययलक्षणे न स्यात् । ततः सौ विहि-
तम् आत्त्वमपि न भवति, तदाह “नपुंसके आत्वं न भवति” इत्यादि ॥ संतुद्धौ—
हे सुपथि इति रूपे सति “एङ्ङस्वात्—” इति ङस्वलक्षणे गुणो न । यतः “नलोपः
सुपस्वर—” इति सूत्रेण अत्र नलोपः असिद्धः एव ॥ नपुंसके द्विवचने “शौ” विहितः ।
तदयोगे भत्त्वात्—सुपथी । नपुंसकवहुवचने तु “शि” सर्वनामस्थानमिति प्रागुक्तम् ।
ततः सर्वनामस्थानत्वात् थकारस्य न्यादेर्नि सति—सुपन्थानि । एवं नपुंसकद्वितोया-

यामपि ॥ सुपया—सुपयिभ्याम् इत्यादि अन्यत्र पुंलिङ्गवत् ॥ इदमपि अत्र स्मार्त्तव्यम्—पयिनशब्दस्य समासान्ते “तोयाधारपयाः” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपया नगरी” । तदभावे “सुपयौ नगरी” । एवं बहुपयो जनपदः समासान्ताभावे तु सुपय्याः जनपदः । नपुंसके समासान्ते बहुपयं वनम् । तदभावे—सुपयि वनम् ॥

अधुना नित्यबहुवचनान्तस्य पञ्चन् शब्दस्य रूपम्, वक्तुमुपन्यस्यति—

३६६ । षण्णन्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। षण्णन्ता नान्ता च संख्या षट् संज्ञा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” । पञ्च । पञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः ; पामानः ॥ “शतानि सहस्राणि”—इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसञ्चिपातेन कृतस्य नुमः तद्विघातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । षट् चतुर्भ्यश्च (सूत्र ३६८) इति नुट ।

Numeral bases ending in व्र and न are technically called as षट् । Thus the नान्त base पञ्चन् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्संज्ञक word. Thus पञ्चन्+जस्=पञ्चन्—(लुका लुमत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधासन्ति न) । Then प्रातिपदिकान्त न elides and we get पञ्च । Why do we take संख्या in the vritti ? Witness विप्रुषः (from the base विप्रुष्) and पामानः (from the base पामन्) । Here though the bases are षण्णन् and नान्त still these being not संख्यावाचक are not षट् संज्ञक, so विभक्ति प्रत्यय after these does not elide. Neuter bases शत and सहस्र take नुम् when शि follows (by the rules “जसश्चोः शिः”, “शि सर्वनामस्थानम्” and “नपुंसकस्य भ्रलचः”) । Thus we get शतन् ई and सहस्रन् ई । Then by दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” we get शतानि and सहस्राणि । Here in the forms शतन् ई and सहस्रन् ई the bases are नान्तसंख्या, and so विभक्तिप्रत्ययलोप (i. e, लोप of इ of शि) is to come. But that elision

does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न् (नुम्) coming in connection with सर्वनामस्थान affix इ (शि) is not to destroy that सर्वनामस्थान affix. Then पञ्चन् + भिः=पञ्चभिः by नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" : Lastly in पञ्चन् + आम्, नृट्, comes by the rule "षट्चतुर्भ्यश्च" and the form is पञ्चन् + नाम् । Now there is नलोप and this नलोप being असिद्ध, दीर्घ here by the rule "नामि" cannot come in, and we look forward—

मित— "बहुवचनवतिडति संख्या" (१.२.२३) इत्यतः केवलं 'सङ्गा' इति अनुवर्षते, 'आत्मा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । पञ्च नद्य शौ (टुल्ले न णः) । ली अन्तो यस्याः सा । 'सङ्गा' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—'पान्ता नान्ता च सङ्गा' इत्यादि ; एवं पञ्चनृशब्दस्य षट्संज्ञायाम् पञ्चन्+जम् इति स्थिते "षड्भ्योन्क्" इति जम् लोपि पञ्चन् इति जाते पदान्त—प्रातिपदिकान्त—नलोपः । ततः पञ्च इति; सर्वे संख्याग्रहणात् विप्रुष पामान् इत्यादिशब्दानां घान्त—नान्तविपि संख्यापरत्वाभावात् जम् लोपो न : ततः विप्रुषः पामानः इति । अतः आह—"संख्याकिम् ? विप्रुषः पामानः" ॥ शत-सहस्रशब्दौ बहुवचनान्ती नपुंसकविधौ । ततः "जसृशसोः शिः" "शिसर्वनामस्थानम्" "नपुंसकस्य भल्लचः" इति नपुंसके सर्वनामस्थाने शि इत्येतमुपजीव्य नुमिप्राप्ते शतन् शि (इ) सहस्रन् शि (इ) इति जाते एतयोः नान्तसंख्यातुमाश्रित्य शिलोपः न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । 'शि' इति सर्वनामस्थानमुपजीव्य प्रवर्तितः नुम् (न्), शिसर्वनामस्थानं न विघातयेत् । ततः शतानि सहस्रानि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चन् + भिः इत्यादौ नलोपि पञ्चभिः इत्यादि ॥ पञ्चन् + आम् इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नृटिसति पञ्चन्+नाम् इति स्थिते नलोपि च पञ्च नाम् इति जाते अत्र नलोपस्य असिद्धत्वात् "नामि" इति दीर्घो न स्यात् ; ततः वक्ष्यति—

३७० । नोपधाया । दी३।७ ॥

दी—। नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे । नलोपः । पञ्चा-

नाम् । पञ्चह ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वे तु न लुगनुटौ ।
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

When नाम् follows then the उपधा of a नाम् base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नलोपः । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नलोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च. परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्चन् in subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक and नुट् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानौ—प्रियपञ्चानः &c. Similarly सप्तन् नवन् and दशन् are declined.

मित— । 'न' इति लुप्तघट्टौकम् पदम् । नस्य इत्यर्थः । तदन्तविधिना नान्तस्य इति चार्थः । "दृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यतः दीर्घः वर्त्तते । "नामि" इति चास्ति । तदाह— "नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे" ॥ नलोपे सति दीर्घस्य अस्तिङ्-त्वात्. प्रथमं तावत् दीर्घः; ततो नलोपः इति ॥ पञ्चन् शब्दस्य प्राधान्ये तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमास्ते पञ्च च इति वियङ्गे परमपञ्चन् शब्दे ॥ प्रियाः पञ्चयस्य इति बहुव्रीहौ पञ्चन्शब्दस्य गौणत्वे तु पञ्चवत् लुगनुटौ न । "न तिसृचतसृ" इति सूत्रव्याख्यावसारे प्रियतिसृ इत्येतस्य गौणत्वे यथा तथाप्यत्र ॥ एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अधुना अष्टन् शब्दस्य विशेषं कथयति—

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८४ ॥

दी— । अष्टनः आत्वं स्यात् हलादौ विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । "राथो हलि" इति उत्तरसूत्रात् 'हलि' अपङ्गव्यते । उत्तरसूत्रात् आनय-
नम् अपकर्षणं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । ततः आह—'अष्टनः आत्वं स्यात्
हलादौ विभक्तौ' । अत्रापि शुद्धः एव आकारः । एवं व्यक्तिनिर्देशोऽयम् न तु
आकृतिनिर्देशः । अत्र व्याख्याने 'हलि' इति अग्रहणे सति आमि परे विभक्तिमात्रे
आत्वे कृते नान्तत्वाभावात् नषट्-संज्ञा । ततः "षट्चतुर्भाष्य" इति नुडपि न । तेन

अष्टम् इति अलिष्टं रूपम् स्यात् । अतः व्याख्यानं इत्थं 'त्रिणि' गृह्यते । जन्मशरीरं
ज्ञापकात् आत्स्वम् इति अनुपपत्तं वक्ष्यते ॥ वैकल्पिकश्चेदम् आत्स्वम् । "अष्टनो
दीर्घात्" (६११, ७२) इति सत्वे दीर्घं गृह्यन्तात् ज्ञापकात् इत्यपि वक्ष्यते ।

३७२ । अष्टाभ्य औश् । ७।१।२१ ॥

दी— । कृताकारात् अष्टनः परयोः जन् शलोः औश् स्यात् । अष्टभ्यः
इति वक्तव्ये कृतास्वनिर्देशः जन्मशरीरविषये आत्स्वं ज्ञपयति । वैकल्पिकं
चेदमष्टन आत्स्वम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रे दीर्घगृह्यात् ज्ञापकात् ।
अष्टौ । अष्टौ ॥ परमाष्टौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टा-
नाम् । अष्टु ॥ आत्स्वाभावे अष्ट अष्ट—इत्यादि पञ्चवत् ॥ गौर्वात्वे तु
आत्स्वाभावे राजवत् । (? तेन) शसि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधौ
अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् न ष्टुत्वम् । काव्यकालपत्रे वहिरङ्गस्य अल्ला-
पस्य असिद्धत्वात् वा (न ष्टुत्वम्) । प्रियाष्टना इत्यादि । जन्मशरीर-
मीयमानम् आत्स्वं प्राधान्ये एव न तु गौर्वातायाम् । तेन प्रियाष्टनः
(प्रियाष्टन् शब्दस्य इत्यर्थः) हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्—
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्याम् । "प्रियाष्टनो राजवत् सर्वं
हाहावच्चापरं हलि ॥" इति नान्ताः ॥

Of the base अष्टन् to which आकार is added औश् comes in place
of जन् and शन् । In this sutra we have अष्टाभ्यः in place of the लघु-
निर्देश अष्टभ्यः ; this implies that आत्स्व is to be enjoined when जन् and
जन् are to be added. For authority says—this आत्स्व of अष्टन् is op-
tional. Nor can it be argued that अष्टाभ्यः is used in persuance of
the rule "अष्टन आ विभक्तौ" । That आत्स्व is to come after अष्टन्
optionally is proved from the use of the word दीर्घात् in the sutra
"अष्टनो दीर्घात्" । If this आत्स्व be compulsory then the use of दीर्घात्
to prohibit its कृतास्व use of अष्टन् becomes unnecessary. So we

say that द्रीघग्रहण in the above sūtra proves the optionality of आत्व in the matter of the base अष्टन्. Thus we get अष्टी &c. अष्ट &c. is the form like those of पञ्चन् when आत्व does not come in. The base अष्टन् when subordinate in बहुव्रीहि समास as प्रियाष्टन्. is declined like the base राजन्. Thus in शम् we get प्रियाष्टन्ः। Here we do not get णत्व by टुत्व in सन्वि. for अन्नोप here is असिद्ध i.e. is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of कार्यकालत्व of संज्ञा and परिभाषा i.e. these are to be applied with reference to लट्, then also वैहिरङ् अन्नोप is असिद्ध। So we get प्रियाष्टन् &c., without णत्व। The आत्व that is inferred in the matter of जम् is also to come when अष्टन् is प्रधान and not गौण (subordinate). So the base प्रियाष्टन् takes optional आत्व in ह्लादि विभक्ति only. Thus प्रियाष्टाम्—प्रियाष्टभिः &c. So the final result is that the base प्रियाष्टन् is like राजन् when आत्व does not come and is like हाङ् when आत्व comes. Here end नान्त bases.

सित—। “जम्शसो शिः” इत्यतः ‘जम्शसोः’ अनुवर्तते। ‘अष्ट’ इति तुरु-निर्देशः कृतात्वं ज्ञापयति। आत्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सम्भवत्यपि गुरुनिर्देशात् इदं ज्ञापयति। अतः आङ्—‘अष्टभ्यः’ इति वक्तव्ये कृतात्वंनिर्देशः जम्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। “अष्टनः आ विभक्तौ” इति सूत्रसत्त्वात् प्रमाणिकगौरवस्य अदीप्तत्वाच्च गुरुनिर्देशः कृतः इति चेत् ? नैवम्। यतः इदम् आत्वं वैकल्पिकमेव। अस्य वैकल्पिकत्वञ्च “अष्टनो दीर्घात्” (६।१।१७२) इति सूत्रे ऋस्त्व्याहृत्ये दीर्घग्रहणात् ज्ञाप्यते। तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् अष्टन्शब्दात् असर्वनामस्थान-विभक्तिरुदात्ता। यदि आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिः इति ऋस्निवारणाय दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। आत्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे अष्टभिरिति ऋस्युक्तव्यावर्त्तपक्षसत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थ-यत्। एवं दीर्घग्रहणात् अष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते एव। आत्पत्वी—अष्टी इत्यादि। तदभावपक्षे अष्ट इत्यादि पञ्चवत् ॥ अष्टन् शब्दस्य बहुव्रीहौ गोणत्वे

सति आतुभावे राजवत् । प्राधान्ये तु आत्मस्य । कार्यकालपरत्वे इत्यादि वैकल्पिकम् । 'यद्योद्वर्ग' संज्ञापरिभाषणम् ; कार्यकाले संज्ञापरिभाषणम्' इति दी. पक्षी । क्वचित् लक्ष्यान्तरीयात् संज्ञापरिभाषणे षोडशे परिचयेन कस्यवापि आद्योद्वर्गिणः इति पक्षमाश्रित्य 'प्रियाष्टन्' इत्यत्र अज्ञीपस्य बहिरङ्गस्यापि कस्मिन्तुम् स्यात् ततः षुत्वेन कालसक न स्यात् ; अज्ञीपस्य स्यात्निवत्त्वात् षुत्वमपि न इति उक्तम् । अतः 'प्रियाष्टन्' इत्यत्र षुत्वेन कालं न । संज्ञापरिभाषणयोः यद्योद्वर्गपक्षत्वं तु 'न डि मन्वयोः' इति मवावसरे राज्ञः इति रूपसिद्धिविषये व्यक्त्यात्म् । तदपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रियाष्टन् शब्दस्य हलादिविभक्तौ आत्मस्य वैकल्पिकम् । आत्मपक्षे वाहावत् । अनात्मपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह—'प्रियाष्टन्ो राजवत् सर्वं वाहावत्पक्षे हन्ति' इति । इति नान्ताः ॥

अधुना धकारान्ताः निरूप्यन्ते । बुध + क्तिप् = बुध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य सौ विभं प्रदर्शयति—

दी—। भयभावः । जग्त्ववत्त्वं । भुत्—भुद्—बुधौ—बुधः । बुधा ।
भुद्भ्याम् । भुत्सु । इति धास्वाः ।

मित—। "एकाची वशी भग्—" इति पदान्ते भयभावः । ततः जग्त्वचत्वं ।
भुत्—भुद् इत्यादि ॥

अधुना युज्शब्दस्य रूपदर्शनप्रसङ्गात् तदवगतपत्तिं दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्त्रिदग्गुण्णिगाञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च । ३।२।५६॥

दी—। एभ्यः किन् स्यात् । अलाक्षाणिकमपि किञ्चित् कार्यं निपातनात् लभ्यते । निरूपपदात् युजेः किन् । ['किन् इत्यत्र] कनावितौ ।

These words are formed irregularly with किन् । कुल etc. though not regular in च्त्विक, दधक etc. comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sutra. युज् (क्रुञ् also) takes किन् though not preceded by any

say that दीर्घग्रहण in the above sūtra ; proves the optionality of आत्व in the matter of the base अटन् । Thus we get अटौ &c. अट् &c. is the form like those of पठन् when आत्त्व does not come in. The base अटन् when subordinate in बहुव्रीहि समास as प्रियाटन्. is declined like the base राजन् । Thus in शस्त्रे we get प्रियाटन् । Here we do not get क्त by टुक् in सन्धि. for अस्त्रीप here is असिद्ध i.e., is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of कार्यकालत्व of संज्ञा and परिभाषा i.e., these are to be applied with reference to लक्ष्य, then also बहुव्रीहि अस्त्रीप is असिद्ध । So we get प्रियाटन् &c., without क्त । The आत्व that is inferred in the matter of जस् is also to come when अटन् is प्रधान and not गौण (subordinate). So the base प्रियाटन् takes optional आत्त्व in ह्लादि विभक्ति only. Thus प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टाभिः &c. So the final result is that the base प्रियाटन् is like राजन् when आत्व does not come and is like ह्लाहा when आत्व comes. Here end नान् bases.

मित—। “जस्शमी शिः” इत्यतः ‘जशशमीः’ अनुवर्तते । ‘अष्टा’ इति तुहनिर्देशः कृतात्वं ज्ञापयति । आत्त्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सम्भवत्यपि गुरुनिर्देशात् इदं ज्ञाप्यते । अतः आह—‘अष्टभ्यः’ इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशः जस्शमीर्विषये आत्त्वं ज्ञापयति । “अटनः आ विभक्तौ” इति सूत्रसत्त्वात् प्रमाणिकगौरवस्य अदीघत्वाच्च गुरुनिर्देशः कृतः इति चेत् ? नैवम् । यतः इदम् आत्त्वं वैकल्पिकमेव । अस्य वैकल्पिकत्वञ्च “अटनो दीर्घात्” (६।१।१७२) इति सूत्रे ङ्स्त्वव्याहृत्ये दीर्घग्रहणात् ज्ञाप्यते । तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् अटन्शब्दात् असर्वनामस्थान-विभक्तिरुदात्ता । यदि आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिः इति ङ्स्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । आत्त्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे अष्टभिरिति ङ्स्त्वयुक्त्यावर्त्तपक्षसत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत् । एवं दीर्घग्रहणात् अटन आत्त्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते एव । आत्त्वपक्षे—अटौ इत्यादि । तदभावपक्षे अष्ट इत्यादि पञ्चवत् ॥ अटन् शब्दस्य बहुव्रीहि गौणत्वे

मति आताभवे राजवत् । प्राधान्ये तु आत्त्वम् । काशेकालपते इत्यादि वैकल्पिकम् । 'यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषणः काशेकालं संज्ञापरिभाषणम्' इति हीं पदौ । क्विप्त्वं लघ्यान्तरीधानं संज्ञापरिभाषे श्लोद्देशं परिकल्प्य कस्यवापि कार्योपनि । इति परमसाधिका 'प्रियाट्' न् । इत्यत्र अत्रोपस्य वहरिङ्गस्यापि कस्मिन्नुत्सं स्यात् ततः दुस्तेन गत्वमेव न स्यात् । अत्रोपस्य स्यादिवत्त्वात् । दुस्तेमपि न इति उक्तम् । अतः 'प्रियाट्' न् इत्यत्र दुस्तेन गत्वं न । संज्ञापरिभाषयोः यद्योद्देशपक्षत्वं तु 'न हि मन्वद्दोः' इति सतावसरे राज्ञः इति रूपसिद्धिविषये आस्कात्तम् । तदपि दृष्टव्यम् ॥ प्रियाट् न् शब्दस्य हलादिविभक्तौ आत्त्वम् वैकल्पिकम् । आत्त्वपक्षे हींदावत् । अदात्त्वपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह— 'प्रियाट्' ली राजवत् सर्वे प्राहावच्चापरं हनि' इति । इति नान्ताः ॥

अपरा धकारान्ताः निरुद्धान्ते । बुध् न किं=बुध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य नो विभक्तिं दर्शयति—

दी— । भष्भावः । जणत्वचत्त्वं । भुत्—भुट्—बुधौ—बुधः । बुधा ।
भुद्भ्याम् । भुत्सु । इति धारुवाः ।

मित— । 'एकाची वशो भष्—' इति पदान्ते भष्भावः । ततः जणत्वचत्त्वं ।
भुत्—भुट् इत्यादि ॥

अपरा यज्शब्दस्य रूपदर्शनप्रसङ्गात् तद्व्यातपत्तिं दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्वग्दिगुष्णिगाञ्चुयुजिक् ञ्वाञ्च । ३।२।५।६॥

दी— । एभ्यः किन् स्यात् । अलान्नाशिकमपि किञ्चित् कार्यं निपातनात् लभ्यते । निरुपपदात् युजेः किन् । ['क्विप्त्वं इत्यत्र] क्नावितौ ।

These words are formed irregularly with किन् । कुल etc. though not regular in क्विप्त्वं, दधृक् etc. comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sutra. यज् (कृच् also) takes किन् though not preceded by any

उपपट्टः क and न in किन् are इत् । वि only remains which also will elide being अपृक्त । Thus युञ्+किन् gives the प्रातिपादिङ्—युञ् ; and we look forward for declension.

मित— अच्ः रूपि उपपदे, युञ्जिक्नुञ्चोः केवलयोः क्रुञ्चे न लोपाभावश्च निपात्यते । निपातनवशाच्च 'अलाचनिकम्' मते अविहितम् अपि [लक्षणानि सूत्राणि इत्यर्थात्] किञ्चित्कार्यं लभ्यते यथा 'कृत्विज्' इत्यादौ "त्रय—" इति षलापवादः कुत्वम् इत्यादि ॥ इदमपि अत्र दृष्टव्यम् ऋतुं यजति इत्यं वमादिषु वाक्येषु किन् । सकर्मकत्वेऽपि उपपदस्य नियमो निपात्यते । धृञ्चोतीति किन् दष्टक् । द्विवचनादिकं निपात्यते । सृजन्तितामिति किन् ; किनि प्रत्ययोऽसागसञ्च निपात्यते—स्रक् । दिशन्तितामिति कर्मणि किन् निपात्यते—दिक् । उत्सृष्टतीति किन् । तिलोपषलादिकं निपात्यते—उष्णिक् । प्राञ्चति इति मन्मावे किन् निपात्यते—प्राङ् ; एवं प्रत्यङ्मुदङ्ङादयः । युनक्तीति केवलात् किन् निपात्यते युङ् । क्रुञ्चतेः इति केवलात् किन् नलोपाभावश्च निपात्यते क्रुङ् ॥

३७४ । कृदतिङ् । ३।१।६३ ॥

दी— सञ्चिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः स्यात् ।

In the jurisdiction of धातु, affixes other than तिङ् are called कृत । Thus किन् is a कृत affix ; and then किन्नन् words are प्रातिपदिक by the rule "कृतद्धितसमासाश्च" ।

मित— । 'किन्' इत्यत्र कनौ इतौ । ततः वि इतिस्थिते इकारः उच्चारणार्थः । एवं तस्य लोपे जाते 'व्' इतिस्थिते आह—

३७५ । वेरपृक्तस्य । ३।१।६७ ॥

दी— अपृक्तस्य कस्य लोपः स्यात् ॥ "कृतद्धित—" इति (युञ् इत्यस्य) प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः ।

An अपृक्त-व elides. Thus 'व्' the remainder of वि after इकार लोप,

elides by this rule and we get युञ् only which as already said is a प्रातिपदिक by the rule "कृतहित—".

मित— : एवं युञ् व इत्यत्र वलोपि युञ् इति जायते । तत्र कृदन्तत्वात् "कृत-हित—" इति प्रातिपदिकः । ततः युञ्-सु इति जाते आह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

दी— । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोपः (सूत्र ५४) ।

नुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in युञ् सु we have नुम् yielding युञ् ज् स and सु elides by "हल्ङावस्थी—". Then by संयोगान्तलोप 'ज्' also elides and the result is युञ् ।

मित— : "ङगिदचाम् सर्वनामस्थाने चाधातोः" इत्यत्रः सर्वनामस्थाने वक्तव्ये : "इदितौ नुम् धातोः" इति सूत्रात् नुम् वर्तते च । अतः आह— "युजेः सर्वनामस्थाने" इत्यादि ॥ असमासि कथमुक्त्वात् : सृष्टयुनक्ति इति क्विपि उपपदे समासि सृष्टयुञ्स इति स्थिते न नुम् । किन् अत्र न भवति केवलस्य युजेः किन् विधानात्, किन् क्विप एव भवति । ततः "चोः कुः" इति कृत्वे सुलोपि सृष्ट्युक्-सृष्ट्युग् इति जायते इति सर्वमितत् उत्तरव वक्ष्यते ॥ प्रकृते तु युञ् सु इत्यत्र नुमि युञ्ज् स इति जाते हल्-ङादि सुलोपि संयोगान्तलोपि च 'युञ्' इति स्थिते आह—

३७७ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८।२।६२ ॥

दी— । क्विन् प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्त्यादेशः स्यात् पदान्ते । नस्य कृत्वेन अनुनासिको ङकारः । युङ् । "नश्चापदान्तस्य भलि" इति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् "चोः कुः" सूत्र ३७८ । इति कृत्व न । युञ्जौ—युञ्जः । युञ्जम्—युञ्जौ—युजः । युजा—युगभ्याम् इत्यादि ॥ (पूर्वसूत्रे) असमासे किम् ? युञ् इति क्विपि उपपदसमासे 'सृष्ट्युञ्' इति जाते सौ—नुम् न स्यात् । ततः क्विसित्याह—

When final in a पट् base to which the affix क्तिन् is added takes कवर्ग at the end. Thus in युन् which is क्तिन् प्रत्ययान्त takes कवर्ग at the end युञ्च युङ् । Here nasal ड comes by कुत्व for 'न्' of युन् in nasal. Then in युञ्च औ the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule "नञ्प्रदान्तस्य भलि" (ante) and this अनुस्वार becomes nasal ज् by परसवर्णे by the rule "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे;" (पा१४५८) । Now this परसवर्णे is असिद्ध being later with regard to the operation of the rule "चोः कुः" (पा१२३०) which is earlier in the order of अष्टाध्यायी, so we do not get कुत्व here, and the result is युञ्चौ : युञ्चः &c. Why do we say असमासे in the prior rule "युञ्जरसमासे" ? Witness the base सुयुञ्च (with क्तिप् and उपपठतन्) where नुस् does not come (in क्तम्) । And for the form न सुयुञ्च+सुः which is क्तिवन्त, क्तिन् being after युञ्च—not preceded by any उपपठ्) we look forward—

सित्— "भक्तौ जशाङ्गो" इत्यतः अन्ते अनुवर्त्तते । "क्तिन्प्रत्ययस्य" इति व्याख्यान-यत्न—"क्तिन् प्रत्ययोयन्वात् तस्य" इति ॥ एवं युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुत्वेन अनुनासिक डकारः एव स्यात्, ततः 'युङ्' इति रूपसिद्धिः । युञ्च + औ इत्यत नुसा युञ्च+औ इति ज्ञाते 'न्' इत्यस्य "नञ्प्रदान्तस्य—" इति सूत्रेण अनुस्वारे सति टुञ्च औ इति ज्ञाते, ततः "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे;" (पा१४५८) इति परसवर्णेन युञ्च औ इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चोः कुः" (पा१२३०) इति कुत्वं प्रति असिद्धः एव । "विपद्यामपिपूर्वे प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्ववा-सिद्धम्" (पा२१२) इति सूत्रे व्याख्यानसत्वात् । ततः यञ्चौ इत्यादि भवति ॥ पत्रसूत्रे असमासे कथं कथितम् ? समासे सुयुञ्च शब्दे नुस् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्रागुक्तम् ॥ सुयुञ्च + सु इत्यत्र क्तिन्प्रत्ययाभावात् कुत्वे अत्रान्न अन्यसूत्रेण तदेव कुत्वं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । पा१२३० ।

दी— चवर्गस्य कवर्गः स्यात् भालि पदान्ते च । इति कुत्वम् ; "क्तिन् प्रत्ययस्य—" इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुञ्च—सुयुगं, सुयुञ्चौ—सुयुजः ।

‘युजेरसमासे’ इत्यादि सूत्रे युजः इति धनुपठितकारविशिष्ट—
 स्यात्सुकरणम् न तु इका निदेशः तेनेह न युजिग्रहणात् इकृण्यस्य युज-
 धातोः नुम् न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युजमसार्धो देवादिके
 आत्मनेपदी ॥ खजि इति धातोः इदित्वदुमि खड इति धातोः क्पि खड् इति
 प्रातिपदिकम् ; अस्य सौ सुलीपे ततः— संयोगान्तलोपः । खन्—खञ्जौ—
 खञ्जः इत्यादि । (राजधातोः क्पि राज्ञञ्च तस्य रूपग्राह—) “व्रश्च—
 इति षत्वम् । जश्त्ववस्त्वे ! राट्-राड, राजौ, राज्ञः । राट्त्पु—राट्म् ।
 एवं विभ्राट् ॥ (देवेंजशब्दमाह— देवेट्—देवेंजौ—देवेंज ॥ विश्वस्मट्—
 विश्वस्सुजौ—विश्वस्सुजः । इह ‘सृजियुज्योः कुत्व न भाष्य प्रयोगात्’
 इति क्लीबे वक्ष्यते ॥ परिस्मट् परिस्मृज्शब्दे व्रश्चादिना षत्वम् ॥ षत्व-
 विधौ राजिमाहचर्ध्यात् “दुभ्राज दीप्तौ” इति फणादिरेव पृह्यते । यस्तु
 एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ” इति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्—विभ्राग् । विभाग्-
 भ्याम् इत्यादि ॥ “परौ व्रजेः ष पदान्ते—परात्रुपदे व्रजेः क्विप्
 स्यात् दीघश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिभ्राट्—
 परिभ्राजौ—परिभ्राजः ।

कवर्ग is ordered in place of चवर्गे when भन् letter follows or
 when at the end of a पद । Thus सुयुञ् + म् with elision of सु by
 “हलभ्यावभ्यो—” gives सुयुक् and सुयुग् by कुत्व । The rule “क्विप्प्रत्ययस्य
 कुः” is explained as क्विप्प्रत्ययो यस्मात्, and now if in सुयुञ् we say that
 युञ् has elsewhere क्विन् after it in युञ्, so it should take कुत्व by the
 rule—“क्विप्प्रत्ययस्य कुः” ; on this the author says that the rule—
 “क्विप्प्रत्ययस्य—” is regarded as अचिद्ध when कुत्व by the present rule
 is being done. So कुत्व after सुयुञ् is by the rule “चोः कुः” । युजि in
 the rule “युजे रसनासे” &c. is इकारयुक्त य जि of the धातुपाठ and not mere
 enumeration by इ here. So the root युञ् without इ does not
 come under the purview of the rule “यजेरसनासे” &c. Hence युञ्

सनाधी with क्तिप् gives युञ् without नुम् by the rule "युञेरसमासः"। The root खञ् (from खञि+इदित्वात् नुम्) with क्तिप् gives खञ् ; by संयोगान्त-लोप after मुन्लोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजृदीर्घो+क्तिप्) is declined as राट्-राड्, &c.—here षत्व coming by the rule "त्रय—" &c. (rule 294). Similarly विधाञ् and देवञ् (देवान् यजति इति क्तिपि सम्यसारणे सति देवञ्-शब्दः) are declined as विधाट्, देवेट् &c.—(त्रयादिना षत्वम्)। Similarly विश्वसट् from विश्वसञ् is declined. Here कुल by the rule "किन्प्रत्ययस्य कुः" cannot come, for भाष्यकार uses रञ्जुसट् &c. and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिसञ् also has षत्व by त्रयादिसत्व, भाञ् of the षष्ठादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाञ् from the root "एञ् षेञ् भाञ् दीर्घो" however takes कुल by the rule "चोः कुः"। Thus विधाक् &c. is got. The root व्रञ् with पर as its उपपद takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes षत्व as well by the Varttika "परौ व्रजेः षः पदान्ते"। Thus the base परिव्राड् is declined as परिव्राड्, &c., with षत्व and जश्चर्त्वं। By षत्व परिव्राड् is also got as in राट्, and राड् above. Hence here "चोः कुः" does not operate.

मित—। सुगमा—॥ विश्वसट् इत्यादि षत्वमेतत् "किन्प्रत्ययस्य कुः" "चोः कुः" इत्युभयोरपवादः रञ्जुसट् इत्याम् इति भाष्यप्रयोगात्। अन्यथा "चोः कुः" इति : किन् प्रत्ययेति वा कुलं स्यात् ; विधाता विश्वसन्निधिः इति केषाञ्चिदमरं अपपाठः ॥ विश्वस्मिन् राजते इति । विश्व + वाञ् + क्तिप् ("सत्सुविष—" इति सूत्रेण क्तिप्) = विश्वराज् । अस्य रूपविषये विशेषमाह—

३७६। विश्वस्य वसुराटोः । ६।३।१२८ ॥

दी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वसुः यस्य स विश्वावसुः । 'राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्त्वम-
विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड्, विश्वराजौ—विश्वराज । विश्वा-
राड् भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट् follows. Thus विश्वं वसुः यस्य gives विश्वावसुः । The word 'राट्' here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्वराज् । And by taking राट् only चत्त्वयुक्त is not meant. 'राड्' is also taken, so the author says "चत्त्वमविवक्षितम्" i. e. चत्त्व only is not intended here. Thus we get विश्वाराट् and विश्वाराड् and विश्वाराड्भ्याम् &c.

मित— । चत्त्वमिति मते ; 'वसुराटोः' इत्यत्र 'राट्' ग्रहणम् न केवलम् चत्त्व-
युक्तस्य उपलक्षणम्, किन्तु जश्त्वयुक्तस्य 'राड्' इत्यस्यापि । व्याख्यानान् एवं ज्ञायते ॥
विश्वाराट् इत्यादि । अत्र त्रयादिमिवेण पत्वम् । ततः जश्त्वचत्त्वं । इन्द्रश्चत्वं
द्रष्टव्यम्—“यद्यपि वैपादिकं त्रय—” इति पत्वम् “चोः कुः” इति कुत्वात् परम् ।
तथापि चवर्गान्त त्रयादि—विषये पत्वमपवादत्वात् नासिद्धम्— इति बालमनोरमा ॥
भृञ्जतीति क्विपि “यद्विज्ञा—” (६।१।१६) इति मन्प्रसारणञ् इति
रेफस्य ऋकारः इत्यर्थः । पूर्वरूपे तुल्ये च भृञ् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ
विशेषमाह—

३८० । स्क्रोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।१।२६ ॥

दी— । पदान्ते भ्रलि च परे यः संयोगः तादाद्योः सकार-ककारयोः
लोपः स्यात् । भृट्—भृड् । सस्य श्चुत्त्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः—
भृजौ—भृजः ॥ “ऋत्विग्—” इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विचन् ।
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् । ऋत्विजौ—ऋत्विजः ॥
“रात्सस्य” (सूत्र २५०) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ऊक्—ऊर्गः
ऊजौ, ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥

समाधी with क्तिप् gives युञ् without नुम् by the rule “युञेरसमासि” । The root खञ्ज (from खजिन्+इदित्वात् नुम्) with क्तिप् gives खञ्ज् ; by संयोगान्त-लोप after सुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजृदौतीन्+क्तिप्) is declined as राट्-राड् &c.—here षत्व coming by the rule “ब्रश्च—” &c. (rule 294). Similarly विश्राञ्ज and देवेज् (देवान् यजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देवेज्-शब्दः) are declined as विश्राट्, देवेट् &c.—(ब्रश्चादिना षत्वम्) । Similarly विश्वसृट् from विश्वसृज् is declined. Here कुल by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” cannot come, for भाष्यकार uses रज्ज् सृट् &c. and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिसृज् also has षत्व by ब्रश्चादिसूत्र, भाजू of the ऋणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाजू from the root “एज् षेज् भाजू दौती” however takes कुल by the rule “चोः कुः” । Thus विश्राक् &c. is got. The root ब्रज् with पर as its उपपद takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्ते the base takes षत्व as well by the Varttika “परौ ब्रजेः षः पदान्ते” । Thus the base परिस्राड् is declined as परिस्राड् &c., with षत्व and जश्चलत् । By षत्व परिस्राड् is also got as in राट् and राड् above. Hence here “चोः कुः” does not operate.

नित—। सुगमा—॥ विश्वसृट् इत्यादि षत्वमेतत् “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” “चोः कुः” इत्युभयोरपवादः रज्ज् सृट् इत्याम् इति भाष्यप्रयोगात् । अन्यथा “चोः कुः” इति ; क्तिन् प्रत्ययेति वा कुलं स्यात् ; विधाता विश्वसृष्टिविधिः इति केषाञ्चिदमरे अपपाठः ॥ विश्वसृष्टिन् राजते इति । विश्व + वाज् + क्तिप् (“सत्सुविष—” इति सूत्रेण क्तिप्) = विश्वराज् । अस्य रूपविषये विशेषमाह—

३७६ । विश्वस्य वसुराटोः । ६।३।१२८ ॥

दी— । विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वसुः यस्य स विश्वावसुः । 'राडिति' पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वेम-
विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड्, विश्वराजौ—विश्वराजः । विश्वा-
राड् भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट् follows. Thus विश्वं वसुः यस्य gives विश्वावसुः । The word 'राट्' here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्व-
राज् । And by taking राट् only चत्वं युक्तis not meant, but जश्त्वयुक्त—
'राड्' is also taken, so the auther says "चत्वंमविवक्षितम्" (i. e. चत्वं only is not intended here). Thus we get विश्वाराट् and विश्वाराड् and विश्वाराड् भ्याम् &c.

मित— । चत्वंमिति सूत्रे ; 'वसुराटोः' इत्यत्र 'राट्' ग्रहणम् न केवलम् चत्वं-
युक्तस्य उपलक्षणम्, किन्तु जश्त्वयुक्तस्य 'राड्' इत्यस्यापि । व्याख्यानान्त एव ज्ञायते ॥
विश्वाराट् इत्यादि । अत्र ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । ततः जश्त्वचत्वं । इमदप्यत्र
द्रष्टव्यम्—“यद्यपि वै पादिक” ब्रश्च—” इति षत्वम् “चोः कुः” इति कुत्वात् परम् ।
तथापि चवर्गान्त ब्रश्चादि—विषये षत्वमपवादत्वात् नासिद्धम्— इति बालमनोरमा ॥
अज्जतीति क्षिपि “ग्रह्णिज्या—” (६।१।१६) इति सम्प्रसारणाच्च इति
रेफस्य ऋकारः इत्यर्थः । पूर्वरूपे वुले च भृज् इति प्रातिपदिकम् । अस्व सौ
विशेषमाह—

३८० । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्ते ऋलि च परे यः संयोगः तादाद्योः सकार—ककारयोः
लोपः स्यात् । भृट्—भृङ् । सस्य श्चुत्त्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः—
भृजौ—भृजः ॥ “ऋत्विग्—” इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विञ् ।
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ—ऋत्विजः ॥
“रात्सस्य” (सूत्र २८०) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ऊर्क्—उर्ग,
ऊर्जौ, ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥

At the end of a पद or when a भल् letter follows, then स् or क् elides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्ण) : Thus in भस्ज् स् leads in the final संयुक्तवर्ण and it elides leaving भज् (“यद्विज्या—” इति रिफस्य ऋकारः सम्प्रसारणेन) which becoms ऋप् by व्रथादिभूत yielding finally भृड् by जश्च and भृट् by चर्त् । In भस्ज् औ the स् by श्चुत्त्व becomes श्, and the ऋ becomes ज् by the rule “भलां जश् भशि” (८१५३) yielding finally भृजौ ; similarly भृजः is got. Now the base ऋत्विज् is being enumerated. It is derived as ऋतौ यजते इति ऋतु + यज + क्तिन् ; here क्तिन् coming by the rule “ऋत्विग्दधक्—” &c (ante). Then in ऋत्विज् सु (स्), स् elides by the rule “हल् ङाद्भ्यो—” and final ज् becomes क् by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” । Thus the form is ऋत्विक् । Now the base ऊर्ज् is being declined. Here संयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule “रात्वस्य” (see and rule 240) so we get ऊर्कं ऊर्गं &c.

मित— । “भलो भलि” (८१२६) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्त्तते “संयोगान्तस्य लोपः” (८१२३) इत्यतः लोपः वर्त्तते । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमस्त्विव । सच क्च स्तौ ; तयोः । ‘संयोग’ इति लुप्तपञ्चीकं पृथक् पदम् । “सः संयोगः तदाद्योः इति व्याख्यानात् अवगम्यते । फलितमाह—“पदान्ते भलि च परि य संयोगः तदाद्योः सकारककारयोः लोपः स्यात्” । स्त्रोलोपः संयोगान्तलोपं वाधते. अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । भृजतीति क्तिपि “यद्विज्या—” इति सम्प्रसारणम् । “स्त्रोः—” इति सलोपः । “वृश्च—” इति जस्य षः । जश्चनेन डः । “वावसाने” इति चर्त्-विकल्पे—भृट् ॥ भस्ज् औ इत्यतः सस्य श्चुत्त्वेन शः । “भलां जश् भशि” इति शस्यजः— भृजौ इति ॥ “ऋत्विग्दधक्—” इति सूत्रेण ऋतौ उपपदेयजधातोः क्तिनि ऋत्विज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कुः’ इति कुत्वे सति ऋत्विग्—ऋत्विद् इत्यादि ॥ “ऊर्ज् वलप्राणयोः इति प्रातिपदिकम् । अस्य संयो-

गान्तसोपः न स्यात् 'रात्सस्य' (सूत्र २८०) इति निश्चितात् । ततः 'चोः कुः' इति कुत्वेन ऊर्क्—ऊर्ग इत्यादि सिध्यति । इति ज्ञान्ताः ॥

अधुना दकारान्ताः निरूप्यन्ते—त्यदृशब्दः तत्प्रशब्दपर्यायः । अस्य सौ—'त्यदादीनामः' इति अकारि अन्त्यादेशे सति त्य अ इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपादेशे च त्य + सु (स) इति जातम्, अतः आह—

दी— । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः । ६।२।२०६ ॥

दी— । त्यदादीनां तकारदकारयोः अनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे ।
 स्यः । त्यौ—त्ये । त्यम्—त्यौ—त्वान् ॥ सः—तौ—ते । परमसः—
 (प्राधान्ये अपि आदेशः भवति) परमनः परमतौ—परमते ॥ ('त्यदादीनामः'
 इति त्यदादिना द्विपर्यन्तानामिवेष्टिः इति प्रागुक्तम् । तदपि 'तदोः सः—' इत्यत्र
 अनुवर्तते तदाह—) द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह—त्वम् ॥ न च ('त्वाहौसौ'
 इत्यत्र) तकारोच्चारणसामर्थ्यात् नेति वाच्यम् (द्विपर्यन्तानाम् इति अत्र
 न वर्तते इति वाच्यम् इत्यर्थः) । ('त्वाहौसौ इत्यस्य इत्यर्थः) अतित्वम्
 इति गौणे (तकारोच्चारणस्य) चरितार्थत्वात् (द्विपर्यन्तानाम् इत्यननुवर्तौ
 'त्वम्' इत्यत्र सत्वं स्यात् । 'त्वाहौसौ' इति सूत्रे तकारोच्चारणम् गौणे अतित्वम्
 इत्याव सार्थकञ्च भवेत् । संज्ञायां गौणत्वे सत्त्वस्य सर्वाद्यन्तगणकार्यत्वेन अप्रवृत्तेः
 'त्वाहौसौ' इति सूत्रे तकारोच्चारणस्य अतित्वम् इति गौणत्वे लब्धप्रयोजनत्वाच्च 'द्विपर्य-
 न्तानाम्' इत्यग्रहणे लम् इत्याव सत्वं तु स्यादिव । तदाह 'अतित्वम् इति गौणे चरितार्थ-
 त्वात् । ततः आह—) संज्ञायां गौणत्वे चात्त्वसत्त्वे न । (संज्ञासुदारयति—)
 त्यद्—त्यदौ—तदः । अतित्यद्—अतित्यदौ—अतित्यदः ॥ य—यौ—ये ॥
 एषः—एतौ—एते ॥ अन्वादेशे तु एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः ॥

Of words of त्यदादि class तकार + दकार not at the end changes into सः । Thus त्य + सु becomes सः (by तकार being replaced by

स)। Similarly तद् + सु = सः this replacement holds also when ल्यद् or तद् &c. is prominent though in compounds, so we get परमसः &c. In the sutra “त्यदादीनामः”, the counting is up to the word द्वि by the वाचिर्वा “द्विपर्यन्तानामवेष्टिः”, and this comes down in this present rule also. So in ल्वम् which is read after द्वि, त् does not change into स। Nor can it be argued that owing to the force of तकारोच्चारण in the सूत्र “त्वाहौ सौ” सत्व does not take place by the present rule in the case of ल्वम्, and the taking of द्विपर्यन्तानाम् in the rule “त्वाहौसौ”, being significant in the cases of अतिल्वम् where ‘ल्वम्’ being subordinate (गौण) can not take सत्व by the rule ; we hold that सत्व will take place in the case of ल्वम् if द्विपर्यन्तानाम् is not taken into account in the present sutra. When words of the ल्यदादिगण denotes designation or when these words are गौण (subordinate) in compounds then अत्व by the rule “त्यदादीनामः” or सत्व by the present rule will not take place. Thus decline ल्यद्—ल्यदौ &c. when ल्यद् denotes संज्ञा ; so also decline अतिल्यद्—अतिल्यदौ &c. when ल्यद् is गौण ॥ ...to denote अन्वादेश (subsequent assertion) एन is ordered in place of एतद् in द्वितीया, तृतीया singular etc by “द्वितीया ठीस्तेनः” ।

मित—। “त्यदादीनामः” इत्यतः ‘त्यदादीनाम्’ वर्त्तते । तदाह—“त्यदादीनाम्, तकारदकारयौः” इत्यादि ॥ अत्रसूत्रे अनन्ययोरिति उक्तत्वात् “त्यदादीनामः” इत्यनेन विप्रतिषेधपरिहारः, भिन्नविषयताप्रतिपादनात् । अकृते अनन्यग्रहणे संयुद्धौ तदसु इत्यत्र विप्रतिषेधे तस्सु इति जाति सङ्ग इति सुलोपे हेसः इति च प्रसज्यते । भाष्ये तु हेस इति दृश्यते इत्यास्तां तावत् ॥ द्विपर्यन्तानाम् इत्यादि—व्याख्यानं तु दीक्षितलिखनावसरं सुद्राक्षरेण उक्तम् ॥

अधुना दान्तयोः युषद्—अस्मद् शब्दयोः विशेषं वदति—

३८२ । डे प्रथमयोरम् । ३।१।२८ ॥

दी—। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्च
अमादेशः स्यात् ।

अम् is ordered after the bases युष्मद् and अस्मद् in the 1st and
2nd cases and in डे (i. e, fourth case singular affix).

मित—। “युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽम्” (७।१।२७) इत्यतः ‘युष्मदस्मद्भ्याम्’
वर्तते । ‘डे’ इत्यविभक्तिको निर्देशः ; व्याख्यानान् ‘डे’ इति लुप्तश्रीकम् इति
बोध्यम् । प्रथमयोः इति प्रथमाद्वितीयाविभक्तौलक्षणा । *तदाह—‘युष्मदस्मद्भ्यां
परस्य डे इत्येतस्य’ इत्यादि । ततः युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते आह—

३८३ । मपर्यन्तस्य । ३।२।६१ ।

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र ।

मित—। सुगमा ।

३८४ । त्वाहौ सौ । ३।२।६४ ॥

दी—। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौपरे ।

त्व and अह are respectively ordered in place of the bases
युष्मद् and अस्मत् including up to its सकार, when सु follows.

मित—। युष्मदस्मदोः यथाक्रमं मपर्यन्तस्य ‘त्व अह’ आदेशौ भवतः सौ परे
इति वचनात् ‘युष्म’ इत्येतस्य त्व, ‘अस्म’ इत्येतस्य अह आदेशः । अन्वोहकारः
उच्चारणार्थः । स्थान्यादेशौ ङावपि हलन्तौ । तेन त्वद् अहद् इति जाते, ‘अम्’
इति स्थिते च आह—

३८५ । शेषे लोपः । ३।२।६० ॥

दी—। आत्वयत्व निमित्ते तरविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोरन्त्यस्यलोपः
स्यात् । “अतो गुणे” । “अमिपूर्वः” (सूत्र १६४) । त्वम् । अहम् ॥

ननु 'त्वं स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्वञ्चम्' 'अहञ्चम्' इति स्थिते अस्मि
पूर्वरूपं परमपि वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् ।
'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' । तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति
सप्तमी स्थानिनोऽधिभरणत्वविवक्षया । तेन सपथ्यन्तात् शेषस्य 'त्वद्'
इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ('शेषेलोपः' इति च इत्यर्थः) परोऽपि अन्तरङ्गे
अतो गुणे कृते प्रवर्त्तते । अदन्तत्वोभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् ।
अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion of यञ्चद् and अञ्चद् elides when विभक्तिप्रत्ययः
other than which direct आत्त्व and यच्च follows. Thus in त्वद् अञ्चम्
and अहद् अञ्चम् we get त्व अञ्चम् and अह अञ्चम् by अन्यलोप by this rule.
Then the rule "अतोऽगुणे" directs पररूप here & no दीर्घ also can
come in by the rule "अनिपूर्वः" (No. 194 ante). And finally we
get त्वम् and अहम् । Now a question arises here:—In the case
of त्वं स्त्री and 'अहं स्त्री', त्वम् and अहम् are feminines, so in the
formation of त्वम् and अहम् i.e. in त्व अञ्चम् and अह अञ्चम्, पूर्वरूपादिश्च by the
rule "अनिपूर्वः" though later in the order of अष्टाध्यायी can not
come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being
अन्तरङ्ग it prevails over even परसूत्र । This is a reasonable argu-
ment indeed. But भाष्यकार under the rule "साम आत्त्वम्" says that
युञ्चद् and अञ्चद् have no separate genders i. e. they are same in
all genders. So युञ्चद् and अञ्चद् not being feminine bases टाप्
must not come in here. Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in
the sense of षष्ठी, then the meaning is शेषस्य i. e. सपथ्यन्तस्य here.
Thus the अद् portion of यञ्चद् and अञ्चद् elides according to this view.
Thus in त्व अद् अञ्चम् and in अह अद् अञ्चम्, this सपथ्यन्तात् शेषलोप follows
even if the अन्तरङ्गगुण by the rule "अतोऽगुणे" is done. So the form

acc to this view—is ल् अम and अह् + अम् । Now in this stage ल् and अह् being not ending in अकार, टाप् can not come in. So in both ways युष्मद् and अस्मद् take no genders. This rule applies even when words end in युष्मद् and अस्मद् no matter they are subordinate or not. Thus परमत्वम् अतित्वम् &c are got.

मित—। “अष्टनः आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ’ वर्तते “योचि” (७।२।८२) इत्यतः ‘य’ अस्ति । ‘शेषे’ इति विभक्तिविशेषणमेतत् । शेषे विभक्तौ इत्यर्थः । कश्च शेषः ? यदाकारः यकारश्च न विहितः स शेषः । “युष्मदस्मदोरनादेशे”— (७।२।८६) इत्यादिभिश्चतुर्भिः सूत्रैर्यदास्त्वं यत्त्वं च न विहितं स शेषः इति च फलितम् । तस्मिन् परे युष्मदस्मदोः अन्यस्वलोपः स्यात् । तथा चोक्तं काशिका-याम्—“पञ्चम्याश्च चतुर्व्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनान्यत्र तेषुलोपो विधीयते” ॥ तेन लट् सु अहद् सु इत्यत्र ल् अम् अह् अम् इति जाते पररूपे च लम् अहम् इति ॥ अत्र व्याख्यानान्तरम् यथा—आदेशोः मपर्यन्तस्व विधीयते । मपर्यन्तात् योन्वः स शेषः । शेषे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । शेषस्व मात् परस्वलोपः । अङ्गागष्टिलोप इत्यर्थः । एतदेव व्याख्यानान्तरम् दीक्षितः उल्लिखति युष्मदस्मदोः स्त्रील्लनिषेधावसरे । भाष्यकारवचनात् (“अलिङ्गे युष्मदस्मदी” इति) अत्र स्त्रील्ल-सूचकटाप् निषिद्धः ; व्याख्यानान्तरे अङ्गोपः टाप् निवर्तयति ॥ व्याख्यानान्तर-पक्षेपि अदन्तत्वाभावात् न टाप्—ल् अद्, अह् अद् इत्यत्र पररूपे सति लट् अहद् इति स्थिते अदोलोपे ल् अह् इत्येतयोः अदन्तत्वाभावात् न टाप् इति फलितम् ॥ युष्मदस्मदोः लाह्लादेशे तदन्तरिधिरस्ति । अतः “ङे प्रथमयोरम्” इति गौणेषुपि अयं भवर्तते तदाह ‘परमत्वम् अतित्वम्’ इत्यादि ॥

अधुना युष्मद् औ अस्मद् औ इत्यत्र “ङेप्रथमयोरम्” इति अग्नि सात युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति जाते आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।६२ ॥

दी— द्वयोस्तौ युष्मद् स्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

If duality is spoken of then युव and आव are ordered for युष्मद् and अस्मद् respectively up to its म, when case-affix follows.

मित— “युष्मदस्मदोरनादेशे—” इत्यतः युष्मदस्मदोः वर्त्तते । “मपर्यन्तस्य” इत्यधिकारोपि अस्ति । तदाह—“इयोरुक्तौ युष्मदस्मदोः” इत्यादि । तेन युवद् औ आवद् औ इति स्थिते “शिषेलोपः” प्राप्नोति ; (पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम्) । आत्वयत्वेतरनिमित्तविभक्तौ इति व्याख्यानं तु न दोषः ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ ॥

दी— इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्त्यादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । “औडि” इत्येव सुवचन् । भाषायाम् किम् ? युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य किम् ?—साकचकस्य मा भूत् । य्वकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वया’ ‘मया’ इति मा भूत् । ‘य्वक्राभ्याम्’ ‘आवक्राभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

In classical language आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् in 1st and 2nd dual. Thus in य वद् औ and आवद् औ we get युवा औ and आवा औ by आकारादेश by this rule, then अम् coming by the rule “ङिप्रथमयोः अम्” we get युवाम् and आवाम् । Here “शिषेलोपः” does not apply, for the विभक्ति here causes आत्व । As this आकार is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘औडि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say भाषायाम् in the sutra ? Witness युवं वस्त्राणि in vedic language without आत्व । Why do we say मपर्यन्तस्य here ? Even if the आदेश be for the whole of युष्मद् and अस्मद् then also युवाम् and आवाम् are got. But then if युव and आव be ordered for the whole of युष्मद् and अस्मद्, then in अकच too युव and आव being for the whole of युष्मकद् and अस्मकद् we get युवाम् and आवाम् without hearing of ककार ।

So we say मपर्यन्तस्य in the prior rule, so that युव and आव are not ordered along with अकच् after युषद् and अस्मद् । Further if मपर्यन्तस्य in not said here then in this अधिकार on the strength of the maxim “ओकार सकार भकारादी सुपि सर्वनामष्टेः प्रागकच, अन्वयं सुपन्तस्य टेः प्राक्” we have युवकाम् + आवकाम्, but then we say that ल्या and न्या should come for लया and मया if मपर्यन्तस्य is not taken here, in the following way :—If “लभाविकवचने” be for the whole of युषद् and अस्मद् and not up to its न, then in 3rd singular in युषद् आ and अस्मद् आ we get ल आ and म आ, and lastly यत् coming by the rule “योचि” we get ल्या and न्या । So for the formation of लया and मया, मपर्यन्तस्य is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that लया and मया may be got thus without taking मपर्यन्तस्य here :—let एत् come for अकार in ल आ and म आ by changing the rule योचि into “अचोत्” yielding लया and मया,—then we are to say that मपर्यन्तस्य is taken here so that युवकाभ्याम् and आवकाभ्याम् are formed with ककार heard here भकारादि सुप् following अकच्, must come before सर्वनामष्टेः and not after.

मित—। एवम् आलनिमित्तमत विभक्तिः । तेन “शेषिलोपो” न भवति । युवा औ आव औ इति स्थिते “ङिप्रथमयोरम्” इति युवाम्, आवाम् इति । द्वितीया द्विवचनेपि आत्वस्य विधानात् आह—“औङि इत्येव सुवचम्” ॥ सृते भाषायाम् कथमुक्तम् ?—वेदे युषद् औ इत्यत्र मपर्यन्तस्य युवादेशे सति आत्माभावे शेषिलोपे च सति रूपम् ॥ अत्राधिकारे मपर्यन्तस्य किमर्थं गृह्येतम् ?—समस्तस्य युवावौ आदेशौ यथा न स्याताम् । असतिमपर्यन्तस्य गृहणे समस्तादेशे सति युषकाद् औ इत्यादौ युवावौ आदेशौ भवतः । ततः अकचः ककारः न श्रूयेत । एवं अलवकस्य युवावौ यथा न स्याताम् तदर्थम् मपर्यन्तस्य गृहणम् ; अतः आह—“साकट्कस्य मा भूत्—युवकाम्, आचकाम् । “ओकारसकारभकारादी सुपि सर्वनामष्टेः प्राग-

क्वच, अन्यत्र सुवन्तस्य टः प्राक्” इति वचनात् असत्यपि—मपर्यन्तस्य ग्रहणे युवकाम्, आवकाम्, यदि सिध्यति तथापि मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति दोषः स्यात्—तथा च अवाधिकारि मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति त्वया मया इत्यत्र त्वया मया च स्यात् । “त्वमाविकवचने” इति युष्मद्व्यदोः, समस्तयोः ‘त्व म’ इति आदेशे सति त्व आ म आ इति जाते “यौचि” इति, यत् च त्वया मया इति स्यात् । इत्येतदर्थम् मपर्यन्तस्य ग्रहणम् । ननु त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत् च ‘यौचि’ सूत्रेण विहितम् । इदं सूत्रं यदि “अचेत्” इति भवेत् तदा त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य एत्वे सति ‘त्वया मया’ सिध्यति । ततश्च मपर्यन्तस्य ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतः आह—युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम्, इति न सिध्यति, यदि मपर्यन्तस्य ग्रहणं न स्यात् ; यतः अत्र भकारादिसुप्, अक्च सर्वनाम्नः टः प्राक् न तु सुवन्तस्यटः प्राक् । अतः मपर्यन्तस्य ग्रहणमवाधिकारि युक्तमेव ॥

अथवा युष्मद्व्यदोः जसि विशेषविधिमाह—

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।६३ ॥

दी—स्पर्शम् । यूयम् । वयम् ॥ (यूयवयविधेरङ्गत्वात् तदन्तविधिरत आह)—परमयूयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषेलोपः अन्यत्यलोपः इति पद्मोजसः शी प्राप्तः । “अङ्गकार्ये—पुनर्नाङ्गकार्यम्” इति न भवति । “ङेप्रथमयोर्म” इत्यत्र मकारान्तरं प्रस्त्रिष्य ‘अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा (जसः शी न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered in place of युष्मद् and अस्मद् up to their म only, when जस् follows. Then in यूयद् जस्, वयद् जस् by मपर्यन्तात् शेषेलोपः we get यूय जस्, वयजस्, and then “ङेप्रथमयोः—” ordering अम्, we get यूयम् and वयम् । This यूय and वयादेश being in अङ्गाधिकारि we get तदन्तविधि here. This यूय and वय come even when युष्मद् &c. are गौण । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c. If शेषेलोप is explained as अन्यत्यलोपः then in यूयद् जस्

and वयद् जस् we get यूय जस् and वयजस् ; now these being अकारान्त and being सर्वनाम as well शी is to come for जस् as in सर्व &c. But this शी cannot come for when one अङ्गकार्यं is already doue, a second अङ्गकार्यं (as जसः शी after अवर्णान्त सर्वनाम bases) is not to come in ; or this शी in place of जस् cannot come if we take अम् in the sutra “ॐ प्रथमयोरम्” as अम् मान्, explaining अम् च म् च इति अम् = अम् by संयोगान्तलोप ।

मित— । इह इत्यादि । “शिवेलोपः” इत्यत्र अन्यलोपः इति व्याख्यानं यदि गृह्यते तदा यूयद् जस् वयद् जस् इत्यत्र अन्तलोपे यूय जस् वयजस् इति स्थिते ‘यूय’ इत्यादीनां अवर्णान्तत्वात् सर्वनामत्वाच्च जसः शीभावः प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु अङ्गकार्यं सति पुनः अङ्गकार्यं न स्यात् इति परिभाषया तु अत्र अङ्गाधिकारे यूयाद्यादेशे सति पुनः अवर्णान्तत्वमाश्रित्य जसः शीभावो भवितुं न युक्तः अतः जसः शी अत्र न भवेत् । अथवा एवं व्याख्यानमपि जसः शीभावो न भवति । “ॐ प्रथमयोरम्” इत्यत्र अम् च म् च इति इह न अम्, तस्य संयोगान्तलोपेन ‘अम्’ इति लभ्यते । किन्तु तच्च ‘अम् मान्’ एव इति मकारान्तरप्रक्षेपात् अत्र मान् अम् एव भवति ततः जसः शीभावो न स्यात् । वस्तुतस्तु व्याख्यानमेतत् भाष्ये न दृश्यते अतः उपेत्यम् । सन्निपातपरिभाषया एव अत्र शीभावो न स्यात् । अम् अत्र आल्यत्वेतर—निमित्तात्मक—शेषविभक्तिरूपम् आश्रित्य अन्यलोपं घटयति । तत् कथमवान्यलोपः अम् विघातयेत् ? इत्यस्यां तावत् ॥ अधुना द्वितीयं कवचने “ॐ प्रथमयोरम्” इति अमि कृते युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते माह—

३८६ । त्वमावेक्रवचने । ७।१।६७ ॥

दी— । एकास्योक्तौ युष्मदस्प्रदोर्मपथ्यन्तस्य त्वमौस्तः विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “युवावौ द्विवचने” इतिवत् अदानुवृत्तिर्विज्ञेया । मपथ्यन्तादेशे सति त्वद् अम् मद् अम् इति जाते आह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७ ॥

दी— । युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । (“अलोन्त्यस्य” इति दकारस्य आत्वम्) । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

In द्वितीया too आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् । Thus त्वद् अम् = त्वा अम् = त्वाम् । Here “श्लेषलोपः” does not come for here विभक्ति causes आत्त्व to come in. Similarly माम् &c.

मित— । त्व अम् मा अम् इति स्थिते अत्वानिचितत्वात् श्लेषलोपो न प्राप्नोति । ततः त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्ववत् युवाम् आवाम् इति ॥ अधुना शसि विशेष-
माह—

३६१ । शसो न । ७।२।२६ ॥

दी— । ‘न’ इत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोपवादः । “आदेः परस्य” (सूत्र ४४) (इति शकारस्य नकारः) । ततः “संयोगान्तस्यलोपः” (सूत्र ५४) (इति अन्त्यस्कारलोपे) युष्मान्—अस्मान् ।

Here ‘न’ in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of शस् after युष्मद् and अस्मद् । This नकार thus bars coming of अम् here by the rule “ङोप्रथमयोरम्” । Again this नकार is for the first letter of शस् i. e., for श here by the rule “आदेः परस्य” (see ante). Thus युष्मद् नस् = युष्मान्स् by आत्त्व by the rule “द्वितीयायाञ्च” । This becomes युष्मान् by संयोगान्तलोप by the rule “संयोगान्तस्यलोपः” । Similarly we get अस्मान् ।

मित— । ‘न’ इत्यविभक्तिको निदि शः । अकार उच्चारणार्थः । एतच्च न्—विधानं “ङोप्रथमयोरम्” इति अमोपवादार्थम् । अतः आह—“अमोपवादः”

शसो न-विधानेन पूर्वस्य च शकारस्य नकारः इति लभ्यते । “आदिः परस्य” इति सूत्रेण तल्लभ्यते । ततः युष्मदन्सु अस्मद्दन्सु इति जाते “द्वितीयायाञ्च” इति “दकारस्य आत्वे” सति युष्मान्स् इति स्थिते संयोगान्तस्य सकारस्य लोपे स युष्मान् अस्मान् इति ॥

अधुना युष्मद् अस्मद् आ इति स्थिते, “त्वमानिकवचने” इति यथाक्रमं त्वमादि सति त्वद् आ मद् आ इति जाति विशेषमाह—

३६२ । योऽचि । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोर्थकारादेशः स्यात् अनादेशेऽनादौ परतः । त्वया— मया ।

य is ordered after युष्मद् and अस्मद् when अजादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus त् आ मद् आ becomes त्व् आ and मय् आ i. e., त्वया and मया with यादेश for द here by “अलोऽन्त्यस्य” ।

मित— । ‘योऽचि’ इत्यत्र यकारात् अकारः उच्चारणार्थः । “अष्टन आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ विभक्तौ’ वर्त्तते । अचि इत्येतत् विभक्तिविशेषणम् । “युष्मदस्मदोरनादेशे” इत्येतदपि सूत्रमत्र अनुवर्त्तते । ततः आह—“अनयोर्थकारादेशः” इत्यादि । अनादेशे किम् ? ‘त्वत् मत्’ इत्यत्र “पञ्चम्या अत्” इत्यादेशे सति यत्वम् न स्यात् ॥ त्वद् मद् इत्येतयोरलोऽन्त्यस्य यादेशः ॥

३६३ । युष्मदस्मदोरनादेशे । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोर्थाकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् when हलादि विभक्ति having no further order therein follows. Thus by “युवावौ द्विवचने” we get युवद्भ्याम् and आवद्भ्याम् which by आकारादेश at the end be-

सिद्धान्तकौमुदा

comes युवाभ्याम् and आवाभ्याम् । And in बहुवचन we get युषद्भिः and अस्मद्भिः = युष्मभि and अस्मभिः by आत्व ।

मित— । अनुवृत्तिस्तु 'आविभक्तौ' इति पूर्वसूत्रवत् । "रायो हलि" इत्यतः 'हलि' इति विभक्तौ अन्विति, ततः आह—'अनयोः आकारः स्वादनीदेशे हलादौ परे' ॥ युषद् ए अस्मद् ए इत्यत्र "त्वमाविकवचने" इति प्राप्ते आह—

३६४ । तुभ्यमह्यौ ङयि । ७।२।६५ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तः ङयि । अमादेशः । "शेषे लोपः" । तुभ्यम् । मह्यम् ॥ (आङ्गत्वात् तदन्दविधिः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मह्य are ordered up to m of युषद् and अस्मद् when the विभक्तिप्रत्यय ङे follows. So in युषद् ए and अस्मद् ए we get तुभ्यद् ए and मह्यद् ए । Then we have अमादेश in ङि by the rule "ङिप्रथयोरम्" । Lastly by "शेषे लोपः" we get अद्भाग लोप yielding तुभ्यम् and मह्यम् ॥ This order in place of युषद् and अस्मद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रधान or as गौण ; thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c.

मित— । तुभ्यद् ए मह्यद् ए इति स्थिते "ङिप्रथमयोरम्" इति अमादेशे सति "शेषे लोपः" इति सूत्रेण च टिलोपे इति तुभ्यम् मह्यम् इति रूपसिद्धिः । आङ्गत्वात् अत्र तदन्तविधिरस्ति, तेन अयमादेशः गौणत्वेपि प्रवर्त्तते । तदाह—"परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्" इत्यादि । युषद्भ्यस् अस्मद्भ्यस् इत्यत्र "युषद्भ्योऽदीर्घादेशे" इति आकारे प्राप्ते आह—

३६५ । भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० ॥

दी— । भ्यसोऽभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्य

अन्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः ! युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

भ्यम् वा अभ्यम् is ordered in place of भ्यम् after युष्मद् and अस्मद् । If in the rule “शेषे लोपः” we take the view as अन्त्यलोपः then युष्मद्भ्यम् &c. become युष्मभ्यम् । Then the rule “बहुवचनेभक्त्यात्” does not operate again, for the Paribhasa “अङ्गवृत्ते पुनर्हं तावद्विधिः, i.e., when one अङ्गकार्यं (as शेषे लोपः here) is done a further अङ्गकार्यं is not to operate. But if the order be taken as अभ्यम् here then no question arises from the point of view in the rule “शेषे लोपः” । Thus युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् are formed.

मित— । आद्यः इत्यादि—“शेषे लोपः” इति सूत्रस्य आद्यव्याख्यानपक्षे अन्त्यलोपः स्यात् । ‘तत् पक्षे आद्यः भ्यम् इति आदेशः । ततः युष्मद्भ्यस् इत्यत्र भ्यमि कृते युष्मद् भ्यम् इत्यत्र अन्त्यलोपे सति युष्म भ्यम् इति जाते “बहुवचने भक्त्यात्” इति एत्वं प्राप्नोति । किन्तु एतत् एत्वं अङ्गवृत्तपरिभाषया (यथा “अङ्गवृत्ते पुनर्हं तावद्विधिः”—अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति पुनरङ्गकार्यं न भवति इत्यर्थः) न प्रवर्तते । अत्र “शेषे लोपः” इति अङ्गकार्ये सति पुनरङ्गकार्यम् एत्वं न भवेत् ॥ अत्र आदेशः यदि अभ्यम् स्यात् तदा “शेषे लोपः” इति सूत्रस्य पक्षद्वयाश्रयणेऽपि (अन्त्यलोपपक्षे टिलोप पक्षे च इत्यर्थः) युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इत्यत्र न कापि वाधा वर्तते ॥ अधुना युष्मद् ङस् अस्मद् ङस् इत्यत्र “त्वमावेकवचने” इति त्वद् ङसि मद् ङसि इति जाते आह—

३६६ । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आभ्यां षञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । ‘ह्रस्वेषु’ इति ष्वचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

अत् comes in place of पञ्चम्येकवचनस्य विभक्ति after युष्मद् and अस्मद् । Thus युष्मद् ङसि &c. becomes त्वद् ङसि &c. by the rule “त्वमावेकवचने”

which by "शेषे लोपः" stands as 'त्व ङसि', then 'अत्' coming for 'ङसि' we get 'त्व अत्=त्वत्' by पररूप । So 'मत्' is formed. The Sutra here should better be "ङसिश्च" owing to 'लाघव' in this. In dual of 'पञ्चमी' we get 'युवाभ्याम् &c.' as before.

मित— । "पञ्चम्या अत्" (७।१।६२) इत्यत्र 'अत्' अपकथ्यते । उत्तरसूत्रादानयनं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । "युष्मदस्मदभ्याम् ङसोऽश्" इत्यत्रः युष्मदभ्याम् वर्तते । एवं तद्ङसिं ङङ्ङसि इत्यत्र "शेषेलोपः" इत्यनेन टिलोपे (अन्यलोपे पररूपे वा) आदेशे च सति त्वत् मत् इति ॥ अधुना पञ्चमीबहुवचने विशेषं वदति—

३६७ । पञ्चम्या अत् । ७।१।३२ ॥

दी— । आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसोऽतस्वात् । युष्मत् । अस्मत् ।

Eng.—Easy.

मित— । पूर्ववत् 'युष्मदस्मदभ्याम्' इति अनुवर्तते । "भ्यसो भ्यम्" इति सूत्रात् 'भ्यसो' च वर्तते । तत आह—'आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसः अत् स्वात्' इति । एवं युष्मदभ्यस् अस्मदभ्यस् इत्यत्र भ्यसः 'अत्' आदेशे सति शेषे लोपे च सति युष्मत् अस्मत् इति ॥ अधुना षष्ठीविभक्तिं विश्लेषयति—

३६८ । तवममौ ङसि । ७।२।६६ ॥

दी— । अनयोर्मपथ्यन्तस्य तवममौ स्तः ङसि ।

मित— । 'मपथ्यन्तस्य' इत्यधिकारसत्त्वात् आह—'अनयोर्मपथ्यन्तस्य' इत्यादि । "त्वमाविकवचने" इत्यस्यायमपवादः एव । ततः युष्मद्ङम् अस्मद् ङम् इत्यत्र तवद्ङसं ममद्ङसं इति स्थितिः । ततः विशेषं वक्ष्यति—

३६९ । युष्मद्ङ्ङभ्याम् ङसोऽश् ॥ ७।१।२७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः, आवयोः ।

Eng.—Easy.

मित— : शिन्वात् सर्वादेशः । तेन तवद् अश् ममद् अश् इति स्थिते “शेषि-
लोपः” इति ठिलोपे तव मम इति रूपसिद्धिः । “योश्चि” इत्यत्र अनादेशे इत्यनुवृत्तेः
यादेशोव न भवति । युष्मद् ओस् अस्मद् ओस् इत्यत्र द्विवचने मपर्यन्तस्य युवावौ
आदेशौ ततः युवद् ओस् आवद् ओस् इति स्थिते “योश्चि” इति दस्य यत्ते यवय् ओस्
आवय् ओस्=युवयोः आवयोः इति ॥

४०० । साम आकम् । ७।१।३३ ॥

दी— । आभ्यां परस्यसाम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्
ससुटकनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ; मयि । युवयोः ।
आवयोः । युष्मासु ; अस्मासु ।

आकम् is ordered in place of साम् coming after the bases युष्मद्
and अस्मद् । The saying of 'सामः' with सुट् in the sutra suggests
that सुट् by the rule “आसि सर्वनाम्नः सुट्” also is to be barred. Thus
युष्मद् आस् &c., =युष्म आकम्=युष्माकम् by शेषि लोपः” । Similarly we get
अस्माकम् । In युष्मद् इ अस्मद् इ we get first त्वनादेशे in एकवचने (i.e., लद्
इ मत् इ), then there is यादेशे by the rule “योश्चि” (e.g., लय् इ मय् इ)
and we get त्वयि and मयि ॥ युवयोः आवयोः are formed as before.
In युष्मद् सु अस्मद् सु we get आ for इ at the end by the rule “युष्मदस्म-
दोरनादेशे” and the result is युष्मासु अस्मासु ।

मित— । सकारिण सह वर्तते य 'आम्' तस्य सामः इत्यर्थः । 'ससुटकस्य आम'
इति भावः । अयं ससुटकनिर्देशः 'भाविनः' भविष्यतः “आसि सर्वनाम्नः सुट्” इति
सूत्रेण भविष्यतः सुटो निवृत्त्यर्थः । तथा च वालमनोरमा—“यदि तु आम आकम् इत्ये-
वोच्यते, तदा आमः आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपः सति स्थानिवत्त्वेन आकमा-
देशस्य आमत्वात् तस्य अवर्णात् परत्वात् सुडागमः स्यात् । ततः एत्वथत्वयोः युष्मेषाम्
अस्मेषाम् इति स्यात् । अतः ससुटकनिर्देशः” ॥ त्वयि मयि इति—युष्मद् इ अस्मद्
इति स्थिते एकवचने त्वनादेशे सति लद् इ मत् इ इति जाते “योश्चि” इति दकारस्य

यादेशे च लयि मयि इति ॥ युष्मद् सु अस्मद् सु इति “युष्मदस्मदोरनादेशे” इति दकारस्य आत्से सवर्णदीर्घे च युष्मासु अस्मासु इति सिध्यति ॥

“त्वमाविकवचने” इति सूत्रे “युवावौ द्विवचने” इति सूत्रे च यथाक्रमम् एकवचन-द्विवचनशब्दौ यौगिकौ न तु प्रत्ययमरौ । तत्फलमेव अधुना श्लोकचतुष्टयेन स्फुटौ करोति—

दी— । समस्यमाने द्वये कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥

सुजसहेङ्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूवयौ तुल्यमह्यौ तवममावपि ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

द्वे कसंख्यः समासार्थो वद्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तथो रद्वये कतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

Eng.—Easy.

नित— । अन्वयः—यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्वौ कत्ववाचिनी (भवतः) तदा समासार्थः अन्यसंख्यश्चेत् अपि युवावौ त्वमावपि सः ।

व्याख्या— । युष्मदस्मदशब्दयोः एकले द्विले सति यथाक्रमम् त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः । एतयोः समासेपि एकले द्विले सति समासार्थस्य अन्यसंख्यार्थपरत्वेपि यथा-क्रमं त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निष्कर्षार्थः । ततश्च त्वां मां वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयथा” इति प्रादिसमासे सति विग्रहवाक्ये युष्मदस्मदोः एकले द्वितोः युष्मद् स्थाने ‘त्व’, अस्मद् स्थाने च ‘म’ आदेशौ भवतः ‘अतिल’ ‘अतिम’ इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एवं युवाम् आवाम् वा अति-क्रान्तः इति विग्रहे युष्मदस्मदोः द्विले सति ‘अतियुव’ ‘अत्याव’ इति प्रातिपदिकौ भवतः । युष्मदस्मदोः एकले त्वमादेशौ द्विले च युवावौ आदेशौ किं सार्वत्रिकौ वा न वा इत्य-वोत्तरमाह—सुजस इत्यनेन ॥ अन्वयः—“त्वाहौ सौ” “युवयौ जसि” “तुल्यमह्यौ जसि” “तवममौ जसि” इति (अपि यथाक्रमं) सुजस—ङे—ङ्सु परतः ये

आदेशाः विहिताः ते सदैव स्युः (युष्मदस्मदोः एकद्विवह्वयंहन्तिपरत्वेपि स्युरित्यर्थः)
 अतश्च एते आदेशाः 'अतिल' 'अतियुव' इत्यादि प्रातिपदिकेपि भवन्ति ॥ एतदेव
 युक्तम् दर्शयति—एते इति । अन्यः—एते (लाहादेशादयः) परत्वात् स्वके विषये
 (निजविषये, सुजसादौ विषये इत्यर्थः) युवावौ (आदेशौ) वाधन्ते । यद्यपि लमादेशौ
 एतेभ्यः परौ तथापि 'एते' लाहादेशादयः 'लमादेशावपि प्रवाधन्ते' । कथं वाधन्ते ?
 इत्याह—'पूर्वविप्रतिषेधतः'—“विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इति न्यायेन परशब्दस्य इष्ट-
 वाचिलमाश्रित्य इष्टेन पूर्वसूत्रेण परसूत्रस्य विप्रतिषेधः बाधः, पूर्वविप्रतिषेधः उच्यते ।
 विप्रतिषेधे ससुपस्थिते पूर्वस्य प्रवृत्तिः नाम पूर्वविप्रतिषेधः । एवं 'पूर्वविप्रतिषेधनैव
 लाहादेशादयः लमौ अपि प्रवाधन्ते' इति फलितम् ॥ किन्तु युष्मदस्मदोः वह्वर्थत्वे सति
 समासार्थस्य अतथाले द्विकल्पेपि युष्मदस्मदोः युवावौ लमौ च आदेशौ न भवतः इति
 अप्यत आर्त्तव्यम् । एतदेवाह द्विकसंख्य इत्यनेन श्लोकेन । अन्यः—समासाथः
 द्विकसंख्यः चेत, (किन्तु) युष्मदस्मदी (एतौ शब्दौ) वह्वर्थे (वह्वर्थपरत्वे, यदि भवतः
 इति शेषः) तदा तयोः (युष्मदस्मदशब्दयोः) अद्वैकतार्थत्वात् न युवावौ (सः) ।
 एवं युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ वा इति विग्रहे युष्मदस्मदोः अद्वैकार्थ-
 त्वात् युवावौ लमौ न आदेशौ च सः ततश्च अतियुष्मत् अत्यस्मत् इति च प्रातिपदिकौ
 भवतः ॥ इति श्लोकचतुष्टयसंगृहीतमेवार्थम् अधुना उदाहरणेन विशदीकरोति प्रथमं
 तावत् युष्मदस्मदोः एकत्वं लमादेशीयोः—उदाहरणमाह—

दी— । त्वां मां अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम् । अत्यहम्
 (सौ लाहादेशौ लमादेशौ वाधते इति उक्तत्वात् ; एवमन्यत्रापि जसादौ यूयवयौ
 बोद्धव्यौ) । अतित्वाम् । अतिमाम् (इह प्रथमायाः द्विवचने आकारः) ।
 अतियूयम् । अतिवथम् ॥ अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वोम् ।
 अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् ॥ अतित्वया, अतिमया । अति-
 त्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः, अतिमाभिः । अतितुभ्यम्—
 अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम्—अतिम-
 भ्यम् ॥ ङसिभ्यमोः—अतित्वत्, अतित्वत्, अतिमत्, अतिमत् । भ्यामि
 प्राग्वत् ॥ अतित्व—अतिमम । अतित्वयोः—आममयोः । अतित्वाकम्—

अतिमाकम् ॥ अतित्त्वयि, अतिमयि । अतित्वयोः—अतिमयोः । अतित्त्वाच्च—
अतिमाच्च ॥

मित— । सु—जस्—ङे, ङ्सभ्योऽन्यत्र सर्वाम् च विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु
त्वमावेव आदेशी अधिकारसत्वात् मपर्यन्तस्य वोङ्ल्यौ । प्रक्रियासु च युष्मदस्मद्शब्दवत्
ज्ञेयौ ॥ सु—जस्—ङे—ङ्ससु यथाक्रमं त्वाङ्गौ यूयवधौ, तुभ्यमञ्चौ तवममावपि ज्ञेयौ इति
फलितम् ॥ अधुना युष्मदस्मदोः द्विलवाचिले उदाहरणमाह—

दी— । युवाम् आवाम् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे ष्—जस्—ङे—ङ्स-
सु प्राग्वत् ॥ औ—अम्—औट्—अतियुवाम् । अतियुवाम्—अति-
युवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् ॥ अतियुवान्—अत्या-
वान् ॥ अतियुवया—अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् ।
अतियुवाभिः, अत्यावाभिः ॥ भ्यम्—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ॥
ङ्सिभ्यसोः—अतियुवत्, अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् ॥ ङ्सि—
अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः—अत्यावयोः ॥ (षष्ठीवहुवचने)
अतियुवाकम्—अत्यावाकम् ॥ (ङौ) अतियुवयि, अत्यावयि ॥ अति-
युवानु—अत्याबाच्च ॥

मित— । पूर्ववद् ज्ञेयाः । कित्त्व द्विलवाचिले युवावौ आदेशी मपर्यन्तस्य
एव ॥ अधुना युष्मदस्मदोः बहुवचिले उदाहरणमाह—

दी— । युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे ष्—जस्—ङे—ङ्सु ष्
प्राग्वत् । औ—अम्—औट्—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम् ।
अत्युष्माम्—अत्युष्माम्—अत्युष्माम् ॥ अतियुष्मान् । अत्युष्मान् ॥
अतियुष्मया, अत्युष्मया । अतियुष्माभ्याम्, अत्युष्माभ्याम् । अति-
युष्माभिः, अत्युष्माभिः ॥ भ्यसि—अतियुष्मभ्यम्, अत्युष्मभ्यम् ॥ ङ्सि-
भ्यसोः—अतियुष्मत्, अत्युष्मत् ॥ ङ्सि—अतियुष्मयोः, अत्युष्मयोः ॥
(आमि—) अतियुष्माकम्, अत्युष्माकम् । (ङौ)—अतियुष्मयि, अत्यु-
ष्मयि । अतियुष्माच्च—अत्युष्माच्च ।

४०१ । पदस्य । ८।१।१६ ॥

मित— । अधिकारसूत्रमिदम् । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदस्य' इत्येवं तद् वेदितव्यम् इत्यर्थः ।

४०२ । पदात् । ८।१।१७ ॥

मित— । 'पदात्' इत्ययमधिकारः । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदात्' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपदादौ । ८।१।१८ ॥

दो— । इत्यधिकृत्य ।

मित— । वयमेतत् अधिकारसूत्रम् । अतः दीक्षित आह—'इत्यधिकृत्य' इति अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादौ इति च एतत् वयम् अधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । पादशब्देन ऋकपादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्वादिति ॥

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो वां नावौ ।

८।१।२॥

दी— । पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादि—विशिष्टयो-
वां नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ ।

वाम् and नौ are respectively ordered in place of whole of युष्मद् and अस्मद् in 6th, 4th and 2nd case dual, and if these are after some पद and also not at the beginning of a foot of a verse. And these are अनुदात्त ।

मित— । 'पदात्' "अपदादौ" "अनुदात्तम्" इत्यस्ति । अतः आह—
"पदात् परयोः" इत्यादि । एकवचन बहुवचनयोरदेशान्तरविधानात् द्विवचनान्तयो-
रयमादेशः । उदाहरणं यथा :—एतवाम् इदञ्च नौ स्वम् । नमो वां धनं नौ देहि ।
अर्थयावद् वां रक्षतं नौ भयिभ्यः ॥ पदात् परयोः किम् ? वाक्यादीमाभूत् आवयोः

स्वम् ॥ पादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते इति प्रागुक्तम् । अपादादौ किम् ?
“वह्नैरमात्यैः सह चौरवासा नामर्षपाणिर्भरतोऽमुपैति” ; अत्र ‘नामर्षपाणिः’ इत्यत्र
पपदादौ अस्मदस्थाने ‘ना’ इत्यादिशः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वसुनसौ । ८।१।२१ ॥

दी— । उक्तविधयोः अनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोः वसुनसौन्तः ।
वाम्-नावोरपवादः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of युष्मद् and अस्मद्
coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot
of a verse ; and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of षष्ठी,
चतुर्थी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the
बहुवचन ।

मित— । पूर्वसूत्रात् “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः” वर्त्तते । ‘पदात्’
‘अपादादौ’ इत्याद्यथस्ति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोःरित्यादि’ ॥

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

दी— । उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः ते मे एतौ स्तः ।

ते and मे come for the whole of युष्मद् and अस्मद् coming after a
word and not at the beginning of a foot of a verse. This order
is in place of singular of षष्ठी and चतुर्थी only. The order is not
in द्वितीया singular, for the next sutra makes a fresh order for
द्वितीया only.

मित— । “ते च मे च” इति तेमयौ—इहः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि अनुवृत्तिः
ज्ञेया । ततः आह—‘उक्तविधयोः अनयोः’ इत्यादि । ‘षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः
अनयोः’ इति इतौ उक्तम्, यतः परसूत्रेण द्वितीयेकवचनान्तस्य आदेशान्तरं विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

दी— । द्वितीयेक वचनान्तयोरनयोः ‘त्वा मा’ एतौ स्तः ।

त्वा and ना are ordered respectively in place of द्वितीया (singular) of युष्मद् and अस्मद् if these are after some word and not at the beginning of a foot of a verse.

मित—। त्वाश्च माश्च त्वामौ, इन्दः । पूर्वसूत्रात् 'एकवचनस्य' इत्यत्र वर्त्तते, तत्राह—“द्वितीयैकवचनान्तयोः अनयोः इत्यादि ॥ अधुना “दृषद्वदोः—” इत्यादि (सूत्र ४०४-४०७) सूत्रचतुष्टयोक्तं सर्वं द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीविभक्तिक्रमेण एक-द्वि-वहु-वचनक्रमेण चोदाहरति :—

दी—। श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वां नौ ददात्त्रीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योत्र वः स नः ॥

Eng.—Easy.

मित—। अन्वयः—श्रीशः (विष्णुः) त्वा मा अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयैकवचने त्वा मा इत्यादेशौ भवतः] ; स (श्रीशः) ते मे अपि शर्म (सुखं) दत्तात् (ददातु) [अत्र चतुर्थीकवचने 'ते मे इति], स हरिः ते मे अपि स्वामी (अत्र 'ते मे' इति षष्ठीकवचने) ; विभुः (स विष्णुः) वाम् नौ अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयादिवचने 'वां नौ' इति] ॥ ईशः वां नौ अपि सुखं ददातु (अत्र चतुर्थी-दिवचने 'वां नौ' इति), हरिः वाम् नौ अपि पतिः [अत्र षष्ठीदिवचने 'वां नौ' आदेशौ भवतः], सः हरिः वः नः अपि अव्यात् (रक्षतु) [अत्र द्वितीयावहुवचने 'वस् नस्' आदेशौ], वः नः अपि शिवं (मङ्गलं) दद्यात् [अत्र चतुर्थीवहुवचने 'वस् नस्' आदेशौ], अत्र सः वः अपिनः सेव्यः [अत्र षष्ठीवहुवचने 'वस् नस्' इत्यत्र “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी] ।

दी—। पदात्परयोः किम् ? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु ।

मित—। अत्र वाक्यादिन्वात् युष्मदस्मदशब्दयोः द्वितीयायाम् 'त्वां मां' इति आदेशौ यथा न स्यात् अतः 'पदात्परयोः' इति उक्तम् ॥ तत्र पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

दी—। अपादादौ किम् ?—‘वेदेशेषः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदा-
वतु ।’

Why do we say अपादादी in the above sutras ? Witness अस्मान्
in the sentence ‘वेदेः etc’—here अस्मान् being at the beginning
of a foot of a verse does not recognise short forms of अस्माद् &c.

मित—। अत्र ‘अस्मान्’ इत्यस्य श्लोकपादादित्वात् तत्स्थाने बहुवचने ‘नः’ इति
न स्यात् । एतदपिपूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी—। (षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः इत्यत्र) स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्ति-
कयोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति अस्मत्पुत्रो ब्रवीति ।

Eng.—Easy. See “Mitabhasini.”

मित—। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयाविभक्तीः अपरि-
त्यजतोः अनयोः युष्मदस्मदोः ‘वांनी’ स्तः इति निष्कर्षः । ततः अलुप्तषष्ठीचतुर्थी-द्वितीया-
विभक्तियुक्तयोः अनयोः युष्मदस्मदशब्दयोः इति फलितम् इति भावः । एवम् “इति
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यत्र ‘युष्मत्पुत्र’ इति लुप्तषष्ठीविभक्तित्वात् अत्र बहुवचने ‘वः’
आदेशः न स्यात् । “इति अस्मत्पुत्रः” इत्यत्र इतिशब्दानुवृत्तिः पदान् परत्वं सम्पाद-
यितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः (वार्तिक) ।
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पव तव भविष्यति । इह तु स्यादेव
—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वा नावादयः आदेशाः अनन्वा-
देशे वा वक्तव्याः (वार्तिक) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । (अनन्वादेशे
विकल्पो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्तिः धाता तव भक्तोऽस्ति वा । (अन्वा-
देशे नित्यः यथा—) तस्मै ते नम इत्येव ॥

The अनुदात्त short forms of युष्मद् and अस्मद् (९५, ला, ना, वच्, गच्
&c.) are to be made when these are completely put in one sen-
tence. And in grammar by a sentence (वाक्य) we are to under-

stand a complete idea with one तिङन्त verb. Thus in the sentence औदनं पच तव भविष्यति, there being two तिङन्त verbs completing the sense, we can't get short forms of युष्मद् a, ते for तव । But in the sentence—शालीनां ते औदनं दास्यामि, the sentence is completed with one तिङन्त verb, so here the short forms of युष्मद् may come in and thus we get ते here. Again by another Varttika as said above (e.g., “एते वां नावादयः आदेशाः &c.) these short forms of युष्मद् and अस्मद् as वां नौ &c., can be optionally made in अनन्वादेश i.e., when no अन्वादेश is implied ; but in अन्वादेश (i.e., when a subsequent assertion is made) these short forms are compulsory indeed. Thus in अनन्वादेश, we have optionally both ते and तव as in घाताते भक्तोस्ति and घाता त्व भक्तोस्ति, whereas in अन्वादेश we get ते the short form only as in तस्मै ते नमः &c.

नित— । समानवाक्ये एकवाक्ये इत्यर्थः, तथा च वालमनोरमा “निमित्तनिमित्त-
नोरिकावाक्यस्थले इत्यर्थः” । निघातशब्दः अनुदात्तार्थं बोधयति, यतः युष्मदस्मदोः वां
नावादयः आदेशाः अनुदात्ताः एव “अनुदात्तम्” इत्यस्य (४०३ सूत्रे) अधिकारसत्वात् ।
“एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः” इति अर्थे लब्धे, किमत्रवाक्यमिति प्रश्ने सति
आह—“एकतिङ्वाक्यम्” । एक तिङ् (तिङन्तक्रिया) यस्य इति बहुव्रीहिः ।
एतच्च वाक्यलक्षणं व्याकरणशास्त्रोपयोगि एव “ततः औदनं पचत्व भविष्यति” इति वाक्ये
तिङन्तद्वयसत्वात् तत्स्थाने युष्मदः निघातादेशः ‘ते’ इति न भवेत् । ‘शालीनां ते’ इत्यत्र तु
स्यादेव यतः अयं एकतिङन्तयुक्तं वाक्यम् ॥ किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
गमयितुं पुनरुपादानमन्वादेशः इति प्रागुक्तम् । अन्वादेशे युष्मदस्मदोः आदेशाः वां
नावादयः सदैव सुप्तः, अनन्वादेशे तु विकल्पेन एते आदेशाः भवन्ति इति भावः ॥

४०८ । न च-वा-हाहैवयुक्ते । ८।१।२४ ॥

द्वी— । चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु ।

अथ त्वां मां वा न रक्षते इत्यादि । युक्तप्रहृष्टात् साक्षात् योगे अयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

These short अनुदात्त forms of युषद् and अस्मद् (as वां नौ &c.) are not to come in connection with the five अव्ययः—च, वा, हा, अह and एव । Witness हरिस्त्वां &c., where there being च we get त्वां &c. not त्वा the short form here. This prohibition is to apply where there is direct contact with these, for the word युक्त in the Sutra suggests so, but when the contact or connection with these is indirectly implied then the short forms are to come in as in the sentence हरो हरिश्च मे स्वामी । Here च directly goes with हर and हरि, and indirectly with मे, so here being परम्परासम्बन्ध of च and अस्मद्, the short form 'मे' can come.

मित— । 'च' समुच्चये अव्ययम्, 'वा' विकल्प्ये ; 'हा' अङ्गुते ; 'अह' खेदे, 'एव' अवधारणे । एतेषां इन्द्रः । च वाहाह्वैवाः । तेषां युक्तम् योगः, तस्मिन् सति वां नावाद्वयः आदेशः न सुपरित्यर्थः । युञ्-क्त नपुंसके भावे=युक्तं योगः—तथा च इति—'चादिपञ्चकयोगे' ॥ "न च वाह्वैव—" सति युक्तशब्दग्रहणात् साक्षात्सम्बन्ध-विवक्षायां अयं निषेधः गम्यते, न तु परम्परासम्बन्धे । 'हरो हरिश्च मे' इति वाक्य-चकारः हरिहरविषये साक्षात् अन्वितः न तु अस्मद्शब्देन, अतः अस्मद्शब्दस्य 'मे' इति आदेशः अत्र साक्षात्सम्बन्धसत्त्वात् स्यादेव ॥

४०६ । पश्यार्थैश्चानालोचने । ८।१।२५ ॥

दी— । अचानुषज्ञानार्थैर्वातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तः तत्र रूपं ध्यायति । आलोचने (चानुषज्ञाने) तु—भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

These short forms of युषद् and अस्मद् are not used in connection with verbs not denoting चानुषज्ञान (direct vision). Thus in

चित्सा त्वाम् &c. there being no चाक्षुषज्ञान त्वाम् is used and not त्व the short form. This prohibition holds good even when the connection of युष्मद् or अस्मद् and the verb is remote and not direct. Thus in भक्तस्तव &c., we get तव and not ते for there is indirect connection of ध्यान and तव । But in the sense of आलोचन i.e., direct optical vision we get the short form as in भक्तस्ता &c.

भित— । दृश घातोः भावे शप्रत्यये सति 'पश्य' इति लभ्यते ; दर्शनं हि तदर्थः । पश्यः दर्शनम् अर्थः येषां तैः धातुभिः योगि अनालोचने अचाक्षुषज्ञाने अर्थे गम्यमाने एते वां नावादयः आदेशाः न स्युः इत्यर्थः ॥ 'पश्य' इत्यनेन दर्शनसामान्यसूक्तम् । आलोचनं चाक्षुषज्ञानम् तत्त्वुदासः अनालोचनम् ॥ इति सखात् हत्तौ आह— अचाक्षुषज्ञानार्थेषांतुभियोगि' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६ ॥

दी— । विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोरनयोः अनन्वादेशे अप्येते अदेशाः वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते समाम् । त्वामा इति वा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are optional when अनन्वादेश is implied provided युष्मद् and अस्मद् come after their immediately प्रथमान्त use.

भित— । वां नावादयः आदेशाः अनन्वादेशे विभाषिताः, अनन्वादेशे तु नित्याः इति प्रागुक्तम्—अन्वादेशेपि अत्र विकल्पार्थम् सूत्रं प्रतिप्रसूयते । 'सपूर्वायाः' इत्यत्र सह-शब्दः विद्यमानवाचो । विद्यमानपूर्वायाः इत्यर्थः । 'प्रथमायाः' इत्यनेन प्रथमान्तायाः इति लभ्यते तदन्तविधिना । अतः आह—'विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोः अनयो-रन्वादेशे' इत्यादि ।

४११ । सामन्त्रितम् । २।३।४८ ।

दी— । सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्वित word is that which ends in a प्रथमान् word used in सम्बोधन ।

मित—। “सम्बोधने च” इति सूत्रात् ‘सम्बोधने’ वर्त्तते । ‘सा’ इत्यनेन “प्राति-पदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रस्या प्रथमा परानुश्रयते । ततः आह—‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ।

दी—। स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्ने इन्द्र वरुणा । इह युष्मदस्मदोरादेशः, तिङन्तनिघातः, आमन्त्रितनिघातश्च न ॥ “सर्वदा रक्ष देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं (पूर्वं) ‘रक्ष’ इत्येतदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) । एवम् “इमं मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्यः प्राचीनानाम् (पूर्वाशाम्) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । (“आमन्वितस्य च” इति निघातः अनुदात्तत्वमित्यर्थः) ।

An आमन्वित word at the outset is to be regarded as non-existent. Thus in अग्ने तव &c., देवास्मान् &c., अग्ने and देव being regarded as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are not used, for then ते and नः will be at the beginning of a पाद । The instances ‘अग्ने नय’ अग्ने इन्द्र etc are cited to show that अग्ने being regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निघात i.e., अनुदात्त, for it does not come after an अतिङन्त word here—अग्ने being अनुदात्त and the word इन्द्र &c., similarly are not अनुदात्त prior words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c., not coming after a पाद cannot be अनुदात्त । (See below). In ‘सर्वदारक्ष देव नः’ though देव is as if non-existent being आमन्वित, still नः the short form is used for there is the word रक्ष prior to देव and thus नः is not पादादौ ।

is also in the mantra "इमं मे गङ्गयमुने" the आमन्त्रित words prior to यमुने &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word मे here. The rule for अनुदात्त here is "आमन्त्रितस्य च" meaning an आमन्त्रित word after another word is अनुदात्त ।

मित— । पूर्वस्थितम् आमन्त्रितपदम् अवियमानवत् बोध्यम् इति सूत्रार्थः । तेन 'अग्ने तव' 'देव अस्मान् पाहि' इत्यत्र 'अग्ने' देव इति आमन्त्रितपदयोः अवियमानवत्त्वात् 'देव अस्मान्' च इति पादादौ भवन्तौ 'ते नः' इति पदौ तत्स्थाने नाद्रियेते । "अग्ने नय" "अग्ने इन्द्र वरुण" इत्यत्र च 'अग्ने अग्ने' पदयोः आमन्त्रितयोः अवियमानवत्त्वात् प्रथमोदाहरणे 'नय' इति तिङन्तस्य "तिङ्तिङः"— (अतिङन्तात्पदात् परं तिङन्तमनुदात्तं स्यात्)—इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति ; द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादि-आमन्त्रितपदानां "आमन्त्रितस्य च"— (पदात् परम् आमन्त्रितम् अनुदात्तं भवति)—इति अनुदात्तत्वं न भवति । अतः आह—'इह (प्रथमोदाहरणद्वये) युष्मदस्मदीरादेशः, (तृतीये) तिङन्तनिघातः, (चतुर्थे) आमन्त्रितनिघातश्च न भवति' इति । निघातशब्दः अनुदात्तवाची इत्युक्तम् ॥ 'सर्वदा वच् देव नः' इत्यादि सुगमम् ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३ ॥

दी— । विशेष्यं समानाधिकरण्यो विशेष्यो आमन्त्रिते परे नावियमानवत् स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ।

The noun word having an adjective आमन्त्रित word in the same विभक्ति following it is to be treated as not अवियमानवत् (non-existent). Thus in हरे दयालो &c., the समानाधिकरण adjective आमन्त्रित word 'दयालो' follows the noun (विशेष्य word) हरे, so हरे is treated as not non-existent, hence 'नः', is used though दयालो is अवियमानवत् ॥

मित—। ‘आमन्त्रितम् अविद्यमानवत्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘समानाधिकरणे’ एक-
विभक्तियुक्ते इत्यर्थः । ‘सामान्यवचनम्’ इत्यनेन ‘विशेष्यम्’ गम्यते । ततः आह—
‘विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे न अविद्यमानवत्’ ॥ ततः ‘हरे-
दयाली नः’ इत्यत्र दयाली इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वमपि ‘हरे’ इत्यस्य विद्यमानतामाश्रित्य
‘नः’ इति अस्मदादेशः भवति ॥

दी—। “विभाषितं विशेषवचने” (इति सूत्रम्) । अत्र (सूत्रे)
भाष्यम्—“वहुवचनमिति वक्ष्यामि” इति । (सूत्रं व्याख्यायते—) विशेष्य
समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवत् वा । ययं ‘प्रभवः
देवाः शग्गयाः’, युष्मान् भजे, वो भजे इति वा । इह अन्वादेशेपि वैकल्पिका
अदेशाः ॥

The plural विशेष्य word having its adjective आमन्त्रित word in the
same विभक्ति following it is optionally अविद्यमानवत् (as non-existent).
We say बहुवचनान्त विशेष्य word, for भाष्यकार under the rule “विभाषितम्
विशेषवचने” (which provides optional अविद्यमानवत्त्वा as above) adds
‘वहुवचनम्’ to this. So we have यूयं प्रभवः ; युष्मान् वा वः भजे ।
This optional आदेश of short forms is to be known in अन्वादेश too.

मित—। सुगमा ॥ सु शोभनी पादावस्य इति “संख्यानुसुर्वस्य” (५।४।१४०)
इति पादशब्दस्य—अन्त्यलोपि सुपादशब्दः । अस्य सौ हलश्चादिलोपे सति—

दी—। सुपात्—सुपाद् । सुपादौ—सुपादः ॥ सुपादम्—सुपादौ ।

मित—। सुपाद् शम् इति स्थिते विशेषमाह—

४१४ । पादः पत् । ६।४।१३० ॥

दी—। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् ।
सुपादः । सुपादा । सुपाङ्गाम् इत्यादि ॥ इतिदान्ताः ।

A base technically termed as भ (i.e., when यादि वा अजादि प्रत्यय
follows) ending in ‘पाद्’ changes its पाद् into पद् । Thus in सुपाद्

हलन्तपु लिङ्प्रकारः

शम् (अस्), सुपाद् ending in पाद् is a 'भ', so here पाद् changes into पद्, and the form is सुपदः । Similarly सुपदा &c.

मित— । भाधिकारः अङ्गाधिकारश्च वर्तते । तच्च 'पाद्' इत्यनेन सह सम्बध्यते । तदन्तविधिरस्ति । अतः आह—'पादशब्दान्तं यदङ्गं भम्' इत्यादि ॥ "निर्दिश्य मानस्य आदेशा भवन्ति" इति पादशब्दस्यैव 'पद्' इति, न तु, समुदायस्य सुपादशब्दस्य ॥ दान्तो ऽऽमादेशः बोध्यः ; तान्ते आदेशे पदान्ताभावात् 'सुपदः सुपदा' इत्यादौ दकारो न स्यात् ॥ नन्य विलोडने भ्वादौ क्रमादौच । अग्निं मन्यति मन्त्राति वा किपि अग्निमथ्, थकारान्तं प्रातिपदिकम् । किपिसति "अनिदिताम् हलः उपधायाः किति" इति नलोपः 'अग्निमथ्' इति शब्दः । अस्य सौ हल्ब्यादिलोपे जश्च चत्त्वं च सति—अग्निमत्-अग्निमद् इति, तदेवाह—

दी— । अग्निं मन्थति इति अग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ—
अग्निमथः । अग्निमद्भ्याम् इत्यादि ।

मित— । सुगमा ॥ इदमत्र ज्ञातव्यमस्ति—मथि द्विसायामिति भौवादिकस्य तु इदिल्लान् नलोपाभावे अग्निमथ् इति प्रातिपदिकम् ; अस्य सौ संयोगान्तलोपे अग्निमत् इति रूपम् । औङि—अग्निमथ्यौ इत्यादि ॥

प्रकृष्टमञ्चति गच्छतीति किनि 'प्राच्' इति प्रातिपदिकम् अस्य रूपं वच्यन् उपन्यस्यति—किन् चात्र "ऋत्विक्दृष्टक—" इत्यादि सूत्रेण सुपि उपपदे भवति इति उक्तम्, तदेव स्मारयन् आह—

दी— । "ऋत्विग्—" (सूत्र ३७३) इत्यादि सूत्रेण आञ्चेः सुप्यु प-
पदे क्विन्न । (ततः प्राच् इति प्रातिपदिकेजाते अस्य रूपाख्याह—)

४१५ । अनदितां हल उपधाया किङिति । ६।४।२४ ॥

दी— । हलन्तानाम् अनदिताभङ्गनाम् उपधायाः नस्य लोपः स्यात्
किति किति च । "उरिगदचाम्—" इति (अत्र) नुम् । "संयोगान्तस्य लोपः" । नुमो नक्रारस्य "क्विन्नप्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ—प्राञ्चः । प्राञ्चम्—प्राञ्चौ ॥

Of bases ending in हल् and that are not इदित् (i.e., having इ as इत्) have their penultimate नकार elided when क्-इत् or छ्-इत् affixes follow. Thus in प्र + अच्+क्विन्, the penultimate न elides, for क्विन् is a क्-इत् affix by this rule and the result in प्र + अच् = प्राच् ॥

[N.B.—The न् of क्विन् elides by the rule “हलन्त्यम्” । And इकार in क्विन् is for pronunciation, so the result in क्व् wherein क् is इत् by the rule “लशक्तद्धिते” । Now व् only remains, which also elides by the rule “विरपृक्तस्य” । So in क्विन् and क्विप् everything of the प्रत्यय elides].

And now the base प्राच् + सु first takes नुम् by the rule “उगिदचां सर्वनामस्थाने अधातोः” when सर्वनामस्थान affixes (i.e., first five विभक्तिप्रत्यय) follow. So the form becomes प्राच्च् from प्राच् + सु, (सु eliding by “हल्भ्याप्रथी—”), then by संयोगान्तलोप we get प्रान् and now the final nasal नकार is replaced by nasal ङकार by the rule “क्विन्प्रत्ययस्य ङुः” (see sutra 377 ante.) So the final form of the base प्राच् is प्राङ् । In प्राच्च् औ there is नुम् and we get प्रान् च् औ where ‘न्’ (which is not अपदान्त) changes into अनुस्वार for a भल् letter follows by the rule “नञ्पदान्तस्य भलि” and this अनुस्वार by परसवर्ष becomes ज् by the rule “अनुस्वरस्य ययि परसवर्षः” (ante.) ; hence our author says “अनुस्वारपरसवर्षौ” । Thus the final form of प्रानच् औ is प्राञ्चौ । Similarly we get प्राच्चः, प्राच्चम्, प्राच्चौ &c.

मित— । इ इकारः इत्यर्थः ‘इत्’ इत्संज्ञकः येषां तानि इदित्त, तेषाम् इदित्ताम् । न इदित्ताम् इति ‘अनिदित्ताम्’ । एतत् अङ्गाधिकारि सति ‘अङ्गालाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘हलः’ इत्यपि तद्विशेषणम् । ‘शान्तलोपः’ (६।४।२३) इति पूर्वसूत्रात् ‘नलोपः’ इति अनुवर्त्तते । ततः आह—‘हलान्तानाम् अनिदित्ताम् अङ्गानाम् नस्य लोपः’ इत्यादि ॥ हलान्तानाम् अङ्गानाम् किम् ? यामथीः । अत्र ‘नी’ इति

हलन्तधातवभावात् उपधायाः नस्य लोपः न स्यात् ॥ एवं प्राच् सु इत्यत्र “ङ्गिदचाम्—” इति नुमि सति प्रान्च् सु इति जाते हलञ्चःदिना मुलोपे, संयोगान्न लोपे च प्रान्च् इति जातम् । ततः “क्विन्प्रत्ययस्य—” इति कुले प्राङ् इति ॥ सर्वनामस्थाने नुमि सति प्रान्च् औ इति जाते “नश्चापदान्तस्य भलि” इति अपादान्तस्य नस्य अनुस्वारि सति प्रां च इति स्थिते “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णेः” इति परसवर्णे च सति प्राञ्च् इति. एतदभि-
प्रेत्य दीक्षितः आह—अनुस्वार परसवर्णो इत्यादि ॥ प्रान्च् औ इत्यत्र “स्तोथुना—” (८४।५०) इति चुत्वेन प्राञ्च् इति सिध्यति इति न वक्तव्यम् । यतः “स्तोथुना—” इति क्तवमपि तु “नश्चापदान्तस्य” इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् ॥

प्राच् + शस् (अस्) इति स्थिते आह—

४१६ । अचः । ६।४।१३८ ॥

दी— । लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

The अकार of the root अच् of which नकार has elided and which is a ‘भ’, elides. Thus in प्राच् + शस्, अच् is लुप्त नकार and is a ‘भ’, so its अकार elides and we get प्रच् + शस् (शस्) and we look forward—

सित— । “अलोपीऽनः” इत्यतः अलोपः अवाप्ति । ‘अचः’ इति लुप्तनकारस्य अञ्चतेः ग्रहणम् । भाधिकारस्तु वर्त्तते एव । ततः आह—“लुप्तनकारस्य अञ्चतेः मस्य अकारस्य” इत्यादि । प्राच् इत्यत्र तु प्र + अच् इति सङ्घातः । ततः अस्य सूत्रस्य प्राप्तौ शसि परे ‘अचः’ अकारस्य लोपे सति प्रच् + अस् इति जाते आह—

४१७ । चौ । ६।३।१३८ ॥

दी— । लुप्ताकारनकारे अञ्चतौपरे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा, प्रागभ्याम् इत्यादि ॥ प्रत्यङ्—प्रत्यञ्चौ—प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्—प्रत्यञ्चौ । ‘अचः’ इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोपि यश्च न प्रवर्त्तते । “अकृतव्युहाः पाणिनीयाः—” इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा ॥ अमुम् अञ्चति इति विग्रहे ‘अदस् अञ्च्’ इतिस्थिते—

When अच्, having its अकार and नकार elided follows then the prior अण् vowel (i.e., अ, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in प्रच् + अस् we have अच् in प्रच्, having its अकार and नकार elided, so the rule applies and the prior vowel अकार in प्र becomes दीर्घ and we get प्राचः। Similarly प्राचा &c. In शस् प्राच् becomes प्राचः and the rules 'अचः' and 'ची' seem to be superfluous here. So a further instance of the word प्रत्यच् is being given in शस्, to show the significance of the application of the rules 'अचः' and 'ची'। In the case of the base प्रत्यच् we get प्रत्यङ् प्रत्यञ्ची &c. as in प्राङ्—प्राञ्ची before. Now in प्रत्यच् + शस्, शस् not being a सर्वनामस्थान, नुम् by the rule "उगिदचां—" cannot come and the rule 'अचः' then should give अकारलोप in प्रत्यच्, but then the rule 'ची' has no application here, for we cannot get a prior अण् vowel here—the form being प्रत्यच्। Apprehending this difficulty the author says that when अकारलोप of अच् is being done by the rule 'अचः' then यण् must not come in though यण् is अन्तरङ्ग। For when 'अचः' directs अकारलोप which causes यण्कार्य here, the यण्कार्य itself must not come in, for its निमित्त (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribhasa 'अकृतव्युहाः पाणिनीयाः' (i.e., निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत् प्रयुक्तं कार्यमपि न भवति) [For which see our notes under the rule—स्वरितेनाधिकारः—rule No. 46]. So in प्रत्यच् when अकार of लुप्तनकारयुक्त अच् elides by the rule 'अचः', then यण् does not come in and the form is प्रति अच् + शस् = प्रति च् + शस्, then 'ची' directing दीर्घ of prior vowel, we get प्रतीचः। Similarly प्रतीचा &c. In the case of अदम् + अच् + क्तिन्, speciality is being enumerated—

मित—। “द्वौपि पूर्वस्यदीर्घोऽणः” इत्यतः “पूर्वस्यदीर्घोऽणः” वर्तते । ‘चौ’ इति चुशब्दस्य समस्यैकवचनम् । ‘चु’ इति लुताकार-नकारस्य अञ्चतेः ग्रहणम् । ततः आह—लुतनकाराकारस्य अञ्चतौ परे’ इत्यादि ॥ तेन प्रच् + अस् इत्यत्र पूर्वस्य अणः दीर्घे सति प्राचः इति, एवं प्राचा । प्राग्भ्याम् इति “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् ॥ ‘प्राचः’ इत्यस्य अकृतयोरप्यतयोः सूत्रयोः सिद्धौ सत्यां प्रतीचः इत्यादि सिद्धार्थं सूत्रयोः वचनम् । अतः प्रत्यच् शब्दस्य रूपाण्यह—प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ इत्यादि प्राच्शब्दवत् ॥ ननु प्रत्यच् + शस् (अस्) इत्यत्र असर्वनामस्थानत्वात् असति नुमि ‘अच्’ इति सूत्रेण अकारलोपि च प्रत्यच् इति जाते ‘चौ’ इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव न भवति । तदा सूत्रमपि व्यर्थं स्यात्, प्रत्यच् इति अनिष्टं च रूपापापद्यते । अतः आह—‘अचः’ इति लोपस्य विषये “अन्तरङ्गोपि यण न भवति” । ततः प्रत्यच् + शस् इत्यत्र ‘अचः’ इत्यनेन अकारलोपि सति यण न स्यात् प्रति च् + शस् इति च भवति । सर्वमेतत् “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषया सम्भवति । अस्य अर्थो यथा—निमित्तं विनाशोमुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यमपि न स्यात् । प्रकृते तु यणनिमित्तस्य अकारस्य ‘अचः’ इति सूत्रेण विनाशे सति अकारनिमित्तं यण अपि न स्यात् । त्वम् प्रति च् + शस् = प्रतीचः (‘चौ’ इति दीर्घे सति) ॥ भाष्ये तु ‘चौ’ इत्यारम्भसामर्थ्यादेव यण न इति समाहितम् ॥ अनुमञ्चति इति किनि उपपदसमासे च अदस् + अच् इति स्थिते विशेषमाह—

४१८ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यचतावप्रत्यये । ६।३।६२ ॥

दो—। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रादेशः स्यात् अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे ।

Of the words विष्वक् and देव and of pronominal bases, the टि—portion is replaced by अट्टि when अच् with its affixes not heard (e.g., किन्, किप्) follow. Thus अदस् + अच् = अदट्टि अच्, when यण comes and नकार of अच् elides by the rule “अनिदिताम्—” (ante.) and the base is अदट्टाच् । It is now being declined—

मित—। ‘अट्टि’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘विष्वग्देवयोश्च’ इति चकारेण “आसर्वनाम्नः” (६।३।६१) इति सूत्रात् ‘सर्वनाम्नः’ इत्यस्य समुच्चयः । ‘अप्रत्ययानो’ अशुद्ध-

मानप्रत्ययान्ते इत्यर्थः—यथा, किन्, क्तिप् इति । अञ्चतौ वप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोऽप्युच्यते । तदा 'वप्रत्ययान्ते' वकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलञ्च समनेव ॥ एवम् अदस् + अञ्च इत्यत्र टः अद्रि सति अदद्रि + अञ्च = अदद्राच् ("अनिदिताम्—" इति नलोपः) । अस्य रूपाख्याह—

४१६ । अदसोऽसेर्दाडु दो मः । ८।२।८० ॥

दी— । अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य उदूतौ स्तः, दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतभ्यात् ह्रस्वव्यञ्जनयोः ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ्—अमुमुयञ्चौ—अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् ।

अमुमुयञ्चौ—अमुमुईचः । अमुमुईचा—अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् न यथा ॥ "अस्त्यवाधे अस्त्यसदेशस्य" इति परिभाषाम् आश्रित्य परस्यैव मुत्वंवदतांमते—'अदमुयङ्' ॥ "अः 'सेः सकारस्य स्थाने, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानात् "तदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्" इति पक्षे—अददद्रयङ् । उक्तं च भाष्ये—

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्तिलत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥" इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् ?—अश्वाची । अञ्चतौ किम् ?—विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् ?—विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । "अतः कृकमि—" इति सः ॥

उत् and ऊत् come after the द of अदस् not ending in स, and also its द changes into म । 'उ' in the 'sutra (e.g., दात् उ=दादु) stands for both उ and ऊ by समाहार इह । Owing to similarity of एकमात्रोच्चारण, ङस् उ comes for both ङस् vowel and consonant, and दीर्घ ऊ comes for a दीर्घ vowel, owing to द्विमात्रोच्चारण । Thus in 'अदद्राच् सु with रुम् by the rule "उशिदचां सर्वनामस्थाने—" we have 'अदद्राच् सु' and सु elides by "हलश्चावभ्यौ—" now चकार elides by

संयोगान्तलोप and the form is अदद्रान् ; then by कुल by the rule “क्विन् प्रत्ययस्य कुः” the result is अदद्राङ् । Now here अदस् being असान् its first द changes to न and its ऋस् अकार to उकार and the form is असुद्राङ् ; again द्र being a part of अदस् by ‘अद्रि’ आदेश (see previous rule) this द changes to न and र्फ changes to उ, so the final form is असुसुयङ् । Similarly असुसुयञ्चौ &c. as in प्राञ्चौ । In अदद्राङ् + शस्, we have elision of अ of अलोपिअञ्चु giving अदद्र इच्, here उल्ल and मल्ल are as before and we get असुसु इच् ; then by the rule ‘चौ’ इ becomes दीर्घ and the final form is असुसुईचः । Similarly असुसुईचा &c. In भ्याम् we get कुल and the form is असुसुयग्भ्याम् (उल्ल and मल्ल being as before above). In असुसुईचः—‘सु’ + ई should result in यण्, but here यण् does not come in by the rule “इकीयणचि” (६।६।७७), for सुल्ल by this rule in ङा२।२० is to be treated as अमिङ् with respect to यण् by the rule “पूर्ववासिङ्गम्” (२।२।१) । Bhattoji now discusses a second view on this rule thus—the word ‘अदस्’ in the sutra should be taken as अदसः स्थाने—षष्ठी in अदसः being स्थाने षष्ठी । Then the rule “अलोऽन्त्यस्य” operates and then उल्ल and मल्ल are for the final of अदस् । But the final being सकार we do not get दात् परल्ल for उल्ल । Now the परिभाषा “अख्यवाधि अख्यसदेशस्य” declares that if an operation cannot come at the final owing to contradiction, then let it come near the final only, so here उल्ल and सुल्ल come for the final द only which is near अन्त्यसमीपवर्तिन्, thus in अदद्रान् final दात् परल्ल उल्ल comes in and we get अदसुयङ् ॥ There is a third interpretation also in this point e.g., असेः is expounded as ‘सेः’ सकारस्य स्थाने ‘अः’ यस्य स ‘असिः’, तस्य असेः । Then according to this view सुल्ल comes only when there is अल्ल for सकार of अदस् by

the rule “त्यादासौनामः” । Here however there being no अत् for स of अद्स्, सुत्व &c. does not at all come and we get अद्द्राड् । Thus the Bhashya says—“some wish separately सुत्व of both of the अद्दि आदेश and of अद्स् as नत्व of both रेफ and चकार in the case of चली-क्यते by the rule “कपी रीलः” ; others wish सुत्व of the word near the final i.e., of द्र portion only, others again does not wish सुत्व at all, for they say it (सुत्व) is when अत् comes in place of सकार of अद्स्” ॥ Why do we say ‘विष्वग्देवयोः’ in the rule ? Witness अश्वाची without अद्द्रादेश for here neither विष्वक् nor देव or सर्वनाम words do come as उपपद । Why do we say ‘अच्चतौ’ in the sutra ?—Witness विष्वग्युक् । Here there being no अच्च घातु at the end there is no अद्द्रादेश । Why do we say अप्रत्यये (i.e., अश्रूयमाण-प्रत्यये) in the sutra ? Witness विष्वगञ्जनस् without अद्द्रादेश, for here there is श्रूयमाणप्रत्यय i.e., लुट् (अन्) at the end. Saying of अप्रत्यये in the sutra suggests this much also that in other cases when a घातु is taken in a sutra, then take तदादिविधि there i.e., a word with the घातु is to be reckoned there. Thus in the sutra “अतः क्कमि—” &c. (sutra 160) the root ‘क्’ implies तदादिविधि i.e., a word ending with the घातु is to be reckoned there. Thus in the sutra “अतः क्क—”, the root क्क implies तदादिविधि i.e., a word ending in क्क, so we get अयस्कारः—सत्व for रिसर्ग coming by this rule.

मित— । ‘असिः’ असान्तस्य ‘अदसः’ दात् उ दः सः इति सान्तव्यः सूत्रच्छेदः । ‘अदसः’ इत्यवयवषष्ठी, ‘असिः’ इति अस्य विशेषणम् च । अविद्यमानः ‘सिः’ सकारः यस्य सः ‘असिः’ । तस्य अदसः इत्यर्थः । दात् उ = दात् परस्य उ । अतः आह— ‘अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य’ इत्यादि ॥ उश्च जश्च ‘उ’—समाहारइन्द्रः नपुंसकैवचनम् “ऋसो नपुंसकैप्रातिपदिकस्य” इति ऋसत्वच्च । अतः आह—‘उ’ इति ऋसदीर्घयोः

समाहारइत्थः । कुत 'उ' कुत वा 'ऊ' इति सन्देहे सति आह—'आन्तरतयात् ऋस्वत्यङ्गनयोः' उभयोरपि एकमात्रिकयोः उच्चारणसाम्यात् 'ऋस्वः उकारः' 'दीर्घस्य' द्विमात्रिकस्य उच्चारणसाम्यात् दीर्घ' उकारः इत्यर्थः ॥ अधुना अदद्राच् सु इत्यत्र सर्वनामस्थाने "उगिदचाम्—" इति नुमि सति, हन्व्यादिलोपि संयोगान्तलोपि च अदद्रान् इति । ततः "क्विनप्रत्ययस्य कु," इति कुले सति अदद्राङ् इति । अधुना अदद्राङ् इत्यत्र उभयोरपि दकारयोः अदसवयवीभूतयोः मले उले च सति अमुमुयङ् इति सिध्यति ॥ अमुमुयङ्गौ इति प्राञ्चौ इतिवत्—उत्वमले तु पूर्ववत् ॥ अदद्राच् + शस् इत्यत्र नलोपिनोच्चते: "अचः" इति अकारलोपि सति अदद्र इच् + शस् इति जाति 'चौ' इति दीर्घे सति अदद्र ईच् + शम्. पूर्ववत् उच्चमले सति अमुमुईचः इति । अत्र 'मुई' इत्यंशे यण न स्यात् । यतः यण्विषये सुत्वम् असिद्धं वाच्यम् ॥ अत्र पुनः मतान्तरमाह—सूत्रे 'अदसः' इति स्थानषष्ठीमाश्रित्य केचित् असान्तस्य अदसः अन्त्यस्य इति व्याख्यानयन्ति । एतन्मते "अलौन्त्यस्य" इति सूत्रं तु प्रवर्तते । अन्त्यवर्णेश्च दात्परो न भवति । अद्रादेशे कृते तु इकारः अन्त्यः सोपि दात्परो न भवति । ततश्च अलौन्त्यपरिभाषायाः अग्रहत्वा अन्त्यस्य आदेशवाधे सति अन्तसमीपवर्तिनः एव दात्परस्य उच्चम्, दस्य च नः "न तु ततः पूर्वयोः" दकारतदुत्तरवर्णयोः सुत्वमित्यर्थः । एतत् सर्वं "अन्त्यवाधे अन्त्यदेशस्य" इति परिभाषयैव ज्ञेयम् । एवमेतन्मते "अदमुयङ्" इत्येव भवति ॥ पुनश्च मतान्तरमाह—सूत्रे 'असिः' इत्येतत् एवं व्याख्यायते—'सिः' सकारस्य स्थाने 'अः' यस्य 'असिः' तस्य असिः इति । एतन्मते—अदसुस्थाने "त्यदादीनामः" इति अत्रैव सुत्वं प्रवर्तते नान्यत्र ; ततः अत्र असति अत्रैव अदद्राङ् इत्येव सिद्धति । सर्वमेतत् अभिप्रेत्या भाष्यमेवाव उदाहृतम्—अदसोऽद्रे रित्यादि ॥ अन्वयः—केचित् 'अदसः' (अदसो दकारस्य इत्यर्थः) अद्रः (अद्रादेशस्य च) पृथक् सुत्वम् इच्छन्ति, लत्ववत् ("कूपीरोलः" इति सूत्रेण चलीकृत्यते इत्यत्र रिफक्कारयोः उभयोः यथा लत्वमिच्छन्ति तद्वत् इत्यर्थः) ; केचित् अन्त्यसदेशस्य (सुत्वमिच्छन्ति इति शेषः), एके (केचित्) न (सुत्वं न इति वदन्ति इति शेषः) । (यतः एते वदन्ति—) सुत्वं असिः ('अः' अकारः त्यदायत्वेन 'सिः' सकारस्थाने यस्य तादृशस्य अदसः) दृश्यते हि (नान्यत्र इत्यर्थः) ॥

सूत्रे 'विष्वग्देवयोः' कथमुक्तम् ? अत्राची इत्यत्र तदभावात् अद्रादेशी मा भूत् इत्यर्थः ॥ सूत्रे अञ्चतौ किमर्थं गृहीतम् ?—विष्वग्युञ् इत्यादौ असति अञ्चतौ परे यथा अद्रादेशः न स्यात् तदर्थम् ॥ सूत्रे अप्रत्यये (अश्रूयमाणप्रत्यये इत्यर्थः) किमर्थमुक्तम् ? विष्वगञ्चनम् इत्यत्र अञ्चतेः श्रूयमाणप्रत्ययस्य लुठः (असः इत्यर्थः) सत्वात् अद्रादेशो यथा न स्यात् ॥ सूत्रे अप्रत्ययग्रहणम् इदमपि ज्ञापयति—अन्यत्र सूत्रे धातौ उक्ते सति तदादिविधिः ज्ञेयः इति । एवम् "अतः क्वमि—" इति सूत्रे 'क्व' इति धातुग्रहणे सति क्व-युक्तः शब्दः गृहीतव्यः । ततः अयः+कार इति स्थिते उक्तसूत्रेण मकारे सति अयस्कार इति सिद्धति ॥

अधुना उद् + अञ्च + क्तिन् = उदच् इति शब्दरूपमाह—

दी— । उदङ्—उदञ्चौ—उदञ्चः (इत्यादि प्राच्शब्दवत्) । शशादौ अचि (उदच् इत्यत्र 'अचः' इति अकारस्य लोपे प्राप्ते आह—)—

४२० । उद ईत् । दी३।१३६ ॥

दी— । उच्छब्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्य अकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् इत्यादि ।

Of अच् whose नकार has elided and which comes after the prefix उद् and which is technically termed as 'भ' has its अकार changed into ईत् । Thus उदच् + अम् = उदीचः with अकार of अच् changed to ईत् ।

सित— । 'अचः' इति वर्तते । 'अचः' इति अञ्चतिलुप्तनकारो गृह्यते ततः आह— "उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेः" इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ सम्यक् अञ्चतीति विग्रहे सम् + अञ्च + क्तिन् इति जाते—

४२१ । समः समि । दी३।६३ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यङ्—सम्यञ्चौ—सम्यञ्चः । समीचः ; समीचा इत्यादि (प्राग्वत्) ॥

समि comes in place of सम when अच् follows as उत्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सम् अच् + क्तिन् = सम्यच् which is declined in सर्वनामस्थाने affixes like प्राच् । In शस्, the अ of अच्, elides by 'अवः' and then in समिच् + अस् इकार is lengthened by the rule 'चौ' and we get समीचः, समीचा &c.

मित— । “विश्वगदेवयोश्च टिरद्राञ्चतौ अप्रत्यये” इत्यतः ‘अञ्चतौ अप्रत्यये’ वर्तते । ततः आह—‘अप्रत्ययान्ते (अयूयमाणप्रत्ययान्ते, अन्ते प्रत्ययाभावे लुप्त प्रत्यये इत्यर्थः) अञ्चतौ परे इत्यादि ॥ एवं सम् + अच् + क्तिन् = सम्यच् ॥ सर्वनामस्थाने प्राच् शब्दवत् रूपाणि ॥ शसादौ अचि सम्यच् अस् इत्यत्र ‘अवः’ इति अकारलोपे समिच् अस् इति जाते ‘चौ’ इति दीर्घे च समीचः इति स्यात् । एवं समीचा ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[अत्र ‘वप्रत्ययान्ते’ इति पाठे तु ‘व’ इति क्तिन्किनोः सामान्यग्रहणम्—इति प्रागुक्तम्] ॥

सह अञ्चतीति विग्रहे सह + अच् + क्तिन् इति स्थिते विशेषमाह—

४२२ । सहस्य सभिः । ६।३।६५ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे (सहस्य सभिः आदेशः स्यात् इति शेषः) । सध्र्यङ् (इति प्राच्शब्दवत्) । [शसादौ अचि सभ्रीचः (समीचः इतिवत्)] ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ तिरस् वक्रमञ्चतीति तिरस् + अच् + क्तिप् इति स्थिते विशेषमाह—

४२३ । तिरसस्तिर्य्यलोपे । ६।३।६४ ॥

दी— । अल्लुप्ताकारे अञ्चतौ अप्रत्ययान्ते परे तिरसः ‘तिरि—’ आदेशः स्यात् । तिर्य्यङ्—तिर्य्यञ्चौ—तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्चम्—तिर्य्यञ्चौ तिर्य्यचः । तिर्यवा—तिर्य्यगभ्याम् इत्यादि ।

When अच् without any audible प्रताय follows and has its अकार not elided, the तिरस् before it as उपपद is changed into तिरि । Thus तिरस् + अच् + क्तिन् = तिरि + अच् = तिर्यक् ॥ It is declined like प्राच् in first five विभक्तिप्रताय—e.g., तिर्यङ् &c. ; in तिर्यक् + अस्, the अ of अच् elides by the rule 'अचः' and in this case there is no तिरि—आदेश, for here is लुप्त अकार in अच्, and we get तिरस् + अस् yielding तिरश्चः (स changing into श्च by चुल) ।

कित— । तिरसः तिरि अलोपे इति सूत्रच्छेदः । तत्र तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अविद्यमानः लोपो' अकारस्य लोपो यत्र तादृशे अक्षरौ अप्रतयान्ते परे इति भावः । 'अचः' इति सूत्रेण अश्च लोपो यदा न भवति तदा तिरसः 'तिरि' स्यात् इति । विश्वग-देवयोश्च—” इति सूत्रात् (६।४।२२) अक्षरौ अप्रतयये परे, इति अनुवर्त्तते ॥ ततः आह—'अलुप्तकारि अक्षरौ अप्रतयान्ते परे' इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

पूजाधात् अञ्चधातोः क्तिनि तु “अनिदितां हलः—” इति नलोपे प्राप्ते तन्निषेधयन् आह—

४२४ । नाञ्चैः पूजायाम् । ६।४।२० ॥

दी— । पूजार्थस्य अञ्चतेः उपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वात् न नुम् । प्राङ्—प्राञ्चौ—प्राञ्चः । नलोपाभावात् अकारलोपो न । (शसि) प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् इत्यादि । प्राङ्खु—प्राङ्खु—प्राङ्खु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः ॥

The उपधा (penultimate) नकार of the root अच्, denoting पूजा (and not गति) elides when क् + ङ् इत् affixes follow. Thus प्राञ्च-सौत्तिकिनि प्राञ्च् इति प्रातिपदिकम् without न लोप । In the सूत्र “उगिदचाम्—” it is explained as “नलोपिनोऽञ्चतेः” but here we have अच् without नलोप, so here नुम् does not come in सर्वनामस्थान affixes, so the author says “अलुप्तनकारत्वात् न नुम्” । Then प्राञ्च् + सु = प्राञ्च् by सुलोप =

प्राच् by संयोगान्तलोप = प्राङ् with कवर्गान्तादेश by the rule "किन्प्रत्ययस्य कुः" । Then प्राच् + औ = प्राचौ & so on. In प्राच् + शस् (अस्) we have अच् without नलोप, so the sutra "अचः" has no application here hence our author says "नलोपाभावात् अलोपो न" and thus अकार of अच् not eliding we get प्राच्चः । Similarly प्राच्चा &c. प्राङ्भ्याम् is got as in प्राङ् (in सु i.e. 1st case singular). In प्राच्चसु by संयोगान्तलोप & कुत्व (see above) we get प्राङ्घु (—षल here coming by the rule "आदेशप्रत्यययोः) । Again in प्राङ्+सु the rule "ङणोः कुदटुकश्चरि" allows optional कुक् and we get प्राङ्कु; here अगि क becomes optionally ख by the varttika "चयो द्वितीयाः—" (८४।४८) and we get प्राङ्खु । Similarly प्रत्यङ् &c are declined when अच् is पूजार्थक ॥

भित्त— "अनिदितां—" इति सूवात् "उपधायाः किञ्चित्" तथा तत्रैवानुवृत्तं "नकारस्य लोपो भवति" इति च वृत्ते । तदाह— "पूजार्थस्य अक्षतेः उपधाया नस्यलोपो" इत्यादि । लोपाभावे प्राच् इति प्रातिपदिकम् । अत च अच् नलोपि न. अतः "उगिदचाम्—" इति सूत्रेणाव सवनामस्थाने नुम् न भवति. अतः आह— "अलुप्तनकारत्वात् न नुम्" । अतः हल्घादिसूत्रेण सुलोपे संयोगान्तलोपे च सति "किन् प्रत्ययस्य कुः" इति कवर्गान्तादेशः तेन प्राङ् इति । प्राच् + औ = प्राचौ इत्यादि ॥ प्राच् + शस् (अस्) इति स्थिते "अचः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरत न भवति ततः अचोः अकारलोपोपि न भवति । "अचः" इति सूत्रे लुप्तनकारस्य अक्षतेः ग्रहणात् ; प्रकृते तु अच् नलोपि न, अतः सूत्रस्याव अवकाशो न विद्यते, अतः आह— "नलोपाभावात् अकारलोपो न" । ततः प्राच्च+शस् = प्राच्चः इत्यादि ॥ भ्यामि पदत्वात् कुत्वेन प्राङ्भ्याम् इति ॥ प्राच्चसु इत्यत्र संयोगान्तलोपे कुत्वे "आदेशप्रत्ययोः" इति षले च प्राङ्घु इति स्थिते "ङणोः कुदटुकश्चरि" इति वैकल्पिकः कुक् । कुकि कृते "चयो द्वितीयाः—" इति विभाषा खः । तेन प्राङ्घु—प्राङ्खु—प्राङ्कु इति रूपवयम् ॥

क्रुच्च कौटिल्याल्पीभावयोः । क्रुञ्जतीति किनि विशेषं वक्ष्यति—

दी—। 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'। अस्य 'ऋत्वग्दृक्—'
 (इति) आदिना (इति सूत्रेण इत्यर्थः) नलोपाभाषोपि निपात्यते । (क्रुञ्च इति
 प्रातिपदिकम् । अस्य सौ) क्रुङ् । क्रुञ्चौ—क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्याम् ॥ अत्र
 किन्नन्तत्वात् कुत्वम्, यथा प्राङ्भ्याम् इत्यादौ ॥ (पयः सुञ्चतीति क्विपि
 'पयोसुच्' इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ 'चोः कुः' इति कुत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
 तदाह—) पयोसुक—पयोसुग् । पयोसुचौ—पयोसुचः ॥ (सुष्टु ब्रश्चतीति
 सुपूर्वात् ब्रश्चतेः क्विपि "ग्रह्ज्या—" इति सूत्रेण सम्प्रसारणे च सुबश्च इति प्रातिप-
 दिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपि) "ब्रश्च—" इति (२६४ सूत्रेण)
 षत्वम् । "स्कोः—" (सूत्र ३८०) इति सलोपः । ततः जश्त्वचत्वे ।
 सुवृट्—सुवृड् । सुवृश्चौ—सुवृश्चः । सुवृट्त्सु—सुवृट्सु ('डः सि धुट्')
 इति वा धुट्) ॥

मित—। धातुपाठे 'ब्रश्च' इति धातौ तु 'श्' इति सकारस्य च ल्वे कृते जातः ।
 सुबश्च इत्यव चकारस्य षत्वे सति चुत्वाभावात् श्रुत्वे असति सुबम् इति जाते "स्कोः—"
 इति स-लोपि सति सुबष् इति भवति । ततः जश्त्वचत्वे = सुबङ् इति । चत्वे न
 सुवृट् इति भवति । अतः आह—"ब्रश्च—" इति षत्वम् । "स्कोः—" इति सलोपः ॥
 इत्यादि ॥ इति चान्ताः ॥ अथ तकारान्ताः कथन्ते—

दी—। "वर्त्तमाने पृषत्महत्-वृहत्-जगत् शतृवच्च" इति (उणादि
 सूत्रेण) एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । (ततः) उगित्वात् सुम् ।
 "सान्त महतः—" (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते इति महान् ।
 महान्तौ—महान्तः । हे महन् । महतः । महता—महद्भ्याम् इत्यादि ॥

Eng.—Easy.

मित—। मञ्चतेपूज्यते इति 'महत्' शब्द औणादिकः अतिप्रतायेन निपात्यते ।
 अस्य सूक्त औणादिकसूत्रेण शटवद्भावे महत् सु इति जाते उगित्वात् "उगिद्वाम्—"
 इति सर्वनामस्थाने तुमि सति महन्त् सु इति स्थिते—"सान्तमहतः संयोगस्य" (सूत्र
 ३१७) इति असमुद्भौ सर्वनामस्थाने उपधाया दीर्घे सति महन्त् सु इत्याव महान्त
 सु इति जाते "हल्लङ्गावभ्यो—" इति सुलोपः । ततः संयोगान्तलोपः तेन महान्

इति सिध्यति । एवं महान्तौ महान्तः इति ॥ "सान्त महतः—” इति सूत्रे “दीर्घा-
उसन्वुद्धौ सर्वनामस्थानि” इति वृत्तावृत्तत्वात् सन्वुद्धौ दीर्घाभावे—हे महन् इति ॥
सान्तस्य तु श्रेयस् सु इतरव नुसि श्रेयन्स् सु इति मुनीपसंयोगान्तलोपी । ततः सर्व-
नामस्थानि दीर्घे सति श्रेयान् इति ॥

धीरन्ति अस्य इति ननुपि 'धीमत्' इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ विशेषमाह—

४२५ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१४ ॥

दी— । अत्वत्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिन्नासन्तस्य च अस्-
सुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः ।
ततो नुम् । धीमान्—धीमन्तौ—धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ—
महद्वत् ॥ धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमान् इवाचरतीति
वा क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “उगिदचाम्—” इति
सूत्रे अज्जगृहणं नियमार्थम् । 'धातोश्चेत् उगित्कार्थ्यं तद्धि अञ्चतेरेव' इति ।
तेन 'धत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न । 'अधातोः' इति तु अधत्तुभूत्पूर्वस्यापि नुमर्थम् ।
गोमान्—गोमन्तौ—गोमन्तः इत्यादि ॥ "भातेर्देवतु" (भवत् इति प्राति-
पदिकम्) अस्यसौ—भवान्—भवन्तौ—भवन्तः ॥ शत्रन्तस्य तु अत्व-
न्तत्वाभावात् न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

When सु (1st case singular) follows (—सु being not of सम्बो-
धन—) of a word ending in the affix अतु (i.e., of a word formed
by some affix having अतु in it) or of a word ending in अस् which
अस् is not the part of a verbal root, we have दीर्घं of its penulti-
mate letter (vowel). Here in धीमत् सु we have first दीर्घं and then
नुम् by the rule “उगिदचाम्—” । But if first नुम् comes being पर
and नित्य (being a कृताकृतविधि it is नित्य), then there will be no
vowel in उपधा here, and this rule will be useless; so owing to the
force and significance of the rule we have first दीर्घं of the उपधा

vowel and then नुम् । Thus here Bhattoji says, “परं नित्यं च नुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदी दीर्घः” । Now in धीमात्सु add नुम् yielding धीमान्तसु = धीमान् by सुलोप = धीमान् by संयोगान्तलोप ॥ And धीमत् औ = धीमन्त औ = धीमन्तौ &c. In सम्बोधन there being no दीर्घ we get धीमन् । In शम् etc., the base is like महत् ॥ This दीर्घविधान by the present rule comes even after अलन्त धातु । But generally अलन्त धातु is not available, so to have an अलन्त धातु the author cites the case of नामधातु after the word गोमत् । Thus गोमन्तमिच्छति or गोमानिवाचरतीति गोमत् (नामधातु) + क्तिप् = गोमत् । Now the rule “उगिदचाम्—” directs नुम् of an अघातुउगित् whereas गोमत् is a धातुउगित्, so here नुम् cannot arise at all. To solve this position Bhattoji says that ‘अच्’ in the sutra “उगिदचाम्—” is taken to make this नियम् e.g., if उगित्-कार्य्य is to be made after a धातु then let it be done after the root अच् only and not of other roots. So स्वसु + क्तिप् = स्वत् is got without नुम्—उगित्कार्य्य by the above नियम् being available after the root अच् only. Now it may be argued that if उगित्कार्य्य is to be made after the root अच् only, then let the sutra be “उगितः सर्वनामस्थाने—” (and अच् only will be covered by this उगित् here). Appreciating this argument Bhattoji following भाष्यकार says that ‘अघातोः’ in the sutra is significantly taken to imply that नुम् is to come after words that were not धातु previously. In गोमत्, the word though a धातु in नामधात्वावस्था still it was not a धातु in its still prior state, so नुम् comes after it. And it being an अलन्तधातु दीर्घ in सु comes here and we get गोमान् &c. भा + डवत् gives the base भवत् meaning ‘you.’ It is अलन्त so we get दीर्घ in सी—नुम् comes as usual and the result is भवान् &c. But भु + शट् = भवत् becomes

भवन् in सौ । For शबन्त words not being अलन्त, दीर्घ in सौ cannot come, but नुम् only as usual by the rule “उगिदचाम्—” comes only:

N.B.—अधातु असन्त bases also take दीर्घ in सौ by this rule. Witness वेधाः (here अस् of वेधस् is not a धातु) ।

मित— । ‘अतु’ इति लुतषष्ठीकं स्वतन्त्रं पदम् । तदन्तविधिना अलन्तस्य इत्यर्थः । ‘अधातोः’ इत्येत् ‘अलन्तस्य’ विशेषणम् । ‘सौच’ इति सूत्रोपात्तं सर्वमेतत् अनुवर्तते यथा—‘असस्वह्री सौ उपधायाः दीर्घः’ । ‘सौ च’ इति सूत्रे एतेषामनुवर्तनम् प्रागुक्तम् द्रष्टव्यम् । फलितमाह—‘अलन्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् धातुभिन्नस्य असन्तस्य च’ इत्यादि ॥ “कृताकृतविधिः नित्यं” धीमात् सु इत्यत्र नुमपि दीर्घे कृते अकृतेपि प्रवर्तते । अतः परं नित्यं च एतत् नुम् प्रथमं भवितुमर्हति । किन्तु नुमि पूर्वे कृते सति धीमान्तु सु इत्यत्र अनुपधात्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । उपधायाः अचो दीर्घविधानं च व्यर्थं स्यात् । अतः अनेन सूत्रेण वचनसामर्थ्यात् परम् नित्यमपि नुमं वाधित्वा प्रथमं दीर्घः ततः नुम भवति, तद्वद्—‘परं नित्यं च नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः’ । ततः धीमात् सु = धीमान्त सु = सुलोप संयोगान्तलोपाभ्यां धीमान् इति ॥ अधातोरप्यलन्तस्य दीर्घः इति उक्तम् । किन्तु धातवश्चप्रायेण अलन्ताः न । अतः अलन्तं धातुं दर्शयितुं गोमत्शब्दात् नामधातुत्वमाश्रित्य आचार क्त्वाद्यन्तात् गोमत् इति प्रातिपदिकम् । एतत् अलन्त-धातुश्च । अतोत्र सौ दीर्घः स्यात् । किन्तु अस्य सर्वनामस्थाने नुम् कथं स्यात् ? “उगिदचाम्—” सूत्रे ‘अधातोः’ ग्रहणात्, प्रकृते च “सनादान्ताः धातवः” इति न्यायेन आचारक्त्वात् अलन्तस्य धातुत्वात् । अधातोः उगितोश्च नुम् विधीयते । सर्वमेतत् आशङ्क्य परिहारं वक्ष्यति—“उगिदचाम्—इति सूत्रे” इत्यादिना—अत्र सूत्रे ‘अच्’ इति नलोपिनः अञ्चतेः ग्रहणम्, एतच्च नियमं बोधयति । नियमशरीरं यथा— यदि धातोः उगित्कार्थं तर्हि केवलस्य अञ्चतेरेव बोध्यम् नान्यस्य धातोः इत्यर्थः । अतश्च स्वसु ध्वसु इत्यादि उगितः धातोः क्त्विपि विहितः ‘स्वत् ध्वत्’ इति शब्दयोः नुम् न स्यात् । एतत् सर्वं अञ्चतेः उगित्वादेव सिद्धेऽपि पृथक् ग्रहणात् ज्ञापकात् बोध्यम् । एवं सति प्रकृते गोमत्शब्दं गोमत् इति नामधातुजातत्वात् कथं वा नुम् स्यात् ?

अधुना पकारान्ताः शब्दाः कथान्ते । गुप रचये + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदिकम् । असौ सौ, सुबलुपि—

दी— । गुप् (चत्वेन)—गुव् (जश्त्वेन), गुपौ—गुपः । गुव्भ्याम् इत्यादि ।

मित— । भ्यानादौ पदत्वात् जश्त्वेन 'प्' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन गुव् भ्याम् इत्यादि ॥

अधुना शान्ताः शब्दाः निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६० ॥

दी— । त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थात् दृशधातोः कञ् स्यात् । चात् क्विन् ।

When ल्यद &c, as उपपद precedes the root दृश् not meaning 'ज्ञान' (knowledge), the root takes कञ् also क्विन् । Then in तद् + दृश् + क्विन् we look forward for the proper form—

मित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी— । सर्वनाम्नः आकारोन्त्यादेशः स्यात् ह्रस्वशब्देषु । कुत्वस्य असिद्धत्वात् 'अश्च—' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः ; तस्य कुत्वेन गः ; तस्य चत्वेन पक्षे कः । ताडक—ताडग, ताडशौ—ताडशः ॥ 'षत्वापवादत्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे 'ख' एव श्रूयते न तुगः ; जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्योयत्' इति निर्देशात् नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम words when ह्रस्व, दृश्, and वत् follows. Thus तद् + दृश् + क्विन् with आकार at the end of तद् gives ताडश् । In ताडश् + सु we have कुत्व by the rule "क्विन्प्रत्ययस्य क्तः" (८।२।६२) and this श् becomes ख by "चयो द्वितीयाः—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to षत्व by the rule "ब्रश्—" (८२।३६) so the sutra "ब्रश्—" operating we get षत्व here which by जश्त्व becomes ङ । And this ङ now by कुल becomes ग which by चर्त्वं turns into कः । So the result is ताडक्—ताडग् &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that कुल by the rule "किन् प्रत्ययस्य कुः" bars षत्व by the rule "ब्रश्—", so ताडश्+सु gives ताडश् by कुल with ख at the end, when not allowing optionality of चर्त्वं by the rule "बावसाने"; for acc. to them कुल is असिद्ध with regard to जश्त्व by the rule "भलां जशीन्ते" (८२।३९) । But Bhattoji says that कुल is not असिद्ध with regard to जश्त्व, for this is evident from the rule "दिगादिभ्योयत्" where दिश् + आदि becoming दिक् + आदि = दिगादि (admitting of जश्त्व after कुल) । So the forms acc. to our author is ताडक् and ताडग् in सु ।

नित— 'आ' इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । "दृशदृश्वतुषु" (६।३।८९) इति सूत्रमत्र वर्तते । अलोऽन्त्यपरिभाषया 'आ' च अन्यादेशः स्यात् । फलितमाह—'सर्वनामः आकारोऽन्यादेशः' इत्यादि । एवं तद् + दृश् + किन् इत्यत्र दकारस्य आत्वे ताडश् इति । अस्य सौ ताडश् सु इत्यत्र हल्बादिना सुलोपः, ततः ताडश् इति जाते "किन् प्रत्ययस्य कुः" इति शस्य खः । तस्य च कुलस्य असिद्धत्वात् "ब्रश्—" इति सूत्रेणात्र षः स्यात् । "भलां जशः—" इति षस्य ङः । अधुना च जश्त्वसिद्धिं कुलं प्रवर्तते, ततः कुलेन 'ङ' इत्यस्य गः । अस्य च चर्त्वेन पक्षे कः । ततः ताडग्—ताडक् इति ॥ मतान्तरमाह—षलापवाद इत्यादिना । "किन्प्रत्ययस्य कुः" इति सूत्रस्य परत्वात् प्रकृते 'च' किन्प्रत्ययसत्त्वात्, इदं कुलसूत्रं ब्रश्वादि षत्वविषयकं सूत्रं बाधत एव इति कैयटहरदत्तादयः । ततः एषां मते कुलेनात्र शस्य खः । खश्च जश्त्वेन गः न स्यात् कुलविषये जश्त्वस्य असिद्धत्वात् । किन्तु गत्यकारश्च इदं मतं दूषयन् अस्वरसिनाह—"दिगादिभ्योयत्" इति निर्देशात् इत्यादिना । 'दिगादिभ्योयत्' इत्यात्र सूत्रकार एव दिश् इत्यात्र कुले सति जश्त्वं विदधत् कुले सति :जश्-

लस्यं असिद्धत्वं नाजीगणत् । अतः कुल्वे सतापि जश्त्वं स्यादेव । ततः ताडस्-
इताव गकारः एव त्रोटं योग्यः ॥ विशतीति विश् + क्तिप् = विश् इति प्रातिपदि-
कम् । अस्य सौ विशेषः स्मारयति—

दी— । “ब्रश्च—” इति षत्वम् ; जश्त्वचत्वे । विट्-विट्, विशौ—
विशः । विशम् । (? विड्भ्याम् इत्यादि) ।

मित— । नश्यतीति क्तिपि ‘नश्’ इति प्रातिपदिकम् । अत्र विशेष-
माह—

४३१ । नशेर्वा । ८।२।६३ ॥

दी— । नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नक्—नग् । नट्—
नड् । नशौ—नशः । नग्भ्याम्—नड्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नश्, कवर्ग is optionally ordered at its end when it is at the end of a पद । Thus by सुलोप we get नक्—नग् by कुल्वे, and by षत्व we get नट्—नड् &c.

मित— । “क्तिन् प्रतायस्य कुः” इति पूर्वसूवात् ‘कुः’ वर्त्तते “पदस्य” इत्यधि-
कारस्य अस्ति । तदाह—“नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते” ॥ असति कुल्वे
अत्रादिसूत्रेण षत्वमपि स्यात् । तस्य जश्त्वेन डकारः इत्यादि ॥

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विचन् । ३।२।५८ ॥

दी— । अनुदके अपि उपपदे स्पृशेः क्विचन् स्यात् । घृतस्पृक्—
घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ—घृतस्पृशः । क्विचन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्या-
श्रयणात् क्विच्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षड्गकाः प्राग्बत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word उदक precedes the root स्पृश् then it takes क्विन् । Thus घृतं स्पृशतीति will give घृतस्पृश् with क्विन् । In सु, the form is घृतस्पृक्—घृतस्पृग् by कुल्वे by the rule “क्तिन् प्रतायस्य कुः” । In this rule if क्विन्प्रतायस्य be broken up as

किन् प्रतायः यस्मात् सः, then स्पृश् will also where with क्तिप् take कुत्व. for किन् is made after it under some circumstances (as this present rule says). Thus the base स्पृश् (with स्पृश्+क्तिप्) will be declined as स्पृक् &c. Here also षत्व by व्रश्चदि rule, डत्व by जश्त्व and 'ग' by कुत्व and क् by चर्त्त्वविकल्प is same as in the case of ताडक् before. So Bhattoji says "षडगकाः प्राग्वत्" ।

मित—। "सुपिस्थः" इति सूत्रात् 'सुपि' वर्त्तेते । तदाह—“अनुदके (उदक-शब्दमिन्ने इत्यर्थः) सुपि उपपदे स्पृशेः किन् इति । ततः घृतं स्पृशतीति किनि घृतस्पृश् इति प्रातिपदिकम्. अस्य सौ कुत्वेन खः, व्रश्चदिना षः । तस्य जश्त्वेन डः ततः कुत्वम् । चर्त्त्वविकल्पः ताडग्वत् । ततः घृतस्पृक्—घृतस्पृग् इति ॥ “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति सूत्रस्य “किन्प्रत्ययस्य” इति पदम् वङ्ग्रीहिसमासेन 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति यदि व्याख्यायते तदा निरूपपदे स्पृशेः क्तिपि सति अपि कुत्वं प्रवर्त्तते ; यतः स्पृशेः अन्यत्र उपपदे किन् भवति ॥ ततः स्पृशतीति क्तिपि स्पृश् । अस्य सौ—स्पृक् इति । अत्रापि “षडगकाः प्राग्वत्” षत्व—जश्त्व कुत्वचर्त्त्वाः इत्यर्थः 'प्राग्वत्' उक्तवत् ताडग्वत् वा ज्ञेयाः ॥

दी—। 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' (इति धातुः) । अस्म्यात् “ऋत्विग्—दधृक्—” इत्यादिना किवन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात् पूर्व जश्त्वेन डः गः कः (जश्त्वं प्रतिकुत्वस्य असिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकारः, तस्य कुत्वेन गकारः, अस्य च चर्त्त्वविकल्पेन ककारः इत्यर्थः) । धृषोतीति दधृक्—दधृग् । दधृषौ—दधृषः । दधृग्भ्याम् इत्यादि ॥ रत्नानि मुष्णातीति (रत्नसुप् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ रूपं यथा—) रत्नमुट्—रत्नमुड (जश्त्वेन षस्य डः । चर्त्त्वविकल्पेन च टः) । रत्नमुषौ—रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् इत्यादि ॥

मित—। अधुना नित्यवहुवचनान्तं षष्शब्दं रूपयति—

दी—। “षड्भ्यो लुक्” (सूत्र २६१) [अनेन जश्शसोः लुक् । ततः जश्त्वचर्त्वे । तदाह—] षट्—षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । [आसि तु] “षट्चतुर्भ्यश्च” (सूत्र ३३६) इति लुट् । (एवं षट् नाम इत्यत्र ष्टुत्वम् तु

स्यादेव तदाह—) 'अनाम्' इति पथ्युदासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न ष्टुत्व-
निषेधः । 'थोऽनुनासिके—' इति विकल्पं वाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां
नित्यम्' इति वचनात् (ङ इत्य) नित्यमनुनासिकः (एवं षट् नाम् इत्यत्र पदा-
न्तस्य यरः 'ट' इत्यस्य अनुनासिकी सति 'षष्' नाम् इति अस्य ष्टुत्वेन षष्णाम् इति)—
षष्णाम् । षट्छ—षट्छ ('ङः सि षट्' इति विकल्पात् षुटि सति 'षट्त्सु' इति) ॥
('षड्भ्योलुक्', 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनयोः अङ्गत्वात् तदन्तविधिरस्ति तदाह—)
तदन्तविधिः । परमषट् । परमषष्णाम् (प्रियाः षट्थस्य इति बहुव्रीहौ इत्यर्थः
प्रियषष् इति प्रातिपदिकम् । अत्र षष् शब्दस्य गौणत्वात् लुग्नटौ न सः । तदाह—)
गौणत्वे तु प्रियषष्ः । प्रियषष्णाम् ॥

Eng—Easy.

मित—। 'सुगमा ॥ पठितुमिच्छतीति सनि क्तिपि पिपठिष् क्तिप् इति स्थिते
"अतोऽलोपः" (६।४।४८) इति अकारि लुप्ते पिपठिष् इति प्रातिपदिकम् । तस्य
सुलोपि पदत्वे सति, यत् 'ष्' इति तदादौ 'स्' आसीत् ततोव "ससजुषो रु" (८।२।६६)
इति रुत्वम् । इदं—रुत्वं प्रति "इण्कोः" (८।३।५१) इति कृतस्य षत्वस्य असिद्ध-
त्वात् "समजुषोः रुः" इति रुत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमुद्दिश्याह—

दी—। रुत्व प्रति षत्वस्य असिद्धत्वात् पिपठिष् इत्यत्र "समजुषो रु
इति रुत्वम् ।

मित—। तेन पिपाठिर् इति पदे सति आह—

४३३ । वोरुपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

दी—। रेफान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते ।
पिपठोः—पिपठिषौ—पिपठिषः । पिपठोभ्याम् । "वाशरि" (ससमी
बहुवचने सुपि विशेषमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate इक् vowel of a verbal root ending in रेफ (र्)
वा व् becomes lengthened when final in a पद । Thus in पिपठिर्,
which ends in र् of a verbal root we get दीर्घ of the उपधा इकार and

the result is पिपठीः &c. Similarly पिपठीभ्याम् । In पिपठिष् सु we first get पिपठीष् by उपधादीर्घ, then by the rule “वा शरि” we get optional विसर्ग here. Then for षत्व of सु here it is said—

मित— । रश् वश् इति वौ । तयोः वौः इति । एतच्च “सिध्मिधातो रुवाँ” इति सूत्रात् पदान्तस्य ‘धातोः’ इत्यस्य विशेषणम् । पदाधिकारोऽस्येव । तदाह— ‘रिफावान्तस्य धातौरुपधायाः’ इत्यादि । एवं पिपठीर् इति जाति विसर्गः ततः पिपठीः इति । भ्यामादौ पदान्तत्वात् अनेन सूत्रेण उपधादीर्घे पिपठीभ्याम् इति ॥ पिपठिष् सु इत्यत्र दीर्घे सति “सोः सुपि” (८।३।१६) इति विसर्जनीयः । ततः “वा शरि” इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्जनीयः । विसर्जनीयाभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वम् ततः पिपठीस्सु पिपठीः सु इति पञ्चद्वये स्थिते इष्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् “आदेशप्रत्याययोः” इति षत्वे अप्राप्ते विधानमाह—

४३४ । नुम् विसर्जनीयशब्दव्यायेपि । ८।३।५८ ॥

दी— । एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इष्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धरायादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्पु—पिपठीःषु ॥ ‘प्रत्येकम्’ इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न—निस्स्व, निस्ते । नुम् ग्रहणं नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम्, व्याख्यानात् । तेनेह न—सुहिन्सु पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ॥

A dental सकार coming after an इष् letter (i.e., vowel and ह्य-वरत्वं) and after कवर्ग becomes cerebral if नुम्, विसर्जनीय and शर् each separately intervenes. Thus in पिपठीस्सु and in पिपठीः सु we get षत्व in सु though शर् + विसर्जनीय intervenes respectively. Then in the first case the previous सकार also becomes cerebral by the rule “ष्टु, ना ष्टुः” । So we get पिपठीष्पु + पिपठीः षु । As the explanation here is “when each of these i.e., नुम्, शर् &c. intervenes”. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निष्क + निष्के got from the root निंस + क्

and निंस + सि respectively, both नुम् and शर् (स) intervene between इण् vowel in नि and स्व. so no cerebral here. The नुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of नुम् only, so in मुहिनसु and in पुंसु we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of नुम् and in the sccond instance the अनुस्वार is not of नुम् । And that नुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking शर् here separately. If नुम् is for अनुस्वार, then there will be tautology ; for अनुस्वार in general is included in शर् (cp—शर्ष्वपि अनुस्वारस्य पाठात्) ।

मित— । “इण्कोः” (८३।५१) इति वर्तते । “अपदान्तस्य मूर्धन्यः” इत्यतः ‘मूर्धन्यः’ इत्यव्यस्ति । तदाह—‘एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य’ इत्यादि । नुमव्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्ववायेपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशः । व्यवाय-शब्दः इत्यान्ते सन् प्रत्येकमभिसंवध्यते । एवं प्रकृते पिपटीष्णु पिपटीः सु इति पचहये सति आये शर्व्ववाये षले ष्टुत्वेन पूर्व्वस्यकारः ; द्वितीये विसर्जनीयव्यवाये षले पिपटीःषु इति भवति ॥ इत्तौ “प्रत्येकव्यवधाने” इति व्याख्यानात् अनैकव्यवधाने षत्वं न स्यात् । एवं निंश्चु निंश्चु इत्यत्र नुम् शर् इति उभयव्यवाये सति ‘स्व’ इति ‘सि’ इति नात्र षत्वम् ॥ अत्र सूत्रे नुमग्रहणं च नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् न तु सर्वानुस्वारग्रहणलक्षणम् । तेन मुहिनसु (मुहिनसुशब्दस्य सप्तमीवहुवचनम्) तुभो अनुस्वाराभावे न षत्वम् ; पुंसु इत्यत्र अनुस्वारस्य नुमस्थानिकत्वाभावाद् न चाप्यत्र षत्वम् । यदि च नुमग्रहणेन अनुस्वारमात्रं गृह्यते तदा नुमः पृथकग्रहणम् अनावश्यकम्, यतः अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठात् शरग्रहणेनैव गतार्थता स्यात् ; अतः आह—“अतएव न शरग्रहणेन गतार्थता” इति ॥ कर्तुमिच्छति इति सनि क्विपि “अतोलोपः” इति सूत्रेण अलोपे चिकीष् इति प्रातिपदिकम् । “हल्लिच” (८२।७७) इत्युपधादीर्घः । अस्य सौ हल्लडादिना सुलोपे “रात्सस्य” (८२।२४) इत्येतत् प्रति “इण्कोः” (८३।५७) इति षत्वस्यासिद्धत्वात् षलोपे “खरवसानयोः विसर्जनीयः” (८२।१५) इति विसर्जनीये ऋति ‘चिकीः’ इति भवति । एतत् सर्वे उद्देशीकृत्याह—

दी—। “रातुसस्य” (सूत्र २८० इति (चिकीर्षु इत्यत्र) सलोपे विसर्गः
 (“खरवसानयोः—” इति विसर्गः) । चिकीः, चिकीर्षो, चिकीर्षः । [एवं
 चिकीर्षुभ्याम् इत्यत्र पदत्वे षलोपे सति चिकीर्ष्याम् इति ॥ चिकीर्षु सु इति स्थिते च
 षलोपे “इष्कोः” इति षत्वे, सुपि परे गोरिव इति “रोः सुपि” इति सूत्रे नियमात्
 रेफस्य विसर्जनीयः न । ततः चिकीर्षु इति सिध्यति । तदेवाह— । “रोः सुपि”
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्षु ॥

(दोषशब्दरूपं वक्ष्यति—) “दुमैर्दोष्” इति (उणादिनूतम्) । डिट्त्वसाम-
 थ्यात् टिलोपः (दोष् इति) । (अत्र) षत्वस्यासिद्धत्वात् स्त्वविसर्गो
 (“ससञ्जो रुः” इति रुत्वे सति विसर्गः—ततः—) दोः दोषोः दोषः । “पद्मो—”
 इति सूत्रेण वा दोषन् (शसादौ) दोष्णाः । दोष्णाः । दोषः । दोषा ॥
 (विविच् शब्दं निरूपयति—) ‘विश् प्रवेशने’ । सन्नन्तात् क्तिप् । [षट्पु मिच्छ-
 तीति विश् + सन् + लटति = विविश् + सति = विविष् + सति (ब्रश्चादि सूत्रेणाव
 भक्तपरत्वात् सस्य षकारः) = विविक् + सति (“षटोः कः सि” इति सूत्रेण षस्यकः =
 विविक् षति (सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् “आदिश् प्रत्यययोश्च” इति षत्वम् । अस्मात्
 विविचधातोः क्तिपि विविच् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ विविचसु इत्यत्र हल्ब्यादिना
 सुलोपे “षटोः कः सि” (८२।४१) इति विहितस्य कत्वस्य असिद्धत्वात् षकारस्य
 संयोगान्तलोपः । संयोगान्तलोपे सति कत्वस्य निमित्ते लुप्ते कत्वं न स्यात् । ततः
 ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वं पुनः प्रवर्तते ततः जश्त्वचत्वं—विविट्—विविड इति । एतदभि-
 प्रत्याह—]

कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । “ब्रश्च—” इति षः । जश्त्वचत्वं ।
 विविट्—विविड् । विविज्ञौ—विविज्ञः इत्यादि ॥

(“तच्चू तनूकरणे” इति धातोः क्तिपि तच् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ हल्-
 ब्यादिना सुलोपे “स्कोः—” इति कलोपे च षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चत्वं विकल्पश्च,
 ततः तट्—तड् इति । अतः आह—) “स्कोः—” इति कलोपः ; तट्—तड्
 तज्ञौ, तज्ञः । तड्भ्याम् इत्यादि ॥

(भाः रचतीति क्तिपि गोरच् इति प्रातिपदिकम् । तच्वत् इपम् ; तदाह—)

गोरट्—गोरड्, गोरज्ञौ, गोरज्ञः ॥ (तच् + णिच्, रच् + णिच् इति तच्चि रच्चि धात्वोः क्विपि “शिरनिटि” इति णिलोपे तच्, रच् इति प्रातिपदिकद्वयम् । एतयोः सौ हल्ङादिना सुलोपे सति “स्त्रोः संयोगाद्योः—” इति चकाररलोपो न भवति । तदाह—) तच्चिरच्चिभ्यां एयन्ताभ्यां क्विपि तु “स्त्रोः—” इति न प्रवर्त्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् (“अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वात् इत्यर्थः) । “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति त्विह नास्ति । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु’ इति निषेधात् । तस्मात् (“स्त्रोः—” इत्यस्य अप्रवृत्तेः) संयोगान्तलोप एव । (ततः अन्यस्य षकारस्य लोपे सति—) तक्—तग् । गोरक्—गोरग् ॥

(सन्नन्तस्य पचधातोः सति पिपच् लटि इति स्थिते “चोः कुः इति कुत्वे पिपचति । अस्य क्विपि पिपच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिलोपे “स्त्रोः—” इति कलोपो न स्यात् । यतः चकारस्थानिकं कुत्वं “स्त्रोः—” इति कलोपं प्रति असिद्धमेव । ततः संयोगान्तलोपे सति पिपक्—पिपग् इति । अतः आह—) “स्त्रोः—” इति कलोपं प्रति (चकारस्थानिकस्य) कुत्वस्य असिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः पिपक्—पिपग् ॥ (एवं विवच्, दिधच् इति प्रातिपदिकयोः ह्रस्वाणि तदाह— एवं विवक्, दिधक् इति ॥ इति धान्ताः ॥ (अथ सकारान्ताः कथान्ते—) पिस गतौ । सृष्टु पेसतीति (क्विपि सुपिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे “ससजुषो रुः” इति रुत्वे “बोरुपधायाः—” इति दीर्घः सुपीः इति तदाह—) सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीभ्याम् । सुपीःषु—सुपीषु (पिपठीःषु—पिपठीषु इत्यादिवत्) । एवं स्रुत्ः । तुस खगइने (इति धातोः क्विपि सुसुस् इति प्रातिपदिकम् । सुपिस्रुत् रूपम् इति शेषः) ॥ (अदादि ज्ञानार्थकस्य विदधातोः वेतीति शवादिशि “विदः शतुर्वसुः” इति सूत्रेण वखादिशि विदन् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ लृगित्वाग्नम्, “सान्तमहतः—” इति सर्वनामस्थाने नकारस्य सपधादीर्घः । सुलोपसंयोगान्तलोपी—विद्वान् इति । तदाह— (विद्वान् विद्वान्सौ—विद्वान्सः । हे विद्वन् । विद्वान्सम्, विद्वान्सौ ।

नित—। विहम् + श्म् इत्यत्र शसि सर्वनामस्थानत्वाभावात् भसंज्ञायासाह—

४३५ । वसोः सम्प्रसारणम् । ६।४।१३१ ॥

दी—। वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपम्, षत्वम् ; विदुषः । विदुषा । “वसुसं सु—” (सूत्र ३३४) इति दत्वम् । विद्-
झयाम् इत्यादि ।

Of a word ending in वसु (i.e. affix having वसु in it) and becoming a “भ”, सम्प्रसारण comes in ; thus in विहम् + श्म् (अस्), विहस् ends in वसु and is a “भ” । So here the final “व” by सम्प्रसारण becomes उ and the form is विटु अस् which by the rule “सम्प्रसारणाच्च” takes पूर्वरूप and becomes विटुस् then there is षत्व by the rule “आदेश-प्रत्यययोश्च” and we get विटुष which with the addition of अस् turns into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विहस्भ्याम्, the वस्वन्त word विहस् being पदान्त takes final द् by the rule “वसुसं सु—” (rule 334) and the form is विहङ्गाम् &c.

सित—। ‘वसोः’ वस्वन्तस्य इत्यर्थः । भाधिकारो वर्त्तते । ततः आह—
‘वस्वन्तस्य भस्य’ इत्यादि ॥ एवम् विहम् + अस् इत्यत्र सम्प्रसारणेन वकारस्य उत्वे विटु अस् + अस् इति स्थिते “सम्प्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपे सति विटुस् + अस् इत्यत्र प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे च विदुषः इति ॥ विहस्भ्याम् इत्यत्र विहस् इत्यस्य पदत्वात् “वसुसं सु” इति दत्वे विहङ्गाम् इति एवं विहत्सु ॥

सदधातोः “भाषायां सदवसयुवः” इति लिटः क्रमुः इति सद + क्रमु = सेदिवेस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उगित्वाद्गुमि सति “सान्तसहतः—” इति सर्वनामस्थाने दीर्घः ; हल्ङादिना सुलोपः, संयोगान्तलोपः, ततः सेदिवान् इति एतत् सर्वमभि-
प्रेत्य आह—

दी—। सेदिवान्, सेदिवांभौ—सेदिवांसः । सेदिवांसम् । सेदिवांसौ ।
(सेदिवस् + (शस्) अस् इति स्थिते “वसोः सम्प्रसारणम्” इति सेदि उ अस् इति जाते

पूर्ववत् पूर्वस्ये पत्वे सिद्धि उस् अस् = सिद्धावः इति स्यात् । किन्तु सिद्धः इत्येव युक्तं रूपम् । तदेव समर्थयितुमाह—) अन्तरङ्गेऽपि इडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते । “अकृतव्युहाः—” इति परिभाषया । सेदुषः [सिद्धिस् + अस् इत्यव इडागमश्च वसमाश्रित्य भवति, सम्प्रसारणेन वसोः वकारस्य नाशात्, निमित्ते विनष्टे तदाश्रितकार्यमपि नश्यति इति इडागमोऽपि निवर्तते ततः सिद्ध उस् + अस् = सिद्धः । एतच्च “अकृतव्युहाः पाणिनीयाः” इति परिभाषया भवति इति प्रागपि व्याख्यातम् । “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायमेव “अकृतव्युहा—” इति परिभाषा वदति] । सेदुषा । सेदिवद्भ्याम् इत्यादि (विद्स् शब्दवत्) ॥ (सु + हिंस + क्तिप् = सुहिंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङ्गादिना सुलोपः । संयोगान्न सस्य लोपः ततः “नश्चापदान्तस्य भक्ति” इति भक्त्य् सकारमाश्रित्यप्रवर्तितो-नुस्वारः निमित्तापायात् स्वयं निवर्तते ततः सुहिन् इति । अत्र “सान्तमहतः” इति दीर्घस्तु न स्यात् कारणमाह—) “सान्तमहत—(सूत्र ३७१) इत्यत्र सान्तस्यो-गोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात् (प्रकृते तु सुहिंस् इत्यव सान्तसंयोगस्तु धातोः अतः न दीर्घः) । सुष्ठु हिनन्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्त्सु—सुहिंस्सु (“नश्च” इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको ध्रुट् स्यात्) ॥ (ध्वस् + क्तिप् = “अनिदिताम्—” इति नलोपः, ध्वस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपि “वसुञ्च सुध्वं सु—” इति पदान्ते दः । ततः ध्वत् इति । तदेवाह—) ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः । ध्वद्भ्याम् ॥ एवं सत् ॥

Eng—Easy.

मित— । पूञ् पवने इति धातोः “पूञो ङ्मुसुन्” इति उणादिसूत्रेण ङ्म् मुन् प्रत्ययेः । ङ—न—उकाराः इतः । ङित्वात् अम्यस्यापि टिः लोपः । ततः ङ्स् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विशेषमाह—

४३६ । पुंसोऽसुङ् । ७।१।८६ ॥

दी । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । असुङ् उकारः उच्चारणार्थः । ‘व ह्रुपुंसो’ इत्यत्र ‘उगितश्च’ इति ङीवर्थं कृतेन “पूञो

डुम्सुन् इति प्रत्ययस्य उगित्वेनैव तुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् ।
पुमांसौ--पुमांसः । पुंसः । पुंसाः पुम्भ्याम् । पुम्भिः ॥ इत्यादि । पुंसि,
पुंसु ॥

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुङ् is ordered at the end of the base पुम्स् । Here उकार of असुङ् is for उच्चारण and not for उगित्कार्य as old commentators suppose. In the बहुव्रीहि—वहवः पुमांसः यस्याः we by सुव्लुक् get बहुपुंसु + डीप् by the rule “उगितश्च” = बहुपुंसौ । Here डीप् comes because the affix डुम् सुन् is उगित् and in डीप्, असुङ् has no प्राप्ति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and तुम् also by the rule “उगिद्वा—” comes for the affix डुम्—सुन् is उगित् ; so उ of असुङ् is for its pronunciation and not for उगित् कार्य । Thus in पुम्स् सु ; we by असुङ् at the end get पुमन् सु and by तुम् we get पुमन् स् सु now by “सान्त्वमहतः—” the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान् स् सु । Now by सुलोपसंयोगान्तलोपी we have पुमान् । In हे पुमन् the rule “सान्त्वमहतः—” has no application for सम्बुद्धि is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

मित-- । “इतोऽत् सर्वनामस्थाने” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने वर्त्तते । तदाह—
‘सर्वनामस्थाने विवक्षिते’ इत्यादि ॥ असुङ्ः उकार उच्चारणार्थः न तु उगित् कार्यार्थः यतः वहवः पुमांसः यस्याः इति बहुव्रीहौ सुव्लुकि डीपि च बहुपुंसौ इति जायते । अत्र डीप असर्वनामस्थानत्वात् असुङ्ः प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु “पूजोः डुम्सुन्” इति प्रत्ययस्य उगित्वादेव “उगितश्च” इति ङीप् सिध्यति । अतः असुङ् उकारः उगित्-कार्यार्थः न । एवं तुमपि अत्र प्रत्ययस्य उगित्वादेव भवति तदाह—‘बहुपुंसौ’ इत्यत्र ‘उगितश्च’ इति डीवर्थं कृतेन, इत्यादि ॥ पुम्स् सु इति स्थिते असुङ् । पुमन् सु इति जाते “उगिद्वाम्—” इति तुमि पुमन्स् सु । सुलोपसंयोगान्तलोपी । ततः पुमान् इति । ‘हे पुमन् इत्यत्र सम्बुद्धेः सर्वनामस्थानात्वाभावात् असति दीर्घे सिध्यति ॥

अधुना उच्यते शब्दं रूपयितुमस्य सौ विशेषः वक्ष्यति—

दी । “अदुशनस्—” (सूत्र २७५ । ७।१।६३) इत्यनङ् (ततः उशनन्
स् इत्यत्र ह्रस्व्वादिना सुलोपे प्रातिपदिकान्त नलोपे उपधादीर्घे च सति)
उशना ; उशनसौ—उशनसः । “अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः”
(वार्त्तिक) । हे उशनन्—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ॥
(न ह्रस्वते नित्यत्वात् इति वाक्ये “नञि ह्रन एह च” इति असिः एहादेशश्च ।
अनेहस् इति प्रातिपदिकम् कालवाचि । अस्य सौ यथा—) अनेहा (“अदुशनस्—”
इति अत्र अनङ्) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्या इत्यादि ॥
(विदधाति इति “विधाञो वेध च” इत्यसिः वेधादेशश्च ; वेधसशब्दस्य सौ यथा—)
वेधाः (“अलसन्तस्य चाधातोः—” इति दीर्घः) । वेधसौ, वेधसः । हे वेधः ।
वेधोभ्याम् इत्यादि । (“अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रे) “अधातोः” इति
उक्तेः न दीर्घः (इति प्राग्व्याख्यातम्) ॥ सुष्ठु वस्ते इति सुवः (अत्र अस-
भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः इति प्रागुक्तं “अलसन्तस्य—” इति सूत्रव्याख्यानानुसारे) ।
सुवसौ, सुवसः ॥ पिण्डं यसते इति (क्विपि पिण्डयस् शब्दः । अस्य सौ)
पिण्डयः (अत्रापि अस-भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः) । पिण्डयसः (इत्यपि) ।
“ग्रह ग्लह अदने” ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ अदसशब्दं वदति । अस्य सौ ल्यदायत्वे प्राप्ते आह—

४३७ । अदसः औ सुलोपश्चः । ७।२।१०७ ।

दी— । अदसः औकारः अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे सुलोपश्च । ‘तरोः
सः सौ—’ (सूत्र ३५१) इति दस्य सः । असौ । (अकचि अदकम् शब्दात्
सौ विशेषमाह—) “औत्वप्रतिषेधः साकचकस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च”
(वार्त्तिक) । प्रतिषेधसन्नियोगपिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ—
असकः । (अदम् औ इत्यत्र प्रक्रियामाह—) ल्यदाद्यत्वं । पररूपम् । वृद्धिः ।
“अदसोऽसे—” इति मत्वोच्त्वे । अमू ॥ (जसि रूपं वक्ष्यति—) । “जशः
श्री” (सूत्र २१४), आद्गुणः (सूत्र ३६)—

हलन्तपु लिङ्प्रकारम्

औकार is ordered at the end of the base अद्स् when; सु follows and सु elides as well. Thus in अद्स् सु we get अदौ (with औकारादेश and सुलोप) । This rule prohibits व्यदायत्व here in सु । Then by the rule “तदोः सः सौ—” we get स for द and the form is असौ । In अद्स् + अकच् however we get the base अदकस् and its speciality is being said by the Varttika “औत्वप्रतिषेधः &c.,” though by the present rule अद्स् includes अदकस् also. The Varttika says that “in अदकस्, औत्व is optional in सु, and when there is no औत्व there is उत्त्व after स” । When औत्व is done there is no उत्त्व after स, the reason is “उत्त्व which is in connection with औत्वप्रतिषेध cannot come when there is औत्व owing to the dictum “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ।” Thus in औत्व the form is असकौ and in औत्वाभाव the form is असुकः ॥ In अद्स् + औ there is व्यदायत्व yielding अद अ औ which by पररूप becomes अद औ which again by वृद्धि being अदौ, lastly there is मत्व of द and उत्त्व of औकार by the rule “अदसौ असोः दादु दो मः” (सूत्र ४१९) and we get असू । In अद्स् + जस् we get first व्यदायत्व then we get अद ई by “जसः शीः” this by the rule “आद्गुणः” becomes अदे and we look forward—

मित— । अलौक्यपरिभाषया औत्वं च अस्यखादेशः स्यात् । अदौ इति जाते “तदोः—” इति सः असौ इति ॥ “अव्ययसर्वनाम्नासकच् प्राक् टः” इति अद्स् + अकच् = अदकस् शब्दस्य सौ विशेषमाह वार्तिकेन “औत्वप्रतिषेध” इत्यादिना । औत्वाभावे मादुत्वं, औत्वे सति मकारात् उत्त्वनं । कुतो एतत् लभ्यते ? तदाह— “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः” इति न्यायात् । प्रकृते च औत्वप्रतिषेधसन्नियोगे मादुत्वं उक्तम् ‘तद्भावे’ औत्वप्रतिषेधाभावे तु मादुत्वं न प्रवर्तते । ततः औत्वाभावे दस्य सत्वे सकारात् अकारस्य उत्त्वे व्यदायत्वे पररूपे, रुत्वे विसर्गे च असुकः इति । औत्वे सति सुलोपे दस्य सत्वे असकौ इति ॥ असुक इति तु पृथक्

अल्पत्पन्न शब्दः ॥ अदम् औ इत्यत्र ल्यदायत्वे अद अ औ इति जाते, पररूपत्वम् अद औ इति स्थिते वृद्धौ च अदौ इत्यत्र “अदसौ असेः—” इति सूत्रेण औकारस्य उत्त्वे दस्य च मत्वे ‘अम्’ इति ॥ अदस् जम् इत्यत्र ल्यदायत्वे अद+जस् इत्यत्र ‘जसः शी’ इत्यनेन अद ई इति भुषेन च अदे इति स्थिते आह—

४३८ । एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ।

दी— । अदसो दात्परस्य एत ईत्स्यात् दस्य च सो बहुर्थोक्तौ । असी ॥ “पूर्वत्रासिद्धम्” इदि विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमूम्, अम्, अमून् । मुत्वे कृते विखंज्ञायाम् नाभावः ।

एकार after द of the stem अदम् becomes ईकार and the द becomes न when बहुवचन is imp'ied. Thus in अदे, the एत् after द turns into ई and we get अदौ, now द becoming न gives असी । In अदम् अम्¹ by ल्यदायत्वे we get अद अम्—here उत्त्व and मत्व due by the rule “अद-सोऽसेः—” (८।२।८०) is असिद्ध with regard to the rule “अभिपूर्वः” (६।१।१०७) which is a विभक्तिकार्यं । And विभक्तिकार्यं is to come even when उत्त्व and मत्व are done. Now the question is which of these विभक्तिकार्यं or उत्त्वमत्व is to operate first ? On this the answer is “let first विभक्तिकार्यं come and then उत्त्वमत्व operate owing to the force of the rule “पूर्वत्रासिद्धम्” । Thus in अद अ we get first पूर्वरूप yielding अदम्, now by उत्त्व and मत्व the form is अमूम् । So we get अम् and अमून् । In अदस् टा we get first ल्यदायत्वे giving अद आ, then सुत्व (and so later उत्त्व coming in we get the form अम् आ । Here अम् is a चिसंज्ञक word by the rule “शेषो च्यसस्त्रि” (see ante.) and सो ना comes for आ here by the “आङो नास्त्रियाम्” । But it is said that मत्वोत्त्व is असिद्ध with regard to विभक्तिकार्यं; then how मत्वोत्त्व operate here first ? The answer on this is in the next rule which sanctions सिद्धता of सूत्र with regard to चिसंज्ञा ।

मित—। “अदसोऽसिः—” इति पूर्वसूत्रात् अदसो ‘दात् दोमः’ इति च वर्त्तते । ततः आह—‘अदसो दात् परस्व एतईत् दस्व नः’ इत्यादि ॥ अद इत्यत्र ईत्वे मत्वे च अमी ॥ अदम् अम् इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे अदअम् इति भवति । अत्र ‘अदसोऽसिः—’ (८।२।८०) इति कृते सति उल्वं मलञ्च “अमिपूर्वः—” (६।१।१०७) इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् । ततः कृतयोरपि उल्वमलयोः विभक्तिकार्यं प्रवर्त्तते । यद्यपि कृतमाभ्यां प्राक्कृताभ्यां एतदेवाह—‘पूर्ववासिद्धम्’ इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उल्वमले । ततः अदम् इति विभक्तिकार्येण जाते उल्वमलेन असुम् इति ॥ एवं अम्, असून इत्यादि ॥ अदम् टा इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे अद आ । ततः उल्वे सुत्वे च सति असु आ इत्यत्र ‘असु’ इत्यस्य धिमंजायाम् “आडोः नाऽम्त्रियाम्” इति नाभावः स्यात् । धिसंज्ञां प्रति सुत्वस्य सिद्धतां वाञ्छन् आह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

दी—। नाभावे कर्त्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना अमुभ्याम् (ल्यदाद्यत्वेन अदाभ्याम् इति स्थिते उत्वं मत्वं च) । अमुभ्याम् अमीभिः (ल्यदाद्यत्वेन अदमिस् इति स्थिते “नेदमदसोरकोः” इत्यस्य भावनिषेधे “बहुवचने भाव्येत्” इत्येत्वम् । अदभिः । ततः मत्वोत्वाभ्याम् अमीभिः) । अमुष्मै अमीभ्यः (अमीभिः इति यथा भवति) । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः, अमीषाम् (यथा अमीभिः सिध्यति) । अमुष्मिन् । अमीषु ॥ इति सान्ताः हलन्ताः पुंलिङ्गाश्च ॥

So in this case सुत्व operates first and then विभक्तिकार्यं comes. Thus अमुना = अमुना । In अदसु भ्याम् we have ल्यदाद्यत्व = अद भ्याम् = अदाभ्याम् as in रामाभ्याम् = अरुभ्याम् by उल्व and मल । Similarly अमीभिः is got thus :—अदम् भिम् = अद भिस् by ल्यदाद्यत्व = अदभिः (see note above) = अमीभिः by ई for एल्व and मल्व for द and so on.

मित—। मश्च उश्च इति सु इति समाहारद्वन्द्वनिर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ने' नाभावे कर्त्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ ततश्च प्रकृते नाभावे कर्त्तव्ये सुत्वस्य सिद्धत्वात् घेः परत्वात्सन्नाभावः निर्वाधः, अतएव अमुना इत्यादि ॥ अन्यत्-सुगमम् ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

४४० । नहो घः । ८।२।३४ ॥

दी—। नहो हस्य घः स्यात् ऋलि पदान्ते च उपानत्—उपानद्, उपानहौ, उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानत्सु ॥

The ह्कार of the root नह becomes घ when a ऋल् letter follows or when at the end of a पद । Thus the 'base उपानह् is got from उप नह + क्तिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नह्विद्वित्विष्वयिधिरुचिसहितनिष् कौ" (६।३।११६) । In its सु we get उपानध् with घल् of ह्कार which by जश्च and चत्त्वं yields उपानत् and उपानद् in सु (सु eliding by "हल्ङ्गावभ्यौ" &c. Similarly उपानङ्गाम् and उपानत्सु &c.

मित—। "ह्रीटः" इत्यतः ह्री वर्त्तते । तदाह—'नहो हस्य घः' इत्यादि । ततः उप + नह वक्ष्णे + क्तिप् इत्यत्र "नह्विद्वित्विष्वयिधिरुचिसहितनिष् कौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानह् इति शब्दः । अस्य सौ सुलोपे पदान्तत्वात् हस्यं घकारे सति उपानध् इति । ततः जश्चलचत्त्वेन च उपानत्—उपानद् इति ॥ एवं भ्यामि पदत्वात् घत्वे जश्चले च उपानङ्गाम् । एवं उपानह् + सु इति हस्य घत्वे 'शरिच' इति चत्त्वं उपानत् सु इति ॥ उद्पूर्वात् स्निहधातोः क्तिन् उद् + स्निह + क्तिन् = उष्णिह् इति शब्दः "ऋत्विग्दधृक्—" इति सूत्रेण सिध्यति । अस्य रूपं दर्शयति—

दी—। उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीतौ' इत्यस्मात् "श्रुत्विवग्—" आदिना क्विन् । (अस्मादेव) निपातनात् दलोपवत्त्वे । क्विन्नस्तत्वात् कुत्वेन हस्यधः ; जण्त्ववत्त्वे । (ततः) उष्णिक्—उष्णिग्, उष्णिगौ, उष्णिहः । उष्णायभ्याम् । उष्णिच् ॥ (इति हान्ताः) ।

(स्त्रीलिङ्गदिव्शब्दमाह—) द्यौः (सौ "दिवञ्चौत्") ; दिवौ, दिवः । (पदान्ते "दिवञ्त्" इति) द्युभ्याम् । द्युषु ॥ (रैकान्तिगिरिशब्दमाह—) गृण्णाति अनया इति क्विप् सम्पदादिः । "ऋतेड्ढातोः" (७।१।१००) इति इर् । ततः गिर् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सुलोपे "बोरूपधायाः दीर्घः—" इति दीर्घः । ततः— गीः गिरौ—गिरः ॥ एवं पूः । (पिपत्तिं पारयति इति क्विपि "उदोष्णपूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत् रपरः । ततः पुर इति प्रातिपदिकम्) ॥ चतुरः चतस्रादेशः ("विचतुरोः स्त्रियाम्" इति सूत्रेण इति शेषः) । चतस्रः (चतस्र—आदेशस्तु परः । ततः एतत् "चतुरनडुहोः—" इति आनं वाधिला प्रवर्तते । चतस्र + अस = चतसः) । चतस्रः । चतस्र्याम् ("न तिसृचतस्र" इति दीर्घ-प्रतिषेधः) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अथ मान्ताः आरभ्यन्ते) (किमः कः इति) किमः कादेशे टाप् । का—के—काः । सर्वावत् ॥ (अथ इदम्शब्दस्य स्त्रियां विशेषं वक्तव्यम्—)

Eng.—Easy.

४४१ । यः सौ । ७।२।११० ।

दी—। इदमो दस्य यः स्यात् सौ । "इदमो मः" (सूत्र ३४३) [इति मकारस्य मकारे कृते । अनेन सूत्रेण दस्य च यत्वे सति—] इयम् ॥ [श्रौडि] त्यदाद्यत्वं (? पररूपत्वम्), टाप् । "दश्च" (सूत्र ३४५) इति मः । इमे—इमाः । इमाम्—इमे—इमाः । अनया । 'हलि लोपः' (इद् इत्वस्य लोपः) आभ्याम् । आभिः । अस्यै (स्याडागमः) । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम्—अनयोः—आह । अन्वादेशे तु । एनाम्—एने—एनाः । एन्य अनयोः ॥ इति मान्ताः ॥

The द् of इदम् is replaced by य when सु follows. [This order is in feminine gender only ; for in masculine we have the special rule “इदीय् पुंसि” and in neuter सु &c. being elided there is no अङ्गकार्य at all]. Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule “इदमा मः” = इमम् with हलङ्गादिना सुलोपः । In इदम् + औ, we have त्यदायत्वे yielding इद अ + औ = इद + औ by पररूप = इदा + औ by टाप् in feminine = इदा + शी by the rule “औङ् आपः” = इदे by “आद्गुणः” = इमे by म for द् by the rule ‘दश्’ ॥ In इदम् + आ = इद + आ by त्यदायत्वे = अना आ by the rule ‘अनायकः’ = अनया by एत्व (see ante. under masc. इदम्) ॥ In भ्याम् &c. we have ‘इद्’ लोप् by the rule “हलि लोपः” &c. as in masculine and so on. अस्यत्र अस्यैः, अस्वाम् &c. as in सर्वस्यै, सर्वस्वाः &c. In अन्वादेशे एन is ordered for द्वितीया, श्याः singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base रमा ।

मित— । “इदमो मः” इतिसूत्रात् इदमः वर्त्तते । “दश्” इतिसूत्रात् ‘दः’ इति षष्ठान्तमप्यस्ति । तदाह—“इदमो दस्य यः स्यात् सौ” ॥ “इदीय् पुंसि” (७।२।१११) इत्युत्तरसूत्रे पुंसि इति विशिष्यवचनात्, नपुंसके च सौ; लुका लुक् अङ्गकार्यभावात् स्त्रियामयं विधिः इति बोध्यम् ॥ इदम् + सु (“इदमो मः” इतिसूत्रेण मकारस्य मत्वे = (अनेन सूत्रेण दस्य यत्वे) इयम् इति ॥ औङि त्यदायत्वे इदमञ्चै इति जाते पररूपे टापि सति इदा + औ इति भवति । ततः “औङ् आपः” इति शौभावे गुणे च सति ‘दश्’ इति दकारस्य मत्वे च इमे इति ॥ त्यदायत्वेन इदम् + आ इति जाते “अनायकः” इति अना आ इति स्थिते एत्वे अनया इति । हलादौ इदमो इदमो इदो लोपे = पुंलिङ्गवत् आभ्याम् इत्यादि भवति ॥ अस्यै अस्याः, अस्वाम् इत्यादौ स्वाङ्गमादि सर्वावत् ॥ अन्वादेशे ‘एन’ इति जाते रमावत् रूपाणि ॥

दो— । “ऋत्विग् दधृग—” (इति सूत्रेण) सृजः क्विन् अभागमश्च निपात्यते । (ततः सृज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ किन्नन्त्वात् कुले जर्षत्वे चत्वं सति—) सृक्—सृग । सृजौ—सृजः । सृग्—भ्याम् । सृजु ॥ इति जान्ताः ॥

(त्यदशब्दमाह—) त्यदाद्यत्वम् टाप । :स्य—त्ये—त्याः । एवं तद्
यद् । एतद् ॥ इति दान्ताः ॥

(वक्तौति कर्त्तरि क्तिप् । “क्तिपवचि—” (वार्त्तिक) इति दीर्घः असम्प्रसारणं
च; वाच् इति प्रतिपदिकम् । अस्य सौ, हलङ्यादिना मुलीपः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् ।
जश्ल्वचर्त्त्व । तदाह—) वाक्—वाग्, वाचौ—वाचः । वाग्भ्याम् । वाङ् ॥
(आप्नोतीति औष्ण्टिके क्तिपि “आप्नोतेर्ङ् खश्च” इति ङस्सः । अप् इति) अपशब्दो
नित्यं बहुवचनान्तः । “अपतृन्—” (सूत्र २७७) इति दीर्घः (सर्वनासम्भानि)
आपः । अपः ।

Eng.—Easy.

मित—। अप् भिस् इति स्थिते आह—

४४२ । अपो भि । ७४१४८ ।

दी—। अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे । अङ्गिः । अङ्गः ।
अङ्गः । अपोम् । अप्ल ॥ (इति पान्ताः) ॥

The final of अप् is changed to तकार when an affix beginning
with भ follows. Thus अङ्गिः, अङ्गाः &c. In अवभचः we do not get
त at the final for here भादि प्रत्यय does not follow but भादि
word only.

मित—। “अचः उपसर्गतिः” इति सूवात् ‘तः’ वचते । ‘भि’ इति भादि
प्रत्यये परे इत्यर्थः ॥ अन्यत् मुगमम् ॥ दिश् + किन् ऋत्विगादिभ्यो = दिश् । अस्य
सौ “वश्च—” इति षः । तस्य जश् ‘त्वेन ङः’, तस्य “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम्
जश्ल्वचर्त्त्व । तदाह—

दी—। दिक्—दिग्, दिशौ—दिशः दिग्भ्याम्, दिङ् ॥ (दृश्यन्ते अर्थाः
अनया इति विग्रहे सम्प्रदादित्वात् दृशेः क्तिपि सति अपि कुत्वम् स्यात् । तदेवाह—)
“त्यदादिषु—” (सूत्र ४२६) इति दृशेः किन्वु विधानात् अन्यत्रापि कुत्वम् ;
किन्वु प्रत्ययो यस्मात् इति ऋद्वोह्यपेक्षया इत्यर्थः । दृक्—दृग्, दृशौ—दृशः ॥

(त्वृषतीति त्विष्ः क्विप् । त्विष् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विट्, त्विषौ—
 त्विषः । त्विड्-भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्सु । (‘डः सिधुट्’ इति पाचिकोधट्) ।
 सहजुषते इति (सजुष् शब्दः । असा सौ “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । “वीरु-
 पधायाः” इति दीर्घः । अतः आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।
 सजूष्प—सजूः षु ॥ (आशासनम् इत्याशास्तेः क्विप् । “आशासः क्वाउपसंज्ञान-
 नम्” इत्युपधायाः इत्वम् । “शासिवसिघसीनाच्च” इति षत्वम् । अथ षत्वस्य अशि-
 ङ्गत्वात् रुत्वम् । ततः सुलोपे “वीरुपधायाः” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)
 षत्वस्यासिद्धत्वात् हत्वम् । आशीः—आशिषौ—आशिषः । आशीभ्याम् ।
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदस शब्दनाह—) असौ (पुंलिङ्गप्रकरणं द्रष्टव्यम्) ।
 त्यदाद्गत्वं टाप् । औः शी । उत्त्वमत्वे । अमूः, अमूः । अमूम् ।
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्,
 अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमुषु ।
 (सर्वत्र पुंलिङ्गप्रकरणं सर्वाशब्दरूपं च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng—Easy.

“अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी— (सु शोभनाः अनड्वाहः यस्या कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनडुहशब्दं
 नपुंसकेनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुकालुतत्वात् “सावनडुहः” (७।१।८२) इति
 तुम् न) । (पदान्तत्वात्) दत्वम् । स्वनडुत्—स्वनडुद् । स्वनडुही (नपुंस-
 काच्च” इति औः शीभावः) । “चतुरनडुहोः—” (सूत्र ३३१) इत्याम्
 (सर्वनामस्थानि । नपुंसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम्—‘श्चि’ सर्वनामस्थानम् इति
 प्रायुक्तम् । “नपुंसकस्य भलचः” इति तुम् । तस्य “नश्च” इति अनुस्वारि सति—)
 स्वनडुवाँहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पु घत् ॥

[विमलः द्यौः आकाशः यस्य अङ्गः इति विग्रहे—विमलदिव् शब्दमाह—)
 “दिव उत्” (पदान्ते) । अहर्विमलदुः ॥ (विमलदिव् + शी = विमलदिवी ।
 अत्र ‘दिव्’ शब्दस्य पदान्तत्वाभावात् “दिव उत्” इत्युत्वं न स्यात् । तदाह—)
 अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां
 प्राप्तायाम् “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः” (वार्त्तित्र) इति प्रत्यय-
 लक्षणं न । विमलदिवी. विमलदिवि ॥ अपदादिविधौ किम् ?—दधि-
 सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कुत्व (कर्त्तव्ये)
 तु न (पदत्वं नास्ति इत्यर्थः) ॥

Eng—unnecessary.

मित— । विमलदिव्+शी इत्यत्र ‘विमलदिवी’ इति रूपं वक्ष्यन् उपन्यसति ।
 ‘विमलदिवी’ इत्यत्र समुदायस्य सुबन्ततया पदत्वम् अस्ति. न तु केवलस्य दिव्शब्दस्य.
 अतः “दिव उत्” इति न प्राप्नोति । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” इति लुप्तं
 दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वं वाच्यम् । “न च लुका
 लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन
 अत्र “न लुमता—” इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ
 पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यात्” सर्वमेतत् आशङ्क्य आह—“अन्तर्वर्तिनीम् विभक्तिमा-
 श्रित्य” इत्यादि । अत्र प्रत्ययलक्षणं वारयति च वार्त्तिकमेतत् । वार्त्तिकस्यार्थो
 यथा—“समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायाम् ‘अन्तर्वर्तिविभक्तिर्लोपे प्रत्यय-
 लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा” । ततश्च ‘दिव्’ इत्यस्य उत्तरखण्डस्य
 प्रत्ययलक्षणे प्रतिषेधे दिव् इत्यस्य पदत्वं नास्ति. “दिव उत्” इति च न प्रवर्त्तते ततः
 विमलदिवी ; विमलदिवि (शी भलन्तत्वाभावात् तुम् न) ॥ अपदादिविधौ इति
 वार्त्तिके किमर्थमुक्तम् तदाह—दधिसेचौ इति । सेच् इति क्तिवन्तमेतत् । दध्नः
 सेचौ दधिसेचौ । अत्र समासे उत्तरखण्डस्य शेषो लुप्तो विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य
 ‘सेच्’ इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया “सात्पदाद्योः” इति सूत्रेण षत्वनिषेधः
 इष्टः । तथा च बालमनोरमा “उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः” इत्येतावति उक्ते तु
 ‘सेच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च

(च्च षतीति त्विषः क्तिप् । त्विष् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विट्, त्विषौ—
 त्विषः । त्विष्भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्छ । (“डः सिघुट्” इति पाचिकोष्ठ) ।
 सहजुषते इति (सजुष् शब्दः । अस्य सौ “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । “वीरु-
 पधायाः” इति दीर्घः । अतः आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।
 सजूष्व—सजूः षु ॥ (आशासनम् इत्याशास्तेः क्तिप् । “आशासः काडुपसंङ्ग्रा-
 नम्” इत्युपधायाः इत्वम् । “शासिवसिघसीनाच्च” इति षत्वम् । अस्य षत्वस्य असि-
 ङ्ङत्वात् रुत्वम् । ततः सुलोपे “वीरुपधायाः” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)
 षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । आशीः—आशिषौ—आशिषः । आशीभ्याम् ।
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदस शब्दाह—) असौ (पुंलिङ्गप्रकरणं द्रष्टव्यम्) ।
 त्यदादात्वं टाप् । औः शौ । उत्त्वमत्वे । अमूः, अमूः । अमूम् ।
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्,
 अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषुः ।
 (सर्वत्र पुंलिङ्गप्रकरणं सर्वाशब्दरूपं च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng—Easy.

“अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी— । (सु शोभनाः अनड् वाहः यस्य कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनडुह्शब्दं
 नपुंसकेनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुकालुप्तत्वात् “सावनडुहः” (७।१।८२) इति
 नुम् न) । (पदान्तत्वात्) क्त्वम् । स्वनडुत्—स्वनडुद् । स्वनडुही (नपुंस-
 काच्च इति औः शीभावः) । “चतुरनडुहोः—” (सूत्र ३३१) इत्याम्
 (सर्वनामस्थानि । नपुंसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम्—श्चि’ सर्वनामस्थानम् इति
 प्रागुक्तम् । “नपुंसकस्य क्लृप्तचः” इति नुम् । तस्य “नश्च” इति अनुस्वारसति—)
 स्वनडुवाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंषत् ॥

[विमलः यीः आकाशः यस्य अङ्गः इति विग्रहे - विमलदिव् शब्दमाह—)
 “दिव उत्” (पदान्ते) । अहर्विमलदुः ॥ (विमलदिव् + शी = विमलदिवी ।
 अत्र ‘दिव्’ शब्दस्य पदान्तत्वाभावात् “दिव उत्” इत्युत्वं न स्यात् । तदाह—)
 अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां
 प्राप्तायाम् “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः” (वार्त्तित्र) इति प्रत्यय-
 लक्षणं न । विमलदिवी, विमलदिवि ॥ अपदादिविधौ किम् ?—दधि-
 सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कुत्व (कर्त्तव्ये)
 तु न (पदत्वं नास्ति इत्यर्थः) ॥

Eng—unnecessary.

मित— । विमलदिव्+शी इत्यत्र ‘विमलदिवी’ इति रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति ।
 ‘विमलदिवी’ इत्यत्र ससुदायस्य सुबन्ततया पदत्वम् अस्ति, न तु केवलस्य दिव्शब्दस्य,
 अतः “दिव उत्” इति न प्राप्नोति । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” इति लुप्तं
 दिद्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वं वाच्यम् । “न च लुक्का
 लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन
 अत्र “न लुमता—” इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ
 पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यात्” सर्वमेतत् आशङ्क्य आह—“अन्तर्वर्त्तिनीम् विभक्तिमा-
 श्रित्य” इत्यादि । अत्र प्रत्ययलक्षणं वारयति च वार्त्तिकमेतत् । वार्त्तिकस्यार्थो
 यथा—“समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायाम् ‘अन्तर्वर्त्तिविभक्तिलोपे प्रत्यय-
 लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा” । ततश्च ‘दिव्’ इत्यस्य उत्तरखण्डस्य
 प्रत्ययलक्षणे प्रतिषेधे दिव् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, “दिव उत्” इति च न प्रवर्त्तते ततः
 विमलदिवी ; विमलदिवि (शी भलन्तत्वाभावात् तुम् न) ॥ अपदादिविधौ इति
 वार्त्तिके किमर्थमुक्तम् तदाह—दधिसेचौ इति । सेच् इति क्लिवन्तमेतत् । दध्नः
 सेचौ दधिसेचौ । अत्र समासे उत्तरखण्डस्य शेषो लुप्तो विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य
 ‘सेच्’ इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया “सात्पदायोः” इति सूत्रेण षत्वनिषेधः
 इष्टः । तथा च बालमनोरमा “उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः” इत्येतावति उक्ते तु
 ‘सेच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च

सिद्धान्तकौमुदी

सुबन्तलाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्वनिषिधो न
 'अपदादिविधौ' इति उक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन्
 'क्षणाप्रतिषेधाभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'सिच्' इत्यस्य पदान्तत्वात् तत्
 पदाद्योः' इति षत्वनिषिधोनिर्वाधः । ननु 'सिच्' इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे
 स्यात्' । अतः आह—'चकारस्य कुले तु न' । अस्यार्थः यथा—
 'सिच्' इत्यस्य पदत्वं नास्ति । कुलस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधि-
 न् कर्त्तव्यं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वात् पदत्वाभावात् इति बोध्यम् ॥

शान्तं वार—शब्दमाह :—

वाः, वारी, अक्षलन्तत्वात् न नुम्—वारि (भलन्तलाभावात्
 नुम् न इत्यर्थः) । वारा—वार्याम् इत्यादि । (वारुं इत्यत्र 'रोः'
 तयमात् न विसर्जनीयः) ॥ (चतुरशब्दः नित्यवहुवचनान्तः । अतः
 इत्वारि ('शि' इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् "चतुरनेङुहोः—" इति
 किम् शब्दमाह । किम् सु इत्यत्र सोर्लुकि लुमतालुप्तत्वात् "किमः कः"
 न, एतदेवाह—) न "लुमता" इति कादेशो न । किम्, के,
 एवं) । इदम् इमे, इमानि ॥

"अन्वादेशे नपुंसके एनद्रुक्तव्यः" (वार्त्तिक) । एनत् ।
 एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

"द्वितीया टोस्तेन" इत्यस्योप । तत्र अमर्थमेवैतत् वार्त्तिकम् ।
 विसिद्धम् । वस्तुतस्तु "द्वितीयाटोस्तेन" इति सूत्राङ्गे सति, नपुंसके
 न्तसिध्यति । 'एनम्, एनौ एनान्' इत्यादयस्तु व्यदायत्वेन सिध्यति इति
 ॥

वहन् शब्दमाह—

वहन्, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा
 हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म ॥

ब्रह्मति । अत्र सर्वनामस्थानत्वाभावात् लुका च लुप्तत्वात् उपधाङ्गिः
 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः । ब्रह्मनीति सर्वनामस्थानत्वा-

भावात् नोपधायावृद्धिः, "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ" इति सूत्रं द्रष्टव्यम् । 'वृद्धाणि इति भलन्तत्वाभावात् न नुम् । इति सर्वमेतत् हलन्तपुंसलिङ्गप्रकरणे राजन्शब्दरूपे द्रष्टव्यम् ॥ अहन् सु इत्यत्र लुमता लुने मुप परत्वाभावात् "रोऽसुपि" इति रुः— एतदेवाह—

दी— । "रोऽसुपि" (सूत्र १७२) इति] अहर्भाति । "विभाषा ङिश्योः" सूत्र २७१) इति अह्नी, अहनी, अहानि (अत्र भलन्तत्वाभावात् नुम् नः किन्तु सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः) ॥

मित— । सुगमा ॥ भ्यामादौ हलि अहन्शब्दस्य विशेषमाहः—

४४३ । अहन् । २।२।६८ ।

दी— । 'अहन्' इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह "अहः" "अहोभ्याम्" इत्यदौ रत्वस्त्वयोः असिद्धत्वात् नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावृत्त्यै एकै नलापाभावं निपात्य द्वितीयेन रुविधेयः । तदन्त-स्यापि रत्वस्त्वे । दीर्घाणि अदाणि यस्य स दीर्घाहा निदाघः । इह हलङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षण्येन 'असुपि' इति निषेधात् रत्वाभावे रुः तस्य असिद्धत्वात् नान्तलक्षण्येन उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः ("हृषिच" इति सन्धौ उत्वम्) । दीर्घाहाणौ, दीर्घाहाण्यः । दीर्घाहा, दीर्घाहोभ्याम् इत्यादि ॥

'रू' is ordered at the final of the base अहन् when at the end of a पद । Thus अहन् + भ्याम् = अहरुभ्याम् = अह उ भ्याम् = अहोभ्याम् by the rule "हृषिच" (ante.) Similarly अहोभिः । In अहः and अहोभ्याम् रत्व and रूल respectively are treated as असिद्ध, so नलोप by the rule "नलोपः प्रातिपदिकास्तस्य" is due here ; this however does not take place owing to bringing of 'अहन्' in this sutra ; so by one 'अहन्' there is absence of नलोप here and by the second 'अहन्' of the sutra रू is being enjoined. As 'अहन्' is said in original in this

sutra, so र comes even after words having अहन् final. Thus we get दीर्घाहाः निदाघः । Here in दीर्घाहन् सु, when सु elides by the rule “हल्ङाप्रश्नो—”, then resorting प्रत्ययलक्षणल here “असुप्ति” prohibits रत्वं but we get रत्वं yielding दर्घाह र=दीर्घाहाः and here this र being as if not taken place we have उपधादीर्घ for it ends in न (owing to असिद्धत्व of र) । In सम्बोधन the form is दीर्घाहः and so on.

नित— । “ससजृषो रू” इत्यतः ‘रः’ वक्तते । फलतः पादान्ताधिकारस्तु अर्थ्ये व । ततः आह—‘अहन्’ इत्यस्य रः स्यात् इत्यादि ॥ अत्र ‘अहन्’ इति लुप्तषष्ठीकः प्रकृतनिर्देशः । तेन सौ लाक्षणिकस्य अहन्रूपस्य न.रः किन्तु र एव ॥ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्येतत् प्रति अहः अहोभ्याम् इत्यादिषु कृतं रत्वं रत्वं चासिद्धम् । तेन प्राप्तोति नलोपः । ‘अहन्’ इति सूत्रे नकारान्त निपातात् (पुनः ‘अहन्’ इत्यनुवर्तनात्) न भवति । अन्यथा नलोपं कृत्वा अह इति निर्दिश्यते । एवं च ‘अज्ञो नलोप-प्रतिषेधः’ इति वार्तिकं न कर्त्तव्यमिति इति निश्कर्षः ॥ अन्यत् सर्वम् सुगमम् ॥

दी— । [दग्धिन् सु इत्यत्र सुलुक् । नलोपः—] दग्धि, (अत्र उपधा दीर्घस्तु न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्, लुका च लुप्तत्वात्) । दग्धिनी, दग्धीनि । दग्धिभ्याम् इत्यादि ॥ स्रग्वि, स्रग्विनी, स्रग्वीणि (दग्धिवत्) ॥ वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि ॥ बहुवृत्रहं, बहुवृत्रघ्नी (अल्लोपे कुत्वे च सति रूपम्) —बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि (श्नेः सर्वनामस्थानत्वात्, तस्मिन् सति अज्ञोपाभावात् “इन् हन्—” इति उपधादीर्घं “एकाजुत्तरपदेषः” इति णत्वम् इति बोध्यम्) ॥ (वहः पूषाणः यत्र इति बहुपूषन्) बहुपूष, बहुपूषाणी (श्याम् अल्लोपे रूपम्, —(तदभावे) बहुपूषनी, बहुपूषाणि ॥ (एवम्) बहुवृत्र्यम्, बहुवृत्र्यम्नी—बहुवृत्र्यमणी, बहुवृत्र्यमाणि ॥ (नञ्पूर्वात् सृजधातोः सम्प्रदादित्वात् किप् अस्त्व इति रक्तपठ्यायः । अस्त्व सौ नपुंससके स्वमौलुकि विशेषमाह—) असृजः पदान्ते कुत्वम् :सृजेः क्विचनः विधानात् (“किन्प्रत्ययस्य क्तः” इति सूत्रे किन्प्रत्ययः यस्मात् इति बहुवीच्याययणात्) । विश्वसुडादी तु न । “सृजिदेशोः—” इति सूत्रे रञ्जसुडभ्याम् इति भाष्य-प्रयोगात् (सर्वभूतत् पुल्लिङ्गप्रकरणे उक्तम्) । यद्वा “त्रश्च—” आदिसूत्रे सृजि-

यज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः (एतयोः षत्वं कुलं वाधित्वा वर्त्तते इत्यर्थः ; ततश्च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते) । अग्नं ऋत्विग्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । (ननु तदा असृक् शब्दं पि कुत्वापवादं षत्वं इति चेत् तन्न । इत्येदवाह) असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौघीदिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः (ततः “त्रथै—” इति सूत्रस्याविषयत्वात् “चोः कुः” इति कुले सति असृक्, असृग्, इति—) असृक्—असृग्, असृजी, असृञ्जी । “पहनूतो—” इति सूत्रेण वा असन् । असानि । असृजा—असृना, असृगभ्याम् असृभ्याम् इत्यादि ॥ (ऊर्जयति इति ऊर्जं प्राणने किन् ऊर्जं इति प्रातिपदिकम्) ऊर्क—ऊर्गा, ऊर्जी, ऊर्नृजि । नरजानां संयोगः ॥ । वहृज्शब्दे अन्यात् अचः ऊकारात् उपरि नुमः प्रतिषेधः स्यात्, किन्तु अन्यात् वर्नात् पूर्वोनुम् वा स्यात् इति वार्त्तिकद्वयेनाह—) “वहृजि नुम् प्रतिषेधः” । अतन्त्यात्पूर्वो वा नुम् (वार्त्तिकः । वहृर्जि—वहृर्जि वा कुलानि ॥ त्यत् । लकाल्पत्वात् व्यदाद्यत्वं सत्त्वं च न) । त्यद्, त्ये, त्यानि ॥ तत्—तद्, ते, तानि ॥ यत्—यद्, ये, यानि । एतत्—एतद्, एते, एतानि । अन्वादेशे तु एनत् ॥ वेभिद्यतेः क्विप् (वेभिय इति यङ्लुगन्तघातोः अतो लोपे यलोपे च वेभिद् इति) । वेभित्—वेभिद्, वेभिदो । (जस्शसोः स्थाने यः शिः तस्मिन्) सौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अभ्रलन्तत्वात् न नुम् । अजन्तलङ्गास्तु नुम् न ; स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् (स्थानिमूतस्य अल्लोपस्य स्वस्य विधौ कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न सम्भवति इत्यर्थः) । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि ॥ (एवं) चेच्छिदि ॥

Eng.—Unnecessary (only Sanskrit Note is given along with Dikshita) ; for here forms are almost everywhere in the light of masculine declensions.

मित— । सुगमा ॥ गामश्चतीति किन् । अवडि गवाच् ; पूजायां (“नाश्च पूजायाम्” इति नलोपाभावात्) “एङः पदन्तात् अति” इति पूर्वरूपे गोच् ; पूजायाम् गोच् । प्रकृतिभावे गोअच्, पूजायाम् गोअच् इति षट् प्रातिपदिकानि । एषां ह्यपाश्चिद्व्यण् श्लोकद्वयेन रूपसंस्थानि निर्णयन् आह—

दी—। गवाकश्चब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवङ् पूर्वरूपैर्नवाधकशतं मतम् ॥

स्वम्सुप्त्र नव. षट्भादौषट्के स्यु स्त्रीणि जसशसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

In the neuter gender the base गवाक् with difference of meaning in the root अच् e.g., worship and motion, and by प्रकृतिभाव, अवङ्गदेश and पूर्वरूप in सन्धि in each case takes 109 forms in its declensions. Thus it has 9 forms in each of सु, अस् and सुप्, has six forms in the six भादि case affixes (e.g., भ्यासव्य. भिस्, भ्यस्वय), has three each in जस् and शस् । And in rest ten विभक्तिप्रत्यय it has four forms in each. So altogether it has 109 forms in its declension in the neuter. This is now being illustrated—

मित—। सुगमा ॥ श्रीकोक्तमेव उदाहरणेन उपपादयति—

दी—। तथाहि—गामञ्चतीति विग्रहे “ऋत्विग—” आदिना क्विच्न ।
 गतौ (“अनिदितां—” इति) नलोपः । “अवङ् स्फोटायनस्य” इत्यवङ् ।
 गवाक्—गवाग् । “सर्वत्रविभाषा गोः” इति प्रकृतिभावे—गो अक्, गोश्च ग् ।
 (‘एङ् पदान्तात् अति’ इति) पूर्वरूपे गोक्—गोग् । पूजायाम् (“नाच्चेः
 पूजायाम्” इति नलोपाभावे) नस्य कुत्वेन ङः—गवाङ्, गोश्चङ्, गोङ् ॥ अमि
 अपि एतान्येव नव ॥ ” अौङः शी ; (अस्य) भत्वात् “अचः” इत्यल्लोपः
 —गोच्ची । पूजायान्तु—गवाञ्ची, गोश्चञ्ची, गोञ्ची ॥ “जशशसो षशः” ।
 शेः सर्वनामस्थानेत्वात् नुम् । गवाञ्चि, गोश्चि, गोञ्ची ; गतिपूजनयोः
 त्रीयेयव ॥ गाच्चा—गवाञ्च्चा—गोश्चञ्च्चा—गोञ्च्चा ॥ (गत्यर्थे) गवाग्
 भ्याम्—गोश्चगभ्याम्—गोगभ्याम्—। (पूजायाम्) गवाङ्भ्याम्—गोश्चङ्
 भ्याम्—गोङ्भ्याम् इत्यादि (एवं भिस् भ्यस्वयेपि बोध्यम्) ॥ सुपि तु
 ङान्तानां, पक्षे “ङयोः कुक् टुक् शरि—” इति कुक् । ‘गवाङ्चु—गोश्चङ्चु
 गोङ्चु—गवाङ्चु—गोश्चङ्चु—गोङ्चु, गवान्चु—गोश्चचु—गोचु । न चेह

“चथो द्वितीयाः—” इति पन्ने ककारस्य खकारेण षाण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् ; चत्स्यस्यासिद्धत्वात् । कुक्पन्ने तु तस्य असिद्धत्वात् जशत्वाभावे पन्ने द्वितीयादेशात् त्रीणि रूपाणि वधन्ते एव । (नृवकारमतेन नवाधिकशतं रूपाणि, स्वमते अधिकमुक्तम् इत्यर्थः) । ऊह्यमेषां द्विवचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्वान्निभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥

मित— । सुगमा ॥ ऊह्यमेषामिति । सौ नवानां रूपाणामन्यवर्णस्य ‘अनचिच’ इतिद्वित्वे तद्भावे च अष्टादश रूपाणि इत्यनेन अन्यत्रापि द्विवचनानुनासिकस्य इति विस्तरभयात् व्यवहारकाले अप्रकृतत्वाच्च सुगमत्वाच्च व्याख्यानमनादशकमेव ॥

अधुना तिर्य्यचशब्दमाह । तिरः अत्रतीति “कृत्विगदृष्टक्—” आदिना किन् । गतौ “अनिदिताम् हलः—” इति नलोपः । ततः नपुंसके सौ सोर्लोपः । कुत्वम् । जशत्वचत्वे । अतः आह—

दी— । तिर्य्यक्—तिर्य्यग्, तिरश्ची (अौडः श्या भत्वात् ‘अचः’ इति अलोपः) ; तिर्य्यञ्चि । पूजायां तु—तिर्य्यङ्, तिर्य्यञ्ची, तिर्य्यञ्चि । (शेषं पुंवत् ॥) यकृत्, यकृती, यकृन्ति । “पहन्तो—” इति वा यकन् । यकानि, यकना—यकृता ॥ शकृत्, शकृतो, शकृन्ती । (पान्क्ति शकन् आदेशे सति—) शकानि । शकना—शकृता ॥ (दा + शह = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाण्यह—) ददत्, ददती ।

मित— । ददत् + शि इति स्थिते शौ “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नित्यं नुमनेषिषे प्राप्ते विधानमाह—

४४४ । वा नपुंसकस्य । ७।१।७।६ ।

दी— । अभ्यस्तात् परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम वा स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति-ददति ॥ तुद्त् ।

Neuter base ending in the शह come after a duplicated root (अभ्यस्तात्) takes नुम् optionally in the सर्वनामस्थान affix. Here शि is a सर्वनामस्थान affix, so ददत्+शि takes नुम् optionally and we get

ददन्ति + ददति । Now the base तुदत् (derived from तुद् + श्ठ) is being declined and we look forward—

मित— । “नाभ्यस्तात् शतुः” इति वर्त्तते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च ऋस्ति । तदाह—‘अभ्यस्तात् परो यः शता’ इत्यादि । नटु-सकस्य जश्शसोः स्थाने शीः सर्वनामस्थानत्वात् पाचिके तुमि सति ददन्ति—ददति इति । अथना तुद् + श्ठ=तुदत् इति अस्य रूपमाह । सोर्लुका लुप्तत्वात् तुदत् इति । श्रौङ्ः श्वां भवात् तुमि अप्राप्ते वैकल्हिकं विधानमाह—

४४५ । आच्छीन्नद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयवः तदन्तस्य अङ्गस्य तुम वा स्यात् शो नद्योः परतः । तुदन्ती—तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then तुम is optional after bases ending in श्ठ come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकरण । Thus in तुद् + श्ठ, तुद् is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकरण, so this ending in श्ठ takes optional तुम in शी and when the fem. affix डीष् follow. Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षणं तुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly तुम in शी is optional after अवर्णान्त अदादि roots like भा, या &c. So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on. Now we see the peculiarity of the base पचत् got from भ्वादि root-पच with श्ठ added.

मित— । पूर्वसूत्रात् ‘वा’ इति वर्त्तते । ‘आत्’ इति पञ्चमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाभ्यस्तात् शतुः” इत्यतः शतुः वर्त्तते । “तदाह—‘अवर्णान्तादङ्गात् परः यः शतुरवयव’ इत्यादि । प्रकृते तु तुद् इत्यस्य शी अवर्णात् तुम वा स्यात्,

अत्र अङ्गत्वं तु तदादि ग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति ॥ तुदन्ति इत्यत्र तु 'उगिदचाम्' इति सर्वनामस्थाने नुमि सति रूपम् ॥
अदादौ लुकि अवर्णान्तात् धातोर्नुम् वा, तदाह—भात्. भान्ती—भाती इत्यादि ॥
'भान्ति' इति 'तुदन्ति' वत् बोध्यम् ॥ अदादौ अन्यत्र अवर्णान्ताभावे घत्, घती,
घन्ति इत्यादि नुमभावे सिध्यति । अतः "निःश्वसन्ती विशालम्" इत्यपप्रयोगः यतः
'श्वस' अदादौ पठितः ॥ 'पचत्' इत्यत्र शवविकरणस्यापि "आच्छीनायोः—" इत्यनेन
रूढिण नुमो वैकल्पिकत्वे सति आह—

४४६ । शपश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८। ॥

दी । शपश्यनोरात् परो यः शतुरवयवः तदन्तस्व नित्यं नुम् स्यात्
शीनद्योः परतः । पचन्ती, पचन्ति ॥ दीव्यत् दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥

नुम् is obligatory when शी and नदी i.e. fem. affix डीप्, follow.
after base ending in शृह coming after अवर्ण of शप् (श्वादि) or श्यन्
(दिवादि) विकरण । Thus in पचत्, पच ends in अवर्ण with शवविकरण.
so here नुम् is नित्य and we get पचन्ती in शी । Similarly दीव्यन्ती ॥
पचन्ति+दीव्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

सित— । "आच्छीनायोर्नुम्" इति वचते । "नाभ्यस्तात्—" इत्यतः शतुः
अप्यस्ति । तदाह—'शपश्यनोरात् परो यः' इत्यादि । ततः 'पच' इति शवविकरण-
विशिष्टस्य अवर्णस्य परो शतुरवयवस्य नुम् नित्यं भवति श्यां संख्याम् । एवं 'दीव्यत्'
इत्यस्यापि बोध्यम् ॥ पचन्ति दीव्यन्ति' इत्यादि तु तुदन्तिवत् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥
फलितं यथा—तुदादौ शी अवर्णात् शृह ; नुम् वा शीनयोः । अदादौ लुकि अवर्णा-
न्तात् धातोर्नुम् वा । श्वादौ शपि अवर्णान्तात् शृह । नित्यं नुम् । दिवादीश्यानि
अवर्णात् शृह । नित्यं नुम् । नित्यमेव नुम् । तेन "मोह्निनान्तरवरतगुरियं मुच्य-
माना । विभाति गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" इति चिन्त्यम् । अन्यत्र
जुहोत्यादौ श्नी शतरि "आभ्यस्तयोरान्तः" (६।४।१२) इत्यादन्तानामाकाररूपोपे
नावर्णात् परः शता । नुमसावश्च ॥ श्वादौ श्नी नावर्णात् शृह । नुमभावः । ततः

“अदर्शयन् वक्तुमशक्नु वन्त्यः” इत्यपपाठः ॥ रुधादौ ञमि अवर्णाभावः । नुम् न । तनादौ उकारि नावर्णः ; न नुम् ॥ क्रमादौ अप्रत्यये “आभ्यन्तयोः—” इत्याकारलोपि अवर्णाभावः, नुमपि न ॥ चरादौ णिचि शपि नित्यं नुम् ॥

सुशीभनाः आपो यस्मिन् इति समासे “ऋक्पूर्वध्—” इति समासान्तश्च न स्यात् “न पूजनात्” इति निषेधात् ततः स्वप् इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपग्राह—

दो । स्वप्—स्वप्, स्वपी ॥ (स्वप् + शि इत्यत्र विधानक्रममाह—) नित्यात् परादपि नुमः प्राक् “अप् तुन्—” (सूत्र २७७) (“अप्लन्—” इति मते दीर्घस्य अप्रशब्दसुसर्घ्यविहितत्वात्) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । ततः नुम् । स्वाम्पि ॥ (निरव काशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम् ” इति पक्षोऽस्ति । तदा “अप्लन्—” इति दीर्घस्तु निरवकाशो न भवति, आपः इत्यत्र सावकाशत्वात् । ततश्च पूर्वं नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमागमे सति दीर्घः न स्यात् । इति सर्वमेतत् स्वीकृत्य आह—) “निरवकाशत्वं प्रातिपदोक्तत्वम्” इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहात् नुमेव । स्वाम्पि ॥ स्वपा । “अपोभिः”, इति स्वङ्गयाम्, स्वङ्गिः इत्यादि ॥

Eng—Easy.

दी— । “अत्तिपृवपि—” इत्युणादिसूत्रेण धनेरुष् । (ततः प्रत्ययावयवत्वात् सस्य पत्वे धनुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्मात् स्वमोर्लुक् । ततः धकारस्य असिद्धत्वात् “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । एतदेवाह—) षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम्—धनुः । धनुषो । (धनुस् जम् इत्यत्र नुपुंसके शि ; नुम् । ततः धनुन्स्, इ इति जाति—) ‘सान्तमहतः—’ (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । “नुम् विसर्जनीय—” (सूत्र ४३४) इति षत्वम् । धनूषि । धनुषा, धनुभ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पिपठिषते, क्विप् । “वोरुपधायाः—” इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । (पिपठिष् + शि इत्यत्र विधानमाह—) अरलोपस्य स्थानिवत्त्वात् भ्रलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् अजन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि (वेभिदि’ इत्यादौ सर्वमेतत् उक्तम्) । पिपठीभ्याम् इत्यादि पुं वत् ॥ पयः (लुका लुप्तत्वात् “अत्रसन्तस्” इति :

दीर्घः) । पयसो, पयांसि । पयसा. पयोभ्याम् इत्यादि ॥ (सु शोभनः
पुमान् यसा कुलसरा इति विग्रहे सुपुम् शब्दः । अस्मात् स्वमीलुक् । संयोगान्त-
लोपः ततः सुपुम् इति । एतदेवाह—) सुपुम्, सुपुंसी. सुपुमांसि (शि सर्वनाम-
स्थानत्वात् “पुंसोऽसुङ्” इति असुङ् ॥ अदस् स् इत्यत्र सोर्लुका लुतत्वात् न औ ।
नापि ल्यदायत्वम् । ततः) अदः ।

(औङि रूपमाह—) विभक्तिकार्यम् (ल्यदायत्वादिकम् इति यावत् ।
(“पूर्ववासिद्धम्—” इति विभक्ति कार्यात्तरं) उत्त्वमत्वे । (ततः) अमू । (शौ,
ल्यदायत्वं, पररूपत्वं अजनत्वात् नुम्, उपधादीर्घश्च. ततः उत्त्वमत्वे इति—) अमूनि ।
पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥

Eng —Easy.

॥ इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३१ ॥

दी । स्वरादयः निपाताश्च अव्ययसंज्ञाः स्युः ।

Words beginning with स्वर, etc (to be enumerated below) and
words technically called in grammar as निपात (cp-the rule “ प्राची-
श्रान्निपाताः”, “चादयोऽसत्त्वचने”, “प्रादयः” ; “उपसर्गाः क्रियायोगे” &c)
are all called अव्यय ।

नित— । स्वर, आदि येषां ते स्वरादयः । स्वरादयः चनिपाताश्च इति स्वरा-
दिनिपातम्. समादारब्धः । निपाताः यथा—“प्राचीश्रान्निपाताः” इत्यधिकृत्य
“चादयोऽसत्त्वचने”, “प्रादयः”, “उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यादि सूत्रविहिताः

(प्राग् व्याख्याताश्च) । अत्र वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—“स्वरादीनां चादीनां पृथक् पाठस्तु “निपाता आद्गदात्ताः” इति स्वरभेदाद्यैः । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनान्तु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्ष्यन्ते—

दी— । स्वरः, प्रातरः, पुनरः, सनुतरः (सनुतरः इत्यन्तर्धानि ; सनुतश्चारी गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक् (इति सत्ये । ऋधक्दन्ति विद्वांसः), ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम् (इति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितन्द्रियः । जोषमास्), तूष्णीम्, वहिस्, अश्वस्, (इति वहिरर्थे ; श्वो गच्छति), समया (इति समीपमध्ययोः । त्वां समया आस्ते ; यामं समया आस्ते याममध्ये इत्यर्थः), निरुषा (इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्गां निरुषा इनिष्यति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ (इति निमित्ते), इद्धा (इति प्राकाश्ये । समिद्धमिद्धं शमहो दधासि), अद्धा (इत्यवधारणे । अद्धा प्रियं प्रत्यर्पयिष्यति), सामि (इत्यङ्कुल्ययोः । सामिसन्धीलितान्तः ; सामिकृतमङ्गत् स्यात्), ‘वत्’ [“तेन तुल्यं क्रियाचैविति” (५।१।१२५) इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्ततां प्रदर्शयन्नाह—] ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् (इति वत्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सनत् सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तरा अन्तरेण, उयोक् (इति कालभूयस्त्वे । ज्योग् जीवन्तः) । कम् (इति वाविसूङ् सुखानन्दान्वोमसु । कञ् पञ्चम्), शम् (इति दुःखोपशमे । शङ्करः, शम्भुः), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट् (एते इविदानि) अन्यत् (इत्यन्वार्थे), आस्ति (इति सत्तायाम् तडन्तप्रतिरूक्त्वं अव्ययम् । उपांशुः (अप्रकशोच्चारणे), क्षमा (क्षान्ती), विहायसा (आकाशे) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, सुदुस्, प्रवाहुकम् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति पाठान्तरम्], आर्य्यं हलम् (इति प्रसन्नार्थे । आर्य्यहलं गृह्णाति), अभीक्ष्णम्, साकम्, साद्धम्, नमस्, हहृक् (इति वर्जने), धिक्, अथ, अम् (इति शीघ्रार्थं) ;

आम् (इत्यङ्गीकार), प्रताम् (इति ग्लानौ), प्रशान् (इति समासार्थ), मा, माङ् । आकृतिगणायाम् ॥

N. B.—This खरादि list is an open one (आकृतिगण) and not a closed one.

मित— । “प्राणेश्वरान्निपाताः” । तत्र चादय उपसर्गाः गतयः कर्मप्रवचनीयाश्च निपतन्ति । चादयश्च—

दौ— । च, वा, ह (इति प्रसिद्धौ), अह (पूजायाम् । गणकारस्तु ‘ह अह’ इति विनायोगे । त्वं ह गामं गच्छ अयमहारण्यं गच्छतु) । एव, एवम्, नूनम्, शरत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सूपत् (दौ प्रथे प्रशंसायाम् च), कुवित् (भूर्यर्थे), नेत् (शङ्कायाम्), चेत् चन (चेदर्थे), यत्र नह (इत्यारम्भे), कच्चित् हन्त, माकिर्, माकिम्, नकिर् (वयः वर्जने), माङ् नञ् यावत् तावत् त्वै विशेषेण वितर्कयोः), द्वै (वितर्के), भ्वै (पाठान्तरम्), रै (दाने) श्रोषट् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् ओम्, तुम् (इति तुङ्कारि । गुरुं तुङ्ग्य), तथाहि खलु-किल अथ स्रष्टु स्म, आदह (उपक्रमहिंसा कृतसनेषु); “उपसर्गे विभक्तिस्वरप्रतिरूपकारश्च” (गणत्त्व)—[तत्र उपसर्गप्रतिरूपकेषुदाहरणं ‘अव इति] अवदत्तम् (उपसर्गे तु ‘अचः उपसर्गात्तः इति प्राप्नोति । अथवा उपसर्गेपि “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तादिकर्माणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चिन्त्यते—” इत्यत्र निपातनात् अवत्तम् अवदत्तम् इति हावपि ॥ विभक्तिप्रतिरूपकेषु सुव्विभक्तेरहम् इत्युदाहरणम्—], अह्युः (सुवन्ते तु खरलोपः स्यात् ॥ तित्त्विभक्तेः—अस्तीति), अस्तित्कारा (तित्त्वन्ते तु बहुव्रीहिर्नस्यात् ॥ स्वरप्रतिरूपकान्तावत्—) अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ (आ इति वाक्यस्वरणयोः । इतरे सन्बोधने) पशु (समासार्थ) शुक्म् (श्रेष्ठा) यथाकथा च (अनादरे), पाट् प्याट् अङ्गं हे हे भोस् अये (सप्त सन्बोधने) द्य (हिंसा प्रतिलोभ्य पादपूरणेषु), विषु (नानार्थ), एकपदे (अकस्मादित्यर्थः । कथनेकपके निहल्यरीन्), युत् (कृतसायाम्) आतः (इतोपि इत्यर्थः) । चादिराकृतिगणः ॥

Eng—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अधुना स्वरादि-चादिभिन्नानि अव्ययानि कथयन् परिगणनं करोति:—

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

दी—। यस्मात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते स तद्धितान्तः अव्ययं स्यात् । परिगणानं कर्त्तव्यम्—तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाञौ इति । तेनेह न—पचतिकल्पम् पचतिरूपम् ।

A तद्धितान्त word after which all the विभक्तिः do not arise is called an अव्यय । Enumeration on the point (to remove doubt) is necessary. Affixes beginning with तसिल् and ending with all up to the sutra “द्विषोश्च घसुञ्” i.e., all affixes from तसिल् but falling prior to पाशप्: Affixes शस्, etc. and ending with “डाच् in the rule “अव्यक्तानुकरणा—” that is before समासान्त affixes: अम् enjoined by the rule “असु च चन्दसि”, and आम् enjoined by “किनेत्तिङ् अव्ययघात् आसु अद्रव्यप्रकर्षे” ; The affixes कुलसुच्, सुच् and घा : The affixes तसि, वति, [N. B. The reading here वत् is questionable. Affixes ना and नाञ् by the rule “विनञ्भ्यां नानाञौ न सङ्”—words ending with these affixes are अव्यय । Thus the enumeration being complete अव्ययत्व does not arise in पचतिकल्पम् got by the rule “ईषदसमाप्ती कल्पवदेश्य देशीयरः” and in पचतिरूपम् got by the rule “प्रशंसायां रूपम्” ।

मित—। ‘असर्वं विभक्तिः’ इति बहुव्रीहिः । अविद्यमानाः सर्वाः विभक्तयः यस्य इत्यर्थः ॥ तथा च. वृत्तिः “यस्मात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते” इत्यादि । अतिव्यप्ति अव्याप्ति परिहाराय परिगणनं कृतम् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४४९ । कृन्मेजन्तः । १।१।३९ ॥

दी । कृद् यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे, पिषद्दौ (इत्यादि वैदिकप्रयोगः) ।

A word ending in a कृद that has म् वा ए the end, is an अव्यय
as स्मारं स्मारम्, जीवसे &c.

मित—। कृत् मीजन्तः इति कृदः । म् च एच् मीर्चौ । तौ अन्ती यस्य ॥ अव्ययत्
सुगमम् ॥

४५० । कृत्वातोसुनकुसुनः ११।१।४० ॥

दी । एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः ; विसुपः (एती द्वौ
वैदिकप्रयोगौ) ।

A word ending with the कृत् affixes क्वा तोसुन् वा कसुन् is an
अव्यय ।

मित । सुगमा ।

४५१ । अव्ययीभावश्च । १।१।४१ ॥

दी—। अधिहरि ।

An अव्ययीभावसमानान्त word is also an अव्यय, as अधिहरि &c.

मित—। सुगमः ॥ हरी इत्यर्थे अधिहरि. विभक्तये अव्ययीभावः ॥

४५२ । अव्ययात् आप्सुपः । २।४।८२ ।

दी—। अव्ययात् विहितस्य आपः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र श्याला-
याम् । अथ विहितविशेषणात् (अव्ययात् विहितस्य इति व्याख्यानात् इत्यर्थः)
नेह—अत्युच्चैस्त्रौ (उच्चैः उच्चस्थम् अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्तायर्थे द्वितीया”
इति समासे अत्युच्चैस् शब्दः । अस्य अव्ययत्वं नास्ति । यतः सुप् अत्र न अव्ययात्
विहितः किन्तु अत्युच्चैस् शब्दात् । स्वरादिगणे केवलः उच्चैःशब्दः पठितः) ।
अव्ययसंज्ञायाम् यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि नः गौणे । (अत्र सत्वे)
“आप्ग्रहणं व्यर्थमस्तिङ्गत्वात्” (वाचस्पिक) [अव्ययानां लिङ्गं नास्ति, अतः
सूत्रे आप्ग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययानां लिङ्गाभावे प्रमाणाभाह—]

दो—। “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वोच्चं च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्नव्येति तदव्ययम्” ॥ इति भोष्याक्ता श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

[अथ प्रसङ्गादाह—]

वष्टि भागुरिरन्तोपमवाप्यौरुपसर्गयोः ।

आपञ्चाधि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः—अवगाहः, पिधानम्—अपिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

[तेन “पूर्वापरौ तयोनिषी वगाह” इति “भुजङ्गपिहितहारं पातलमधितिष्ठति”
इत्यादि प्रयोगः सङ्गच्छते] ॥

Eng.—आप् and सुप् that are to be made after an अव्यय elide. Thus in तत्र शालायाम् आप् (fem. affix) and सुप् after the अव्यय word तत्र elide. As the explanation here is “अव्ययात् विहितस्य” so in अल्युच्चैस् the सुप् that is due after अल्युच्चैस् comes for it is not done after उच्चैस् the अव्यय, but after अल्युच्चैस् which is not अव्यय ; and उच्चैस् the अव्यय is subordinate here (गौण) so तदन्तविधि though ordinarily due after अव्यय words cannot come here. Taking of आप् in the sutra is unnecessary, for अव्यय are said as without लिङ्ग (gender). Thus it is said “An अव्यय (indeclinable) is that which does not change and is same in all the genders in all the numbers and in all विभक्ति” । Owing to this saying of भाष्यकार, अव्यय have no gender, case-endings, number &c. Immediately it is to be noted that—according to Prof. Bhāguri the initial अ of the उपसर्गा अव and अधि optionally elides and आप् optionally comes after हलन्त words like वाच, निशा and दिश &c. Thus both वगाह and अवगाह, so पिधानम् and अपिधानम् are correct.

॥ अथस्त्रीप्रत्ययाः ॥

४५२ । स्त्रियाम् । ४१।३

दी— । अधिकारोयम् । 'समर्थानाम्' इति यावत् ॥

This is an अधिकार सूत्र and its jurisdiction goes up to the sutra "समर्थानां प्रथमाद्वा" (४१।५२) ।

मित— । "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति यावत् ये प्रत्ययाः कथिताः ते स्त्रीप्रत्यया एव इति भावः ।

४५४ । अजाद्यतष्टाप् । ४१।४ ।

दी— । अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिः ङीषो ङीषो बाधनाय ।—अजा । अतः—खट्वा ॥

टाप् is the affix when feminineness is to be spoken of after अजादि words and after अकारान्त words. अज, अश्च &c. that are read in the अजादि list take टाप् being अदन्त, why then does the necessity arises to mention the अजादि list separately ? On this the author says that आप् after अजादि list comes in the matter of ङीष् or ङीष्ण to come after these words by the rule "जातिरस्त्रीविषयात् अयोपभन्" and "वयसि प्रथमे" &c. ;—that टाप् bars ङीष् and ङीष्ण due after the words of the अजादि list. Thus fem. of अज is अजा ; the instance of अकारान्त word taking टाप् in feminine is that खट्वा becomes खट्वा ।

मित— । 'अजः' अजशब्दः आदिषुंते अजादयः । ते च अत् च इति समाहारे 'अजाद्यत्' ; तस्य 'अजाद्यतः' । "ङ्गाप् प्रातिपदिकात्" इति सूत्रात् 'प्रातिपदिकात्' इति वर्चिते सति तच्च षष्ठ्या विपरिनते 'अजाद्यतः प्रातिपदिकात्' इति ।

लभ्यते । एवं च तदन्तविधिश्च वक्तव्ये । “शूद्रा चामत्पूर्वा जातिः” इति वचननाल तदन्तविधिश्च विज्ञायते । ततः आह—‘अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तवद्योत्ये’ इत्यादि ॥ ननु अजादीनाम् अदन्तत्वादेव टापि सिद्धे किमर्थम् पृथग्वचनम् ? अत्रोत्तरमाह—“वयसि प्रथमे” इति ङीष् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति ङीष् च वाधिना अजादी च टाविव यथा स्यात् तदर्थम् अजादीनाम् पृथगुक्तिः । अतः आह—‘अजाद्युक्तिः ङीषो ङोपश्च वाधनाय’ । सूत्रे “अजाद्यतः” इत्यस्य ‘अजादिभ्यः अतः’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, अजादीनाम् इति स्त्रीत्वमेव सम्बन्धयति, तदेवाह—

दी—। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषयात् नेह । पञ्चाजी । “द्विगोः” (सूत्र ४१६) इति ङीप् । अत्र हि समासार्थसमाहारानिष्ठं स्त्रीत्वम् । (अजादीनाह—) अजा । एडका । अश्वा । चटका । मुषिका । एषु जातिलक्षणयो ङीष् प्रांसः (स च न भवति) ; वाला, बत्सा, होडा, मन्दा, विलाता, एषु “वयसि प्रथमे” इति ङीप् प्रांसः ।

As the word ‘अजादि’ qualifies स्त्रीत्व, so in the case of पञ्चाजी we get ङीप् and not टाप् (for here स्त्रीत्व is not of अजादि word but of समाहार in the समास—पञ्चानाम् अजानां समाहारः) । In पञ्चाजी, ङीप् comes by the rule ‘द्विगोः’ (see infra.). Here स्त्रीत्व is dependent on the समाहार of समासार्थ, so ङीप् comes. Now the अजादि list is being enumerated—अजा, एडका अश्वा चटका मुषिका,—of these words ङीष् by the rule “जातेरस्त्रीविषयात्” is due and is barred by टाप् ; so वाला, बत्सा होडा, मन्दा विलाता of अजादि list takes टाप्, barring ङीष् by the rule “वयसि प्रथमे” ।

मित—। इत्थी व्याख्यानालम्बनेन अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषयात्, पञ्चाजी अजानाम् समाहारः इति समाहारद्विगौ “द्विगोः” इति ङीपि पञ्चाजीशब्दे स्त्रीत्वं न अजादीनाम् विवक्षितं किन्तु समासार्थनिष्ठसमाहारस्य अतः अत्र टाप् न । अजादीनाम् मध्ये अतः इति व्याख्याने तु पञ्चाजीशब्दे टाविव स्यात् । अतः एतद्व्याख्यानमयुक्तम् ।

अजादीनाह । एषां मध्ये अजा एङ्कादिपञ्चशब्दानां जातिलक्षणे ङीप् टापा वाच्यते ; एवं वाला वत्सादिशब्दे “वयसि प्रथमे” इति प्रातः ङीष्टापा वाच्येते ॥

दी— । सम्भस्त्राजिनशण्पिण्डेभ्यः फलात् (वार्त्तिक) । सम्भला । भस्त्रफला । (अत्र) “ङ्यपोः—” इति ह्रस्वः ॥ “सदृक्काण्डप्रान्तशतै-
केभ्यः पुष्पात्” (वार्त्तिक)—सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । प्रत्यक् पुष्पा ॥
‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (वार्त्तिक) ; पुंयोगे तु शूद्री ; अमहत्पूर्वा
‘कम् ?—महाशूद्री ॥ (अधुना अपि अजादीनेवाह—) ऋञ्चा, उष्णिहा,
देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेपि । कोकिला ॥ “मूला-
न्नजः— अमूला ॥

मित— । “पाककर्णपर्यपुष्पफलमूलवालीतवप्रदाच्च” (४।१।६४) इति सूत्रभाष्ये
पठितं वार्त्तिकं यथा—“सम्भस्त्राजिन—” । अत्रापि ङीष् वाधिला टावेव भवति इति
तदर्थमेव इदमत्र अजादिगणव्याख्याने एव पठितम् । सम्भस्त्रा अजिन शण् पिण्ड—
एतेभ्यः परः यः फलशब्दः तस्मादपि टावेव इति वार्त्तिकार्थः । समृद्धानि फलानि यस्याः
इति सम्भला । भस्त्रे वफलानि यस्याः इति भस्त्रफला । भस्त्राशब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः न तु
भाषितपुंसकः तत्कथमस्य पुंवत्वम् ? अतोत्तरम्ब्रह्म—अत्र “ङ्गापोसंज्ञाच्छब्दसोर्वहुलम्”
इति ऋस्वः ॥ “सदृक्काण्ड—” इति वार्त्तिकमपि, एतेभ्यः परः यः पुष्पशब्दः तस्मात्
“पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीष् वाधिला टापं प्रवर्त्तयितुम् अत्र पठ्यते ॥ महाशूद्री
इति । महती च सा शूद्रा च इति कर्मधारये पुंवत्त्वे आत्वे च महाशूद्री इति । अत्र
महत्पूर्वत्वात् न टाप ॥ ऋञ्च् इत्यस्य स्त्रियाम् = ऋञ्चा, एवम् उष्णिह् = उष्णिहा—अत्र
अदन्तत्वाभावात् अप्राप्तं टापम् विधीयते । अत्र वष्टिभागुरितिति वार्त्तिकम् अपि
अर्थात्पर्यन्तं तेन हलान्तानां विकल्पेन टापं विधीयते ॥ ज्येष्ठादिशब्दानाम् पुंयोगलक्षणं
ङीष् वाधिला टावर्थमेव अत्र पाठः ॥ “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीष् वाधितुं
वार्त्तिकं यथा—“मूलान्नजः” ॥ दंष्ट्राशब्दोपि अजादौ पठ्यते । अजादिरा-
कृतिगणः ॥

दी— । “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (सूत्रं ३०३—प्रागुक्तम् व्यख्यातं च) ।
कृष्णी । दण्डिनी ।

ऋदन्त and नास्र words take ङीप् in the feminine.

मित— । सुगमा ।

४५५ । उगितश्च । ४।२।६ ।

दी— । उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । “शप्श्यनोः—” इति नुम् (? नित्यम्) ॥ “उगिद्वाम्—” इति सूत्रे अजग्रहणेन “धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि अञ्चतेरेव” इति नियम्यते । तेन इह न—उखास्रत् । क्विप् । “अनिदिताम्—” इति नलोपः । पर्णाध्वत् ॥ अञ्चतेस्तु स्यादेव—प्राची ; प्रतीची ॥

After a crude word ending in उगित् (affix or otherwise) takes ङीप् in the feminine. Thus भू + श्रृ + ङीप् = भवन्ती ; so also पचन्ती etc. In these cases नुम् is compulsory when ङीप् follows, by the rule “शप्श्यनोर्नित्यम्” (ante.). In the sutra “उगिद्वाम्—” the taking of अच् i.e., the root अञ्च् implies this injunction that—if उगित्कार्यं is to be recognised of roots then अञ्च् only will be taken into consideration. Thus in उखायाः स्रंसते इति उखा + स्रंसु + क्विप् = उखास्रत् we are not to take स्रंसु as उगित् to attach fem. ङीप् after it. Similarly in पर्णात् ध्वंसते इति पर्ण + ध्वंसु + क्विप् = पर्णाध्वत्, the root is not to be regarded as उगित् for attaching fem. ङीप् here by this rule. In उखास्रत् and पर्णाध्वत् the न elides when क्विप् follows by the rule “अनिदिताम् हलः—” (ante.). But as the root अञ्च् is regarded as उगित्, so प्राच् and प्रतीच् etc. take ङीप् in the fem. (उगित्त्वात् ङीप्) yielding प्राची and प्रतीची ।

मित— । उक् इति प्रत्याहारः । ‘उक् इत् लुप्तं यस्य तस्मात् । “अजायतः—” इति स्त्रवत् अत्रापि “प्रातिपदिकात्” इति वसंते । उकितः प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । अत्रापि तदन्तविधिरस्ति ; समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधेऽपि उगित्यण्ये तदन्त-

विधिरस्ति, तथा च वार्तिकम्—“उगिद्वयङ्गवर्जम्” इति । ततः आह—“उगिदन्तात् प्रातिपदिकात्” इत्यादि ॥ भवन्ती पचन्ती इति शप्-विकरणस्य डीपि “शप्स्यनोर्मित्यम्” इति नित्यं नुमि सति सिध्यति ॥ धातुविषये अच्चेतिरेच उगित्त्वं याह्यम्, ततः ‘उखाञ्चत्’ इत्यादि खञ्धातोः क्विप् सति उगित्त्वञ्चणो डीप् न स्यात् । किन्तु प्राचीं प्रतीची इत्यादि अच्चेतिः सिद्धेसति डीप् तु भवत्येव ॥

४५६ । वनो र च । ४।१।७ ॥

दी— । वन्नन्तात् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिंशदां डीप् स्यात् । रश्च अन्तादेशः । वन् इति ङुनिप्-क्वनिप्-वनिपां सामान्यग्रहणम् । “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तस्य विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्” (परिभाषा) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात् तदन्तान्तमपि लभ्यते । घृत्वानमतिक्रान्ता अतिसूतरी ; अतिधीवरी ; शर्वरी ॥ ‘वनो न हश्चः’ इति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) :— हशन्तात् धातोः विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् न डीप् रश्च न इत्यर्थः । ‘ओष् अपनयने । वनिप्’ “विङ्-वनोः—” इत्यात्त्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुधवा ॥ “बहुव्रीहौ वा” (वार्तिक) :—बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे (डीप्—स्त्वाभावपक्षे) डाव्-वक्ष्यते ॥

After a प्रातिपदिक ending in वन् or after a word ending in a वन्नन्त word डीप् comes in the fem. and र comes at the final of these. By ‘वन्’ the affixes ङुनिप्, क्वनिप् and वनिप् are taken. “By an affix” the word after which it is enjoined and the affix itself both these are taken into account. So ‘वन’ qualifying a प्रातिपदिक gives वन्नन्त and वन्नन्तान्त words also. Thus अतिसूतरी and अतिधीवरी take डीप् and रादेश for these are वन्नन्तान्त word, सु+ङुनिप्=सुत्वन् and धा + क्वनिप् = धीवन् । शर्वरी is also got from the वन्नन्त word शर्वन् (शु+ वनिप्) ॥ Now the Varttika “वनो न हश्चः” directs that वन्नन्त and वन्न-

स्नान् words are not to take ङीप् and रादेश in fem. if these are got from a root ending in a हश् letter (i.e. a letter covered by हश् प्रत्याहार)। Thus ओण्+वनिप्=ओ आ (आ by the rule “विङ्वनोः—”) वन्=अवावन्। Here ङीप् and र in fem. do not come for the root ओण् ends in a हश् letter. Similarly राजयुष्वा is got in fem. for the root युष् ends in a हश् letter. Lastly the Varttika “वहुव्रीहौवा” directs that the original rule “वनो र च” is optional in the case of बहुव्रीहि समास। Thus बहुव्रीहौवरी and बहुव्रीहौवा। ‘बहुव्रीहौवा’ while not taking ङीप् and र in the fem., then it optionally takes ङीप् after it by the rule “डाबुभाभ्याम्—” (rule No. 461 below).

मित—। ‘वनः र च’ इत्यवसृते ‘र’ इति लुप्तप्रथमाकम्। ‘वनः’ इति पूर्ववत् ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिः लभ्यते। एवं “प्रत्ययग्रहणे—” इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणात् ‘वन्’ ग्रहणेन वन्नन्तं वन्नन्तान् च लभ्यते। तदाह—‘वन्नन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्’ इत्यादि॥ “स्यजोङ्निप्” इति सु+ङ्निप्=सुवन्; तथा धा+कनिप्=धीवन्; शृ+वनिप्=शर्वन्। अन्यत् सुगमम्॥ “वनो न हश्ः” इति वार्तिकेन च सूत्रोपात्तौ ङीप् रादेशौ हश्न्तधातोः यो वन् तदन्तात् न विधीयते; ‘हश्’ इति प्रत्याहारः॥ ओण्+वनिप्=ओ आ+वन्=अवावन्। अत्र धातोः हश्न्तत्वात् स्त्रियां ङीप् रादेशश्च न। एवं राजयुष्वा इत्यत्रापि बोध्यम्॥ “बहुव्रीहौवा” इति वार्तिकेन च “वनो र च” इति सूत्रगतः विधिः बहुव्रीहिसमासे विकल्प्यते। “अनो बहुव्रीहिः” इति सूत्रगतस्य निषेधस्यायमपवादः॥ वहवः धीवानः यवसः इति बहुव्रीहिः। ङीव्रादेशाभावापत्ते तु “डाबुभाभ्याम्—” इति वक्ष्यमानसूत्रेण डाप् वा स्यात्॥

४५७। पादोऽन्यत्रस्याम्। ४।१।८॥

दी—। पाच्छब्दः कृतसमासान्तः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीव्रां स्यात्।

द्विपादी—द्विपात्।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद् that is formed as समासान्त (with अकारलोप). डीप् optionally comes in the feminine. Thus ह्री पादौ यस्य इति बहुव्रीहौ "संख्यासुपूर्वस्य" इति पादशब्दस्य अकारलोपे 'पाद्' इति जायते । And now when डीप् come after it, it is a 'भ' so पाद् becomes —

पाद् and we get द्विपदी (डीपि भच्चात् पादः पत् इति) । द्विपात् ।

मित— । सुगमा ॥

४५८ । टावृचि । ४।१।६ ॥

दी— । ऋचि वाच्यायाम् पादन्तात् टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥
(पूर्वसूत्रात् 'पादः' वर्त्तते ॥ उभयोदाहरणे टापि भच्चात् पादः पत्) ।

When ऋक् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word 'पाद्' (i.e. कृतसमासान्त पाद्) । Hence we get द्विपदा or एकपदा ऋक् ॥

मित— । सुगमा— ॥

दी— । "न षट्स्वस्त्रादिभ्यः" ।—पञ्च । चतस्रः ॥ 'पञ्च' इत्यत्र नलोपे कृतेपि 'षण्णान्ताषट्' इति षट्छंदां प्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सूत्र ३५३) इति नलोपस्य असिद्धत्वात् "न षट्स्वस्त्रादिभ्यः" इति न टाप् ।

षट् संज्ञक words and words like स्वस्त्र &c as enumerated before do not take feminine affixes डीप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च, नलोप is done (and it in अदन्त) but पञ्चन् being a षट् संज्ञक word by the rule "षण्णान्ता षट्" नलोप is असिद्ध here by the rule "नलोपः सुप्स्वर—" (ante) so पञ्च being अदन्त, टाप् (i.e. अदन्तलक्षणाटाप्) is due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule "न षट्—" so both डीप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary.

मित—। इदं बालमनोरमागतमत्र स्मर्त्तव्यम्—” ननु “नषट्स्वत्त्वादिभ्यः” इति वेव निषिध्यताम्, किं टावनुव्रच्या । नान्तत्वात् टापः, प्रसक्तेरभावेन तन्निषिध्यवैय-
त् इति ?... नान्तलक्षणञीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपि कृते अदन्त-
त् प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टावनुव्रत्ति—रावश्यकी इति यावत्” । सर्वमतत्
भेदेत्य दीक्षितो वदति—‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपि कृते’ इत्यादि ॥

५६ । मनः । १।१।११ ॥

दी—। मन्नन्तात् न ङीप् । सीमा—सीमानौ ॥

Eng—Easy.

मित—। मनः इत्यत्र पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः ॥ “नषट्—” इति पूर्वसूत्रात्
इति वर्त्तते । ‘ऋन्नेभ्यः’ इति अतः ङीप् अस्ति ॥ ततः आह—“मन्नन्तात् न
प्” इति ॥ एवं सीमन्शब्दे नान्तलक्षणे ङीपि निषिद्धि राजवत् रूपम् ॥

६० । अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

दी—। अन्नन्तात् बहुव्रीहेः न ङीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

Eng.—Easy.

मित—। ‘अनः’ इति अनेन पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः । अनुव्रत्तिस्तु पूर्व-
त्वदेव । तदाह—‘अन्नन्तात् बहुव्रीहेः’ इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ ङीपि निषिद्धे,
बहुयज्वन् इति राजवत् रूपम् । ततः बहुयज्वा बहुयज्वानी इत्यादि ॥

६१ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

दी—। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव्वा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ ।
दामा, दामे—दामानौ । ‘न’ पुं सि दाम’ इत्यमरः ॥ बहुयज्वा, बहुयज्ये—
बहुयज्वानौ ।

डाप् optionally comes after words as are got by the previous
two rules e.g. “मनः” and “अनो बहुव्रीहेः” । Thus सीमा, सीमे—
सीमानौ &c. Similarly दामा, दामे—दामानौ &c. The word दामन is

not used in the masculine, But in the neuter and fem?—so says Amara, The base बहुयञ्जन् hence takes डाप् in the fem. optionally and gives बहुयञ्जा—यवहुयञ्जि &c. (like तला ०: रमा) ।

मित— । “मनः” इति “अनो बहुव्रीहः” इति च सवदर्थनेष्टात् सन्नन्तात् अन्नन्तात् बहुव्रीहेश्च विकल्पेन डाव् भवति इति सूतार्थः ॥ अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” ग्रहणं निरर्थकम् । यतः “मनः” इत्यादिना डीपनिषेधे पुनः “डाडुभभ्याम्” इति डाव्विधाने एव विकल्पसिद्धिः “अनतरस्याम्” इति वचनम् न युक्तम् भाति किन्तु स्पटार्थम् इति कीचित् । भःष्यकारस्तु विकल्पार्थम् “अन्यतरस्याम्” इति न व्याचर्त्तौ, किन्तु “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य योगविभागमप्रियत्य “बहुव्रीहौ वा” इति “वनोरच” इति सूत्रस्थं वार्तिकम्. प्रत्याख्यातवान् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४६२ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

दी— । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पक्षे डाप्—डीप् निषेधौ । बहुराज्ञी—बहुराजा । बहुराज्ञौ—बहुराजा—वुराजानौ ।

A बहुव्रीहि ending in अन् which अन् elides its उपधा when a “भ”, optionally takes डीप् in the fem. optionally here डाप् (by the previous rule) and डीप् निषेधे by the rule “अनो बहुव्रीहः” also operate. Thus in the बहुव्रीहि—बहुराजन्, the word ends in अन् which is उपधालोपिन् so the rule applying we get बहुराज्ञी (with डीप्) बहुराजा (with डाव्) and बहुराजन् (with डीप् निषेधे) ।

मित— । “बहुव्रीहेरुधसो डीष्” इति सूत्रात् “बहुव्रीहः” वर्त्तते ; “संख्या-व्ययादिः डीप्” इति सूत्राच्च डीप् अस्ति । “प्रातिपदिकात्” च वर्त्तते एव । फलित—माह—“अन्नन्तात् उपधालोपिनः बहुव्रीहः इत्यादि ॥ अत्र अन्यतरस्याम् ग्रहणेन पक्षे डाव, डीप्निषेधश्च भवति । अतः द्वीणि रूपानि यथा—बहुराज्ञी, बहुराजा-बहुराजन् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्युसुपः । ७।३।४ ।

दी—। प्रत्यास्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यात् अपि परे स अप्ठपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् ?—नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । अष्टपः किम् ?—बहुपरिव्राजका नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत् कटुका । अतः इति तपरः किम् ?—राका । अपि किम् ?—कारकः ॥ “मामकनरकयोरुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक —मामिका । नरान् काथतीति नरिका ॥ “त्यक्त्यपोश्च” (वार्त्तिक)—दान्निगात्यािका । इहृत्यिका ॥

The अकार which is just prior to a ककार which ककार is of a प्रत्यय, becomes इकार when अप् (the fem. affix) follows this अप् being not after a सुप् । Thus सर्वा + अकच् = सर्वका = सर्विका in the fem. by this rule ; so also क्क+खल् (अक) = कारक = कारिका in the fem. by this rule. Why do we say ‘अतः’ in the rule ? Witness नौका (नौ+स्वार्थक) । Here औकार is ककारात् पूर्व and not अकार, so इ does not come here when टाप् follows. Why do we say प्रत्ययस्थात् in the sutra ? Witness शक्नोतीति शका (शक+पचायच्+टाप्) ; here का is not प्रत्ययस्य but a धात्ववयव, so इत्व does not come here ; why so we say ‘असुपः’ in the sutra ? Witness the example बहुवः परिव्राजका यस्याम् इति बहुपरिव्राजका नगरी, here when टाप् follows the अकार before ककार does not take इकार, for here अप् comes after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययलक्षण । Why do we say कात् in the sutra ?—Witness the example नन्दना, here इकार cannot come in place of अकार, for it is not before ककार । Why do we say ‘पूर्वस्य’ in the sutra ?—This is because the पूर्व अकार from क is to take इकार and not पर अकार । Thus in

कटुका the अकार after ककार does not take इकार when टाप् follows. Why do we say अतः in the rule with “अ” after it? Witness राका (रा धातु + क औणादि), here आकार is ककारात्पूर्व and not अकार. so इकार does not come for आकार here when टाप् follows. Why do we say आपि in the sutra? Witness कारक, ककारात्पूर्व अकार does not take इकार for here आप् does not come in. The Varttika “मामक—” directs इकार for अकार prior to ककार in मामक and नरक when आप् follows yielding मामिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययस्य so the present rule not providing इङ्ग for अकार here in the fem. the Varttika provides that ; lastly ल्यगन्त and ल्यवन्त words ending in “क” (i.e. प्रत्ययककार) are to take इकार for their अकार. before ककार । This दाक्षिणात्यिका &c.

मित— । ‘प्रत्ययस्थात् कात्’ इत्यत्र कात् इति ककारात् अकारः उच्चारणार्थः । सूत्रे ‘असुपः’ इति व्याख्यायते—“स आप्, सुपः परो न चेतु” इति ॥ सूत्रे अतः इति किमर्थम् उक्तम् ? ‘नौका’ इत्यत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वं यथा न स्यात् एतदर्थम् ॥ ‘प्रत्ययस्थात्’ इति वचनात् ‘शका’ इत्यत्र ककारस्य धात्वव्यवलात् प्रत्ययस्थत्वाभावात् पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न प्राप्नोति ॥ ‘असुपः’ इति सूत्रे उक्तत्वात्, बहुवः परिप्राजकाः यस्याम् इति समासे बहुपरिप्राजका नगरी इत्यत्र आपः प्रत्ययलक्षणं सुपः परत्वात् ककारात्पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘कात्’ इति वचनम् असति ककारि यथा न स्यात् तदर्थम्, यथा नन्दना इति ॥ सूत्रे ‘अतः’ इति तपरकरणात् राका इत्यत्र पूर्वस्य आकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘आपि’ किम् ?—कारकः इत्यत्र आवाभावात् अकारस्य इत्वं यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ मामक+टाप्, नरक (नर + कै + क) टाप् इत्यत्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् आपि सति ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारि अप्राप्ते तद्विधानार्थं वार्तिकमाह—“मामकनरक—” इति ॥ “उदीचामातःस्थानि” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते “त्यक्त्यपीञ्च” इति वार्तिकम् तदुपवादात् ॥ “दाक्षिणापचात् पुरसत्यक्” इति त्यक्, ततः स्वार्थिक-कः ; अधुना टापि सति

दाक्षिणात्यिका । एवं इह+त्यप् ("अव्ययात्तप्") + क = इहत्यक । ततः टापि इहत्यका । त्यगन्त्यवन्त्योश्च ककारात् पूर्वस्य अकारस्य नित्यम् इकारार्थम् वार्त्तिकम् ॥

३६४ । न यास्योः । ७।३।४५ ।

दी— । यत्तदोरस्य इन्नः स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ "त्यकनश्च" निषेधः (वां) (इत्वं स्त्रियां निषिध्यते)—उपत्यका, अधि-
त्यका ॥ "आशिषिबुनश्च न" (इत्वं न इत्यर्थः) [वां]—जीवका, भवका ॥
"उत्तरपदलोपे न" (इत्वं न इति शेषः)—(देवदात्ताका इति उत्तरपदलोपा-
भावे)—देवका ॥ "क्षिपकादीनाञ्च" (वां)—क्षिपका, ध्रुवका, कन्यका,
चटका ॥ "तारका ज्योतिषि" (वां) ; अन्यत्र तारिका ॥ "वर्षाका
तान्तवे" (वां) ; अन्यत्र वर्षिका ॥ "वर्त्तिका शकुनौ प्राचाम्" (वां) ;
उदीर्चा तु वर्त्तिका ॥ "अष्टका पितृदेवत्ये" (वां) ; अष्टिका अन्या ॥
"सूतका पुत्रका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्" (वां) इह वा अ इति छेदः ।
(पुत्रिकाशब्दे क्तिपूर्वस्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे डीनः
इवर्णास्य पक्षे अकारः । अन्यत्र (सूतकादिशब्दे) इत्ववाधानार्थम् अकार-
स्यैव पक्षे अकारः । सूतिका—सूतका इत्यादि ॥

The अकार prior to ककार in the case of bases यद् and तद् does not take इकार when आप् follows. Thus we get यका, यकाम्, सका, सकाम् etc. In the case of त्यकन् प्रत्ययान्त words this इत्वं when टाप् (आप्) follows is barred, so we get उपत्यका &c. Similarly the affix बुन् (अक्) does not change its prior अकार to इकार when this बुन् is in the sense of आशिष । Then we get जीवका, and not जीविका and so on. When an उत्तरपद of a word elides then its prior अकार does not change to इकार ; so we get देवका when the उत्तरपद—'दत्त' has elided, so our author gives the other example देवदात्तिका as well here. Words like क्षिपका, कन्यका

चटका, etc are without इत्व in fem. The form is तारका in the sense of जोतिष् (luminary or eye-pupil), otherwise the form is तारिका (with इत्व in the fem.) Similarly we get वर्णका without इत्व in the sense of 'pertaining to तन्तु' । Otherwise the form is वर्णिका with इत्व in the fem. So acc. to early scholars वर्णका is formed without इत्व in the fem. to denote शकुनि (bird). Acc. to later scholars the form is वर्णिका in the very sense. Similarly अष्टका is formed in the fem. in the sense of some rites addressed to the manes &c. otherwise the form is अष्टिका (as referring to पाणिनीयाष्टाध्यायी) । In the Varttika "सूतकापुत्रिका" &c. the splitting is वा अ । This अकार is optionally ordered before 'क' । So (owing to this अस्त्वविधान) in the word पुत्रिका, अकार is optional for इकार (got from डीन् by the rule "शाङ्गनवाद्यजोडीन्"—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika अकार is made for अकार to bar इकार due in these. So we get सूतिका—सूतका, पुत्रिका—पुत्रका &c.

मित— । 'या इत्येतस्य "उदीचामातः स्थाने—" इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोप-
मिति-न्यासे उक्तम् । तदुक्तम्—यतः, 'आतः स्थाने' इत्यंशस्य अत्र अभावो विद्यते,
अननुवर्तनात् । 'या सा' इति यत्तदीरुपलक्षणम्, इत्याशयेनाह—"यत्तदीरस्य इदं
स्थान्" इति ॥ आशिषि इति :—"आशिषि यो वुन् तस्य योऽग्रमकारादेशः तदकारस्य
"प्रत्ययस्थात्—" इति इत्वं न इति वार्त्तिकार्थः । एवं इत्वनिषेधः अव्यतापि वार्त्तिके
विज्ञेयः । जीवधातोः "आशिषि च" इति वुन् ततः जीवका इति एवं भवका (भू-
धातोः आशिषि वुनि गुणावादेशौ) ॥ देवदत्तशब्दे उत्तरपदस्य दत्तशब्दस्य "अनजादौ
च विभाषा लोपो वक्तव्यः" इति लोपः । अतः देवका इत्यत्र इत्वं न । दत्तशब्दलोपं
दर्शयितुमेव देवदत्तिका इति उदाहरणसुपन्यस्तम् ॥ क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । ततः
अज्ञाते कन्—क्षिप्रका इति । चटमेदने पुचाद्याह, ततः क चटका इति ॥ ज्योतिर्न-

ज्वलं, नेवकनीजिका च तारका ॥ वर्णका इति प्रावारविशेषः ततश्च तान्त्व एव । तन्तुनी
विकारः तान्त्वः—‘ओरञ्च’ इति अञ् । वर्णिका इति तु ग्रन्थविशेषश्च व्याख्या, सौत-
कवी च ॥ वर्त्तका इति शकुनी गम्य भवति इति इत्वं न । अन्यार्थे तु नित्यमित्त्वम् ॥
पितरश्च ताः देवताश्च पित्र्यदेवताः तदर्थं कर्म पित्र्यदेवत्यम् “देवतान्तात् तादृशो
यत्” इति यत् । अन्नन्ति ब्राह्मणा यस्याम् सा अष्टका । एवं पित्र्यादि कर्मणि
अष्टका इति भवति । अन्यत्र पाणिन्यष्टधायां तु अष्टौ परिमाणमस्याः इति
“संख्यायाः अतिशदन्त्याः” कन् । ततः स्त्रियामष्टिका इति ॥ सूतकादि वार्त्तिकी
मुक्तिका इति इकारमध्यः पाठः, पुत्तशब्दस्य शाङ्करवादि ङीनन्तत्वात् इति भावः । अतः
आह—“इह वा अ इति छेदः” इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६ ।

दी— यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्य इद्वा
स्यात् आपि परे । ‘केयाः’ (सूत्र ८३४) इति ह्रस्वः । आर्थिका—आ-
र्थिका । चटकका—चटकिका । आतः किम्—साङ्कारये भव साङ्कारियका ।
‘यक—’ इति किम् ?—अशिवका । ‘स्त्रीप्रत्यय—’ इति किम् ?—शुभ
यातीति शुभंयाः । अञ्जाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ ‘धात्वन्तयकोस्तु
नित्यम्’ (वां)—सुनयिका ; सुपाकिका ।

The अकार which comes in place of the fem. affix आकार just
preceded by य or क, optionally takes इकार in its stead being
anterior to ककार । Thus आर्था एव with स्वार्यिकक gives आर्थिका and
आर्थिका । Here आर्था + क first yields आर्थिक with आकार being ऋस्
by the rule “क्ते इणः” (rule 834 under बहुव्रीहि समास) । Then when
the fem. affix comes इत्वं is optional yielding both अर्थिका and
आर्थिका । Similarly चटकका and चटकिका । Why do we say आतः
in the rule ? Witness साङ्कारियका with नित्य इत्वं, for here अकार after
यकार is not in place of आकार of a स्त्रीप्रत्यय ॥ Why do we say यक-

पूर्वायाः in the sutra ?—Witness अश्विका with नित्य इत्व for here though अकार is in place of आकार still it is not preceded by either य or क । Why do we say स्त्रीप्रत्ययाकारस्य ? Witness शुभंयिका with नित्य इत्व, for here आकार after य is धात्ववयव and not of स्त्रीप्रत्यय । And on this the Varttika runs “the अकार on य or क which is a धात्वन्तावयव takes इत्व always when fem. affix आप् follows.” Thus we get सुनयिका and सुपाकिका where य and क are अवयव of the roots नी and पच ; so इत्व is नित्य here by the rule “प्रत्ययस्थात् कात्—” (ante.)

ति—। यश्च कश्च इति इत्त्वः । तौ पूर्वौ यस्याः इति ‘यकपूर्वायाः’ । एतत् ‘आतः’ इत्यस्य विशेषणम् । “प्रत्ययस्थात् कात्—” इति सूत्रमवानुवर्तते । ततः आह—“यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने” इत्यादि । ‘स्थाने’ इत्येतत् “षष्ठीस्थाने-योगा” इत्यनेनैव लक्ष्णं, ततो व्यर्थमेव सूत्रे स्थाने गृह्येण—इति चेत् । मैवमस्तु यतः अनुवादे परिभाषणाम् उपस्थितिः न स्यात् इति ज्ञेयम् । स्थानियहणम् अत्र एतत् ज्ञापयति ॥ आर्थ एव इति स्वार्थिके कप्रत्यये ततः पूर्वस्य आकारस्य ‘किणः’ इति सूत्रेणङ्गस्य सति पुनः टापि सति—आर्थिका-आर्थका इति अनेन सूत्रेण विकल्पे न सिध्यति, एवमन्यवापि बोध्यम् ॥ सूत्रे ‘आतः’ इति किमर्थमुच्यते ? साङ्गाश्यं नाम नगरम् ; तत्र भवा इति ‘साङ्गाश्रयिका’ । अत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावात् इत्वविकल्पो यथा न स्यात् तदर्थम् ‘आतः’ इति सूत्रे उच्यते ॥ सूत्रे यकपूर्वायाः कथमुक्तम् ?—अश्विका इत्यत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि तस्य यकपूर्वत्वाभावात् नित्यम् इत्वं न तु विकल्पः ॥ इत्तौ स्त्रीप्रत्ययाकारस्य इति कियर्थमुक्तम् । शुभंयिका इत्यादि धात्ववयवाकारस्य अत्रे सति इत्वविकल्पो ना भूत् इत्येतदर्थम् ॥ तथा एतत् पचौयमेव वार्तिकमाह—“धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्” इत्यमिति भावः । नी धातोः पच-व्याधि नय इति । सु नयः यस्या इति सुनया ततः स्वार्थे कः, ‘किणः’ इतिङ्गस्यः, ततः टापि सति सुनयिका इति ; अत्र उक्तवार्तिकेन इत्वं नित्यम् । एवं सु शोभनः पाकः यस्या इत्यादौ सुपाकः शब्देऽपि उक्तप्रक्रियया सुपाकिका इति भवति उभयत्र यकारककारयोः धात्ववयवत्वात् आकारस्थानिकस्य अकारस्य इत्वविकल्पो न स्यात् इति ॥

४६६। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्त्रा नञपूर्वानामपि । ७।३।४७।

दी—। स्वेत्यन्तं सुसषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोनेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिर्नो विभक्तिमाश्रित्य 'असपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका ; पचमैषका ; अद्वके ; परमद्वके । स्वप्रहर्षां सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम् ? इह हि 'आतःस्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात् । स्वशब्दस्तु अनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वात् भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका ; परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका ; एषका—एषिका ; कृतषत्वंनिर्देशात् नेह विकल्पः—एतिके—एतिकाः । अजका—अजिका ; ङका—ङिका ; द्वके—द्विके ; निःस्त्रका—निःस्त्रिका ॥

The first compound in the sutra, e.g., भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्त्रा ending in स्त्रा, is a इस्त्र समास with the षष्ठीविभक्ति elided after it. The अकार of these preceding ककार becomes optionally इकार when टाप् follows in the feminine. Here owing to अङ्गत्व there is तदन्तविधि and so words ending in भस्त्रैषा &c. also take इत् for अकार in the fem. still 'नञपूर्वानामपि' is stated in the sutra to clear all doubt here. The base भस्त्रा is fem., so इत्वविकल्प here will be established by the sutra "अभाषितपुंस्त्राञ्च", hence taking of भस्त्रा here implies that words having भस्त्रा as उपसर्जन (subordinate) are to be taken here ; (such words being बिलिङ्ग, the rule "अभाषितपुंस्त्राञ्च" will not apply and there will be necessity of इत्वविकल्प by this rule) ; so our author says: "भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्". Other words ending in

स्त्रीप्रत्ययाः

भस्त्रा however where भस्त्रा is not उपसर्जन being feminine, the rule "अभाषित" will apply and give इत्वविकल्प so take उपसर्जन 'भस्त्रा' in the present rule. But in the case of एषा and हा this इत्वविकल्प is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e., here in इत्वविकल्पविधि. एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्तन (coming down) of अनाद्यसुप्; here, there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद, the लुप्त विभक्ति in the पूर्वपद before एषा and हा by प्रत्ययलक्षण will be taken as having सुप् before टाप्. So in this rule mere एषा and हा are taken for इत्वविकल्प ; and in अनेषका परमेषका, अद्वके परमद्वके we do not get इत्व at all, there having सुप् here before टाप् with reference to the elided intermediate विभक्ति of the पूर्वपद. And the word स्व is taken here when it denotes संज्ञा or is subordinate in a समास. For the अनुवृत्त 'आतः स्थाने' qualifies the अकार of स्वशब्द i.e., this इत्वविकल्प is of स्व when there is अकार for its आकार. Now if अनुपसर्जन सर्वनामस्वशब्द is taken there will be no आतः स्थाने अत्, but if स्व is संज्ञामृत or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take अकच् but क् ; thus स्वा + क् = स्व + क् by the rule 'केशः' = स्वका by addition of टाप् again ; so here स्व has आतः स्थाने अत्. Hence our present rule applies. [N.B.—Remember that meaning ज्ञाति and धन, स्व is not सर्वनाम by the rule "स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्"। It is सर्वनाम meaning आत्मा and आत्मीय ; in this meaning स्व + अकच् + टाप् yields स्विका only with नित्य इकार for अकार, for here is no आतः स्थाने अत् in स्व]। This अनुवृत्ति of आतः स्थाने however does not qualify हा and एषा; for these being of सर्वोदत्तगण and being specified with त्यदायत्व and सत्व &c., are taken as सर्वनाम हा and एषा with अकच् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्जन, for then सर्वाद्यन्तर्णकार्यं will not come after these) and thus in these there can be no आतः स्थाने अत् । Again आतः स्थाने cannot qualify the word भस्त्रा &c., for in these the words not being सर्वनाम does not take अकच् but कप्रत्यय come after these ; then these fem words will take ङस्त्र for their आप् by the rule 'केण,' and we will inevitably in these words get आतः स्थाने अत्, so further qualification after these is unnecessary, so the author says "नाप्यनीषाम् अव्यभिचारात्" । Again as आतः स्थाने qualifies the base स्त्र here, then in स्त्रिका where अनुपसर्जन स्त्र meaning आत्मीय is सर्वनाम takes अकच्, so here there being no आतः स्थाने अत् in स्त्र, the form is स्त्रिका only without इत्वविकल्प, so the author says, "स्त्रशब्दः अनुपसर्जनमात्मीयवाची आकजर्हः" । But in other meanings it is not feminine at all. So स्त्र while denoting संज्ञा or is उपसर्जनीभूत, then it takes क and we get the examples under this rule with इत्वविकल्प । Meaning आत्मीय and when अनुपसर्जन then the form is स्त्रिका परमस्त्रिका only without इत्वविकल्प (अत अकचि सति आतः स्थाने अकारस्त्रालाभात्) । Now the instance of this sutra are being उदाहरणः—निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका (भास्त्रायाः निर्गता इति उपसर्जने ङस्त्रे, टापि, कप्रत्यये च ततः 'केणः' इति ङस्त्रे सति निर्भस्त्रिका इति, पुनः टापि निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका इति) । Similarly एषका—एषिका ; here as sutra says एषा इति अत्त्व attached, so in एतिके from (एते + अकच्) and एतिकाः we get एतिकाः as नित्य । So also अजका—अजिका । जका—जिका । (ई + अकच् =) इतिके ; निःस्त्रिका—निःस्त्रिका (the word is formed as in निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका) ॥

अतः—सस्त्रा, एषा, अज्ञा, ज्ञा, हा, स्त्रा,—एषा इन्धः । ततः षष्ठाः संवा

अतः आह—“स्त्रेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम्” । अनुवृत्तिस्त्व न प्रदर्शिता, किं

स्त्रीप्रत्ययाः

अनुपदमेव स्फुटीभवति ॥ 'कात्पूर्वस्वात् इदाप्यसुपः', 'आतः स्थानि' इति वर्तते, किन्तु का अनुवृत्तिः कुवास्ति कुव न वा इति उत्तरव स्फुटीक्रियते ॥ अङ्गाधिकारत्वात् अत्र तदन्तविधौ सति भस्वादिशब्दानाम् इति लामेपि सूत्रे "नञ्पूर्वगाम् अपि" वचनं स्पष्टार्थम् न तु नियमार्थम् । नियमे सति निर्भस्विका इति न सिध्यति ॥ ततः आह—“लृष्टार्थम्” इति ॥ केवलभस्वाशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काञ्च” इति उत्तरसूत्रेणैव इत्वविकल्पे सिद्धे, अत्रसूत्रे “भस्वाग्रहणम् उपसर्जनार्थम्” इति वदति । एवमस्य उपसर्जनत्वे विलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वेन “अभाषितपुंस्काञ्च” इति सूत्रस्य अप्राप्तौ वचनम् सार्थकम् । अन्यस्य उपसर्जनभिन्नस्य भस्वाशब्दस्य तु नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काञ्च” इति पात्तिकम् इत्वं तु स्यादेव । ततः परमभस्वका—परमभस्विका इति भवतः ॥ किन्तु एवम् “एषाहा एतयोस्तु सपूर्वयोः न इत्वम्” । कथमेतत् ज्ञायते ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अनाप्यसुपः” इति अत्र वर्तते । ततः सपूर्वयोः “एषा हा” इत्येतयोः पूर्वपदस्थयाः लुप्तायाः विभक्तिः प्रत्ययलक्षणैः सुप्रमाश्रित्य, आपः सुपः परत्वात् इत्वं न स्यात् एतदेवाह—“अन्ववर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य असुपः इति प्रतिषेधात्” । ततश्च अनेषका परमेषका, अइके परमइके—इति इत्वाभावः ॥ स्वशब्दस्य तु “स्त्री ज्ञाता-वात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्त्रोऽस्त्रियां धने” इति कौषात् ज्ञातावात्मनि पुंस्त्वम् । आत्मीये विशेष्यनिघ्नस्त्रिलिङ्गः । धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः । यदा तु स्त्रीविशेषस्य संज्ञा तदापि स्वशब्दः स्त्रीलिङ्गः । आत्मीयवाचिनः सर्वनामता साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति ; “संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” इति वचनात् । ततश्च आत्मीयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि टापि “प्रत्ययस्थात्कात्—” इति भित्तिमित्वे स्त्रिका इति भवति ; ननु अत्र “भस्वौ षा—” इति इत्वविकल्पः कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तर-माह—“अत्र स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्” । प्रकृते तु अनुपसर्जनत्वात् स्त्रिका इति नैत्वविकल्पः । अत्र कारणञ्च उपन्यस्यति—इह हि आतः स्थानि इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् इति । पूर्वसूत्रात् ‘आतः स्थानि’ अनुवृत्तं सत्स्वशब्दमेव विशेषयति नान्यम् । ततश्च अर्थोलभ्यते—स्वशब्दस्य आतः स्थानि अकारस्य इहा स्वात् । ‘आतः स्थानि’ इत्यनुवृत्तं कथं अन्यानशब्दानव न विशेषयति ? इत्याह—“न तु इषयोः असम्भवात्” । ‘एषाहा’ इति सर्वान्तर्गण्यत्वादायादिप्रयुक्तसत्त्वात्-

निर्देशेन सर्वनामत्वस्य आवश्यकत्वात् । ततश्च अत्र अकचि सति 'आतः स्थाने' अकाराभावः स्फुटः एव । भस्त्राजादिशब्दानां असर्वनामत्वात् कप्रत्यये सति "केऽणः" इति ऋस्त्वे पुनः टापि च सति (निर्भस्त्रकादौ यथा) आतः स्थाने अकारस्य नियत-सत्त्वात् आह—“नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात्” इति,॥ अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् अकजहं, तस्य आतः स्थाने अकाराभावात् इत्वविकल्पः न स्यात्, किन्तु नित्यत्वम्—‘स्त्रिका, परमस्त्रिका’ इति । एवं च “हंसं तनौ संनिहितं चरन्त्वं मुनिर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्” इति श्रीहर्षभोक्ते “भस्त्रे वेति” वैकल्पिकम् इत्वम् इति व्याचक्षाणाः उपेत्या इति भावः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह हरदत्तः—“अत्रातः स्थाने इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् । सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः, सतोः ॥ इषयोः सम्भवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता । सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नाद्यं विधिर्भवेत्” ॥ प्रकृते उदाहरणान्याह—निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका इत्यादि । भस्त्रायाः निष्क्रान्ता इति “निरादयः क्रान्त्यर्थे द्वितीयया” इति समासि, ऋस्त्वेषु, पुनष्टापि कप्रत्यये च “केऽणः” इति ऋस्त्वे निर्भस्त्रकाशब्दात् पुनष्टापि निर्भस्त्रकाशब्दः । इत्वविकल्पे रूपव्ययम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ “भस्त्रैतत्ज्ञाः” इति वक्तव्ये एषेति क्ततत्त्वनिर्देशात् औजसादिषु अकचि सति षलाभावात् इत्वविकल्पो न स्यात् । तेन एतिके—एतिकाः इति ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । उदाहरणमपि तादृशम्—अजका—अजिका इत्यादि सुगमा । निःस्त्रका—निःस्त्रिका इत्यादी प्रक्रिया तु निर्भस्त्रकादिवत् च यथा ॥

४६७ । अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८ ॥

दी— एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका— गङ्गिका । बहुव्रीहेभाषित पुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्वा । शेषिके तु विकल्पः एव ।

अकार in place of आकार of an अभाषितपुंस्कत word becomes optionally इकार when fem affix टाप् (आप्) follows. “ Thus गङ्गा एव इति स्वार्थे के सति (“केऽणः” इति) ऋस्त्वे च भवति गङ्गाका—गङ्गिका । A बहुव्रीहि co-

mpound is a भाषितपुंस्क, so इत्व under above conditions is नित्य after it by the rule “प्रत्ययस्थात् कात् ।” Thus अविद्यामाना खट्वा यस्याः इति अखट्वा ; ततः “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋस्, ततः टापि, अज्ञातार्थके सति, “केऽणः” इति ऋस्, पुनः टापि अखट्टिका । But when there is कप् here in the बहुव्रीहि by the rule “शेषाद्भिभाषा” (see under बहुव्रीहि समास) then इत्व is optional here, yeilding अखट्टिका + अखट्टिका (for reasons see मितभाषिणी below.)

मित—। “उदीचामातः स्थाने—” इति वर्त्तते । यकपूर्वायाः इति तु नास्तीव । भाषितः पुमान् अनेन इति भाषितपुंस्कः, न बाह्यः ; तस्मात् । तदाह—“एतस्माद्बिहितस्य आतः स्थाने” इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात् कः । ततः “केऽणः” इति ऋस्-सति आतः स्थाने अकारस्य सत्वात् इत्वविकल्पः—गङ्गाका—गङ्गिका इति ॥ “अनेकसन्वपदार्थे” इति सूत्रात् बहुव्रीहौ शब्दसु विलिङ्गविशेष्यविभ्रत्वात् भाषितपुंस्क एव, ततः अस्य भाषितपुंस्कत्वात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्थात् कात्—” इति नित्यमित्वम् एव । अविद्यामाना खट्वा यस्याः इति “नजोऽन्त्यर्थानाम्—” इति वार्त्तिकेन बहुव्रीहौ कवभावे अखट्टशब्दः । अखट्टशब्दे “गोस्त्रियोः—” इति ऋस् । ततः स्त्रीविशेषणत्वात् टापि सति, सुपिच, “केऽणः” इति ऋस्, पुनश्च टापि अखट्टिका । अत्र बहुव्रीहौ अखट्टशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् इत्वविकल्पो न स्यात् ॥ “शैषिके कपि” इति—अत्र वालमनोरमा एव द्रष्टव्या यथा “न स् खट्टस् इत्यवस्थायां कपि, सुवलुक् । प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुवन्तत्वात् ‘नजोऽन्त्यर्थानाम्—’ इति बहुव्रीहिसमासः । ‘समासान्तः’ इत्यन्वर्थसंज्ञावत्वात् कवन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्टाकशब्दे अखट्टा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् ‘गोस्त्रियोः—’ इति ऋस्ती न भवति । नापि “केऽणः” इति ऋस्, “न कपि” इति निषेधात् ; किन्तु ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति ऋस्विकल्पः । तत्र खट्ट्वाशब्दात् विहितस्य प्राम्बर्त्तिनः टापः अभाषितपुंस्कात् विहितत्वेन तत्स्थानिकऋस्कारस्य अयम् इत्वविकल्पः भवत्येव । ‘आपो—’ इति ऋस्भावपक्षे तु अखट्टाक इत्येव ; अतश्च दौचित्तः आह—“शैषिके कपि तु विकल्प एव” ।

४६८ । आदाचार्य्याणाम् । ७।३।४६ ॥

दी— । पूर्वसूत्रविषये आह्ला स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुःस्कात्
गुञ्जिका ।

Eng.—Easy.

मित— । ‘पूर्वसूत्रविषये’ इत्यादि—अभाषितपुंस्कात् विहितस्य आतः स्थाने
अतः आत् वा स्यात् इत्यर्थः ; ततः गङ्गाका स्यात् ॥ शुभ्रशब्दः भाषितपुंस्का एव ततः
टापि के च सति, “केऽर्णः” इति ऋस् च सति पुनः टापि शुञ्जिका । अत्र भाषित-
पुंस्कात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात्कात्—” इति अतः नित्यमितमेव ।

४६९ । अनुपसर्जनात् । ४।१।२४ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् । “यूनः तिः” इत्यभिव्याप्य (अधिकारो-
यम्) । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार (jurisdiction) goes up
to the sutra. “यूनस्ति” (Sutra 531). This rule indeed implies
तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय (i.e., in the matter of feminine affixes)—thus
says भाष्यकार । ‘अनुपसर्जनात्’ here implies that स्त्रीप्रत्यय comes after
when the word is उपसर्जन also, in the prior rules ; so also in the
rule “वनो रच” we get तदन्तविधि । Generally however the varttika
“समासप्रत्ययविधी तदन्तविधिः प्रतिविधः” does not allow तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय ।

मित— । सुगमम् ॥

४७० । टिड्ढाणञ् द्वयसजदघ्नञ् मात्रत्तयप् ठक्ठञ्कञ् क्वरपः ।

४।२।१५ ॥

दी— । अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम् ततः
स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट्—नदी । उपसर्जनत्वात् नेह—वहु-
कुरुचरा ॥ वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित्वात् उगित्वाच्च ङीप् प्राप्तेः । दृष्टये

डित्त्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं' नादेशानाम्' (परिभाषा) इति ज्ञापनान्न भवति । शनः शानचः शित्त्वेन क्वदिनुबन्धकार्येपि 'अनलविधौ' इति निषेधज्ञापनद्वा । सौपर्ण्यी ; ऐन्द्री ; श्रौत्सी । ऊर्ध्वयसी ऊर्ध्वी—ऊरमात्री, पञ्चतयी, आत्तिकी, लावणिकी, यादृशी, इत्वरी । "ताच्छीलिके-
शेषि"—चौरी । "नजस्नजीककख्युस्तहण तलुनानामपसंख्यानम् (वां)—
स्त्रैणी, पौस्नी, शाक्तिकी, याष्टीकी, आढ्यङ्कणी. तरुणी—तलुनी ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन (i.e., not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends in the affixes having ट इत् or ढ or अण् or अच् &c., takes डीप् in the feminine. Thus कुरुचरी with डीप् in the feminine for here we have ट-इत् प्रत्यय । Similarly नदट् + अच् = नदी with डीप् in the fem.

In case of the word वक्ष्यमाणा, डीप् is due in the fem., for शानच् here coming in place of लृट् is by स्थानिवच्च. ट-इत् and उगित् as well. But we do not get डीप् here for स्थानिवच्च cannot be counted in such cases. The reason is in the rule "यासुट् परस्मै पदेषु उदात्तो ङित्"; specification of ङित् of यासुट् coming in place of लिङ् which is already ङित् implies that here स्थानिङ्ल does not take place, for then further ङित्विधान would have been unnecessary, thus the परिभाषा "लाश्रयम् अनुबन्धकार्यं आदेशानां न भवति"—i.e., enjoining with reference to अनुबन्ध in the matter of ल् i.e., tenses, is not to come in place of their आदेश as well—prohibits टिल or उगित् of शानच् coming in place of लृट् । Further शित्त्वविधान of शानच् coming in place of आ which is already शित् by the rule "हल्ः न शानञ्भौ" implies that there is prohibition of स्थानिवच्च in the matter of अनुबन्धकार्य by 'अनल्विधौ' in the rule "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" । So in वक्ष्यमाणा we get अजादिलक्ष्ण टाप् and not डीप् ॥ Then सौपर्ण्यी being ढक्-

प्रत्ययान्त by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” takes ङीप् ; similarly ऐन्द्री being अश्वन्त, औत्सी being अजन्त and so on.

Then ङीप् comes after ण प्रत्ययान्त words which take ण in the sense of तदस्य शीलम्। Thus चुराशीलमस्याः gives चौरी for it ends in ण (by “ह्रस्वादिभ्यो णः” where there is अनुवृत्ति of ‘शीलम्’)। Similarly the Varttika “नञ् सञ्—” says that नजन्त, सञ्जस ईकगन्त and स्वान-प्रत्ययान्त words and the words तरुण and तलुन also take ङीप् in the feminine.

[N.B.—तरुण and तलुन being included in the गौरादि list is to take ङीष्, but this Varttika directs ङीप् ; the difference will be in स्वर only.]

मित—। टित्, ढ, अण्, अञ्, इयसच्, इन्नच्, मातच्, तरप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषां समाहारः। ततः पञ्चम्यैकवचनम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया एतत्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः। “अजायतः—” इति सूत्रात् ‘अतः’ वर्तते एव तच्च ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम्। ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यधिकारश्च अस्थेव। सूत्राधिकारस्यापि वर्तते। तदाह—“अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्” इत्यादि ॥ कुरुषु चरतीति कुरुपपदात् ‘चरेष्टः’, टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् ; एवं नदी अपि ॥ वचः + लृट्: स्थाने (?) शानच् कर्मणि = वक्ष्यमाणा ; “लृटः सहाः” इति सूत्रेण लृटः शान-जादेशः। अत्र*तु लृटः टित्त्वात् उगिलाच्च तत्स्थानिकस्य शानजपि तादृशः एव, ततः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् प्राप्नोति सत्यम्। किन्तु “लाश्रयम् अनुवन्धकार्थ्यम् आदेशानां न भवति” इति परिभाषया लृटलकाराश्रितं ट-इत्-अनुवन्धकार्थ्यं तदादेशस्य शानचः न स्यात्। अत्र किं प्रमाणमित्युत्तरमाह—“यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च” इति सूत्रे लिङाश्रितस्य यासुडागमस्य ङित्त्वेपि पुनः ङित्वविधानात् ज्ञायते ‘यत् “लाश्रितमनुवन्धकार्थ्यम् आदेशानां न” इति। पुनश्च “हलः अः शानजूभौ” इति सूत्रे च शितः ‘आ’ इत्यस्य ‘शानच्’ इति शित्विधानात् ज्ञायते क्वचित् ‘अनुवन्धकार्थ्ये’ स्थानिवचं नास्थेव, अनलुविधौ इति निषेधात्। “तथा च वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित् उगित् अनु-

वन्धकार्ये 'अनल्विधी' इति निषिधप्रवृत्त्या स्थानिवच्चाभावेन टित्त्वोगित्तयोरभावात् न ङीप्—(इति वालमनोरमा) । अत्र वालमनोरमास्यम् इदमपि स्मृत्यम्—
 "लाश्रयमनुवन्धकार्यनादेशानाम्" इत्यत्र यामुटो ङित्त्वं न ज्ञापकम् । तस्य लिप्-
 सिप्-मिवर्थत्वात् । न हि लिङादेशत्वेऽपि लिप्-सिप्-मिवां ङित्त्वं स्थानिवत्त्वन्मध्यम् ।
 "हलः श्रः शानच् ह्री" इति सूत्रे भाष्ये 'ङित्त्वं पित्रः पिच्च ङित्त्वं' इति प्रपञ्चितत्वात् ।
 तथा श्रः शानच्ः शित्त्वमपि न लिङ्गम् । तत्र शित्त्वस्य भाष्ये ज्ञापकत्वे "सिंह्यपिच्च"
 इति हेरपिलस्य तातङो ङित्त्वस्य च वैयर्थ्यामिति भाष्ये दूषणाधिधानाच्च । तन्मात् वक्त्य-
 माणा इत्यत्र ङीविवयुक्तः, टाप् लसाधुरेव । अजादित्वात् टाप् इति वा कथञ्चित् सम-
 धेयम् ॥ सुपर्णायाः अपत्यं स्त्रीइति "स्त्रीभ्यो ढक्" इति ढक्लि ङीपि च प्राप्ते सौ-
 पर्ण्येयी ; एवं वैनतेयी । इन्द्रः देवतास्याः इति "सास्य देवता" इति अणिसि सति
 स्त्रियाम् ङीप् । उत्सस्य ऋषिविशेषस्य अपत्यं स्त्री इति उत्सादित्वात् अञ् ङीपि
 च औत्सौ ॥ पञ्च अवयवा अस्याः इति "सख्यायाः अवयवे तयप्" ततः ङीप् इति
 पञ्चतयी । अर्चैर्दीव्यति इति ठक्लि ङीपि च आर्चौकी । लवणं पण्डमस्याः इति ठङ्
 च लावणिकी इत्यादि सुगमम् ॥ ताच्छीलिके णेपि ङीप् । चुरा शीलमस्य इति
 'शीलम्' इत्यनुवृत्तौ "कृत्वादिभ्यो णः" इति णे सति ङीपि च चौरौ इति ॥ एवं नञ्-
 खञ् ईकक् प्रत्ययान्तात् ङीप् एव । तरुणतलुनशब्दयोः गौरादित्वात् ङीषि प्राप्ते
 अनेन वार्तिकेन ङीविव विधीयते—फलं तुल्यं, किन्तु स्वर विशेषो वर्त्तते एव ॥

४७१ । यजश्च । ४।१।२६ ॥

दी— । यजन्तात् स्त्रियं ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते—

After a यजन्त word ङीप् is attached in the feminine. Thus
 गर्गस्य अपत्यं स्त्री = गर्ग + यज ('गर्गादिभ्यो यज्') = गर्गा by आदि वृद्धि + ङीप् =
 गर्गा + ङीप् (the last अकार eliding by the rule "यस्त्विति च" ; hence our
 author says अकारलोपे कृते) = गर्गी with यलोप by the next rule.

मित— । 'यज्' इति प्रत्ययस्य "टिड्ढाणञ्—" इति पूर्वसूत्रे गृहणे उचितेपि
 यथगृहणम् उत्तरसूत्रे ("प्राचांक् तद्धितः" इत्यत्र) 'यज्' इत्यस्य अनुवृत्त्यर्थम् ॥ गर्गस्य

अपत्यं स्त्री इति “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञि आदिब्रह्मी च, ततः यस्वेति च गकारात्
अकारस्य लोपे कृते आह—

४७२ । हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५० ॥

दी— । हलः परस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यात् इति
परे । गार्गी । “अनपत्याधिकारस्यत्वात् न ङीप्” (वां)—दीपे भवा
द्वैप्या । अधिकारग्रहणात् नेह— देवस्यापत्यं दैव्या । “देवाद्यञ्जौ”
इति हि यञ् प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः ।

A तद्धित-यकार coming after a हल् letter and being an उपधा
(penultimate), elides when ई follows. Thus गार्गी + ङीप् = गार्गी
with य elided. Here first we have अकारलोप (see preceding rule)
and then we have यकारलोप । A question may arise that if अकार
first elides how can then यकार be an उपधा ? On this the answer
will be अलोप is treated as असिद्ध (as if not taken place) in the matter
of यलोप by the rule “सिद्धवद्वामात्” (६।४।२२) ।

The Varttika “अनपत्याधिकारत्वात् न ङीप्” declares that ङीप् does
not come after यञ्जन्तु words if that यञ् is outside the jurisdiction of
अपत्यप्रत्यय । Thus दीपे भवा = द्वैप्या । Owing to the saying of ‘अधिकार-
स्यत्वात्’ in the Varttika there is also no ङीप् after दैव्य got with यञ्
in the sense of अपत्य, for this यञ् by the Varttika ‘देवाद्यञ्जौ’ is
outside अनपत्याधिकार it being a प्राग्दिव्यतीय rule (i.e., extending as far
as the rule “तेन दिव्यति—” &c).

मित— । ‘हलः’ इति ऊच्च परशब्दयोगे पञ्चमी । पूर्वस्वात् यञः वर्तते, तच्च
‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । “यस्वेति च” इत्यतः ईति असिद्धिः ; “सूर्यतिथ्यगस्तु—”
इति स्वात् उपधायाः असिद्धिः, तथा “ढे लोपो कटाः” इति स्वात् लोपः वर्तते ; ततः
आह—‘हलः परस्य तद्धितयकारस्य’ इत्यादि ॥ ततः गार्गी + ङीप् = गार्गी । अत्र

प्रथमम् अलोपः ततः यलोपः ; अन्यथा यकारस्य ईत्परत्वं न स्यात् । ननु अलोपे कृते यकारस्य उपधात्वं कथं सिद्धम् ? इत्यत्रोत्तरमाह—अलोपस्य आभीयत्वेन असिद्धत्वात् यकारस्य उपधात्वं सुस्थिरमेव ॥ 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारभिन्नयजन्तात् ङीप् न स्यात् इति आह—“अनपत्या” इति वार्तिकेन ; तथा च काशिका—“अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत् । दीपादनुससुद्रं यञ्—इष्या” । अत्र काशिकादौ अपत्यग्रहणेन अपत्याधिकारपरत्वं बोध्यम् इति—मनोरमायां स्पष्टम् ॥ वार्तिके अधिकारग्रहणात् दैव्या इत्यत्र यजन्तत्वे सत्यपि अस्य यञ् अपत्याधिकारवृद्धिर्मत्तत्वात् ङीप् न स्यात्, इत्याह—“देवाद्यञ्जौ” इति हि प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः” ॥

४७३ । प्राचांष्क तद्धितः । ४।१।१७ ॥

दी— । यजन्तात् ष्को वा स्यात् स्त्रियाम्, ष च तद्धितः ।

After a यजन्त word ष्क (i.e., आयन) optionally comes in the feminine and this is to be treated as a तद्धित affix.

नित— । 'यञ्' इति वर्त्तते, तदाह—'यजन्तात्' इत्यादि ॥ 'ष्क' इति सौत्रविभक्त्यभावः ।

४७४ । षः प्रत्ययस्य । १। । ६ ॥

दी— । प्रत्ययरूपादिः षः इत् स्यात् ।

Then ष at the beginning of a प्रत्यय elides. Thus in ष्क only फ remains.

नित— । सुगमा ।

४७५ । आयनेयीनीयियः फट्स्रच्छ्रं प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ।

दी— । प्रत्ययादिभूतानां कादीनां क्रमात् आयन्नादयः आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । षित्वसामर्थ्यात् षे.शोक्तेः ष्त्रीत्वे "षिद् गौरादिभ्यश्च" इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥

आयन, एय, ईन, ईयै and इय-respectively come in place of फ, ट, ड, ङ and ष when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus

for क्व we get आयन । And this being तद्धित is a प्रातिपदिक by the rule “कृतद्धितसमसाश्च” । And being a प्रातिपदिक and being भित्-प्रत्ययान्त takes ङीष् in the feminine by the rule “भित्गौरादिभ्यश्च” (*infra*). Though क्व is made in स्त्रियाम्, still here भित् indicates that ङीष् by the गौरादि rule is to come after this. Thus we get गार्ग्यायणी also here.

मित ।— सुप्रमा ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ७।१।२८ ॥

दी— । लोहितादिभ्यः क्त शब्दान्तेभ्यः यजन्तेभ्यः नित्यं षः स्यात् ।
लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितादि words extending as far as the word ‘क्त’ ending in यञ् takes ष् always after these when fem. affix follows. This लोहितादि is under the गर्गादि list. Thus लौहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित— । लौहितादिः गर्गाद्यन्तगोणः “गर्गादिभ्योयञ्” इत्यत्र च द्रष्टव्यः । क्तः अन्तः यस्य, तेभ्यः । शकम्बादित्वात् पररूपम् बोध्यम् । “ष्ः तद्धितः” इति च वर्त्तते । तदाह—“लोहितादिभ्यः क्तशब्दान्तेभ्यः नित्यं षः” इति ॥ लोहित-स्यापत्वं स्त्री इति गर्गादियजिङ्गते, यजन्तात् षः, तस्य अयन्नादिशे “यस्येतिच” यकारात् अकारस्य लोपे च सति लौहित्यायनी इति । षित्वात् ङीष् । एवं कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डू काभ्यां च । ४।१।२९ ॥

दी— । आभ्यां षः स्यात् (?) स्त्रियोम् । क्रमेण टावङ्गीषोरपवाद्वाः । “कुर्वादिभ्योगायः” । कौरव्यायनी । “ढक् क मराडूकात्” इत्यण् । मारडू-कायनी । “आसुरेहपसंख्यानम्” (षस्त्य उपसंख्यानम् इति) । आसुरायनी ।

ष् comes after these words when the fem. affix follows. In कौरव्य, the affix टाप् was due in the feminine and in मारडूक, ङीष्.

was due by the rule “टित्ढाणञ्—” and these are being barred here by ष् । Now the author shows how टाप् and ङीप् respectively after these words are barred by quoting the rules of their formation e.g. “कुर्वादिभ्योष्” and “ढक् च मण्डूकात्” । The word आसुरि also takes ष् when feminine affix follows after it. Thus we get आसुरायषी ।

मित— । क्रमेणेति—“कुर्वादिभ्योष्” इति कौरव्य शब्दस्य स्त्रियां टापि प्राप्ते, “ढक् च मण्डूकात्” इति मण्डूकशब्दस्य “टित्ढानञ्—” इति च प्राप्ते, अनेन स्तेषु स्त्रियाम् षः विहितः । ततश्च षित्वात् ङीप्, “षिद्गौरादिभ्यश्च” इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५७८ । वयसि प्रथमे । ७।१।२० ॥

दी— । प्रथमवयोवाचिनः अदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी । “वयस्यचरमे” इति वाच्यम् । (वां)—वधूटी । चिरगटी । वधूटचिरगटशब्दौ यौवनवाचिनौ अनयोः द्वितीयवयोवाचित्वात् सूत्रेण अप्राप्तौ (वाक्तिके वयसि अचरमे” इति उक्तम् ॥ अतः किम्—शिशुः । “कन्यायान्” ; (ङीप् न इत्यर्थः) ; “कन्यायाः कनीन च” (सूत्र १११६) इति निर्देशात् । (अत्र स्ते सूत्रकारिण एव ‘कन्यायाः’ इति उक्त्वात् कन्याशब्दस्य ङीप् न इति विज्ञायते) ।

अकारान्त words denoting first stage of life takes ङीप् in the feminine. Thus we get कुमारी with ङीप् from कुमार । The Varttika says that instead of वयसि प्रथमे we should say here वयसि अचरमे i.e., after अदन्त words not denoting last stage of life ङीप् comes in ; so we get वधूटी and चिरगटी with ङीप् in the feminine from the words वधूट and चिरगट denoting youth i.e., second stage of life.

[N.B.—Some divides our life into three stages e.g., कौमार, यौवन and वार्द्धक, others into 4 stages e.g., कौमार, यौवन, प्रौढ and वार्द्धक] ।

Why do we say अतः here i.e., अदन्तात् in the Vritti?—Witness शिशुः here though it denotes first stage of life, still not being अदन्त it does not take डीप् in the fem. The word कन्या though indicating first stage of life still does not take डीप् in the fem. This is owing to the Sutrakara's use of the word 'कन्याया' without डीप् in the sutra 'कन्यायाः कनीनं च' ।

मित—। अत्र 'श्रुतः' इति वर्तते ॥ सूत्रार्थश्च यथा—'प्रथमे वयसि वर्त्तमान्यत् प्रातिपदिकं अदन्तं ततः स्त्रियात् डीप् प्रत्ययो भवति—' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४७६ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥

दी—। अदन्तात् द्विगोः डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिकला, त्रयनीका सेना ।

डीप् comes in the fem. after अकारान्त words of द्विगु समास । Thus त्रयाणां लोकानां समाहारः=त्रिलोकी with डीप् by this rule. And the Varttika "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् इष्टः" directs स्त्रीत्व of अकारान्त द्विगु words. Why then do we get त्रिकला from त्रयाणां फलानां समाहारः । This is because त्रिकला is read in the अजादि list. Similarly अजादित्वात् we get त्रयनीका in त्रयनीका सेना ।

मित—। अदन्तोत्तरपदस्य द्विगोः स्त्रियामिष्टत्वात् अनेन सूत्रेण डीप् एव विधीयते । तेन त्रिलोकी, पञ्चपूर्वी, पञ्चवटी, पञ्चाङ्गी इत्यादि सिध्यति । त्रिकला त्रयनीका इति तु अजादित्वात् टापि सिध्यति ; तथा च काशिका—'कथं त्रिकला अजादिषु दृश्यते' ॥

४८० । अपरिमाणविस्ताचित कस्वह्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

४।१।२२ ॥

दी—। अपरिमोयान्तात् विष्टाद्यन्नाच्च द्विगोः डीप् न स्यात्, तद्धितलुकि । (तद्धितलुकं दृश्यति—) पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशत्वा । आर्ही-

षष्ठक् । “अध्यधपूर्वात् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” इति लुक् ॥ द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । “द्वयाचिता । द्विकम्बलया । परिमाणान्तात् द्वयाङ्को ॥ तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥

When there is elision of a तद्धितप्रत्यय after a द्विगुसमासयुक्त अदन्त word not denoting परिमाण (measure) also ending in the words विस्त, आचित and कम्बल्य we do not get डीप् in the fem. ‘The author shows तद्धितलुक here thus पञ्चभिरश्वैः क्रीता इति पञ्चाश्वी । Here there is आर्हयि उक् प्रत्यय, then this elides by the rule “अध्यधपूर्वात्—”; so we do not get डीप् in पञ्चाश्व । Similarly द्विविस्ता &c. are formed (see mitabh); द्विगु words ending in परिमाणवाचक words take डीप् thus we get द्वाङ्को । Why do we say तद्धितलुकि in the sutra ?—Witness पञ्चाश्वी with डीप् here there is no तद्धितलुक् but समाहार, so डीप् comes in.

मित— अत्र ‘द्विगोः, डीप्’ इति पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते । प्रातिपदिकात् इति तु वर्तते एव । तदाह—अपरिमाणान्तात् विस्तान्ताच्च द्विगोः डीप् न, तद्धितलुकि सति । तद्धितलुकम् एव दर्शयति—‘पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी’ इत्यनेन । अत्र ‘आर्हात् अगोपुच्छसंख्यापरिमाणात् उक्’ इत्यधिकारि “तेनक्रीतम्” इति उक् भवति । तस्य च उक्: “अध्यधपूर्वात्”—इति लुक् च । अत्र पूर्वसूत्रेण डीप् न अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । अत्र कालमनोरमास्थमिदमपि द्रष्टव्यम्—” नन्वत्र ‘द्विगोः इति प्राप्ते डीप्निषेधेपि “टिड्ढाणञ—” इति उक्निमित्तकौ डीप् दुर्वारः । इह्यां शलाभ्यां क्रीता ‘द्विशता’ इत्यत्र “संख्यायाः अतिशदन्तायाः” इति कनः ‘अध्यध—’ इति लुकि, ‘अपरिमाण—’ इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? सत्यम् । “टिड्ढाणञ—” इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञादीनां यः अकारः तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दश्चायं उगवयवाकारान्तः न भवतीति न दोषः” ॥ विस्तादिशब्दानां परिमाणवाचित्वे अपरिमाण इत्यनेन अप्राप्तेः पृथग्यहणम् ॥ द्विविस्ता इत्यत्र “तद्धितार्थ—” इति द्विगुः । “सम्भवत्यैहरतिपचति” इति सूत्रेण उक् । तस्य “अध्यध—” इति लुक् । ततः डीप्निषेधे टापि द्विविस्ता ॥ “आचितौ दश भावाः” इत्यमरः । द्वौ

आचितौ बहतीति प्राग्वतीयः षञ्, तस्य “अध्यर्ध—” इति लुकि ङीपनिषेधे च
द्वाचिता इति रूपसिद्धिः ॥ कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् । द्वाभ्यां कम्बल्या-
भ्यां क्रीता इति विकम्बल्या, पञ्चाश्रावत् प्रक्रिया ॥ परिमाणं वाचकात् आदृकी पचतीति
द्वादृकी । सूत्रे तद्धितलुकि इति कथमुक्तम् ? तदाह—समाहारे दोष्ये तु ङीपि सति
पञ्चाश्री दशाश्री इत्यादि सिद्धव्येव ।

४८१ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

दी— । क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् तद्धितलुकि । द्वेकाण्डे
प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । “प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य मा-
त्रचः “प्रमाणोलः द्विगोर्नित्यम्” इति लुक् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकाण्डो रञ्जुः ॥

A द्विगु ending in the word काण्ड and referring to क्षेत्र (field or
portion thereof), does not take ङीप् if there is elision of तद्धित-
प्रत्यय in it. Thus we get द्विकाण्डा without ङीप् while referring to
some portion of क्षेत्र । Here is लुक् of the तद्धित affix मात्रच् (as
stated by the author above). If not implying क्षेत्र then the word
takes ङीप् as in द्विकाण्डौ रञ्जुः, here also the तद्धित affix मात्रच् elides
and then there is ङीप् by the rule “द्विगोः” ।

मित— । “द्विगोः” इति “न तद्धितलुकि” इत्यप्यत्र वर्त्तते । तदाह—क्षेत्रे
यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् इत्यादि ॥ उदाहरणं यथा—द्विकाण्डा ।
अत्र क्षेत्रभक्तिः इति वचनं ‘क्षेत्रे’ इति बोधनार्थम् उक्तम् । अत्र तद्धितलुको दर्शयति
—“प्रमाणेद्वयसच्—” इति विहितस्य इत्यादिना ॥ यदि क्षेत्रं न दोष्यते, तदा तु
काण्डात् द्विगोः ङीप् भवत्येव, यथा द्विकाण्डौ रञ्जुः । अत्रापि मात्रचि सति तस्य लुकि
च ‘द्विगोः’ इति ङीप् । ततः आह—‘क्षेत्रे किम् ?’ इत्यादि ॥

४८२ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

दी— । प्रमाणे यः पुरुषः तदन्तात् द्विगोः ङीप् वा स्यात् तद्धितलुकि ।
द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा ।

A द्विगु ending in the word पुरुष denoting some प्रमाणा, takes डीप् optionally in the fem. Thus we get द्विपुरुषी and द्विपुरुषा वा परिखा (a moat equalling the height of two person's height). Here also the प्रमाणप्रत्यय मात्रच् elides as above i.e., अः in the prior rule ; and the present rule applies.

मित— । अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवद्वा बोध्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य मात्रचः पूर्ववत् लुक् । ततः सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१ ॥

दी— । उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि-कृते ङाप-ङीव्-निषेधेषु प्राप्तेषु—

A बहुव्रीहि compound ending in the word ऊधस् takes अनङ् in the feminine, i.e., when fem. affix follows. Now in कुण्डोधन् the optional ङाप by the rule “ङाबुभाभ्याम्”—and optional डीप् by the rule “अन उपधालोपिनो—” are first barred by the rule “ऋन्नेभ्यो डीप्” । Then this नान्तलक्षणा डीप् also is to be prohibited by the rule “अनो बहुव्रीहेः” and we look forward—

मित— । ‘ङाप-ङीव्’ इत्यादि । कुण्डोधन् इत्यत्र “ङाबुभाभ्याम्” इति वैकल्पिकस्य ङापः, “अन उपधालोपिनः” इति वैकल्पिकस्य डीपश्च बाधकभूतस्य ‘ऋन्नेभ्योः’ इतिसूत्रस्य प्राप्तेः, ततश्च “अनो बहुव्रीहेः” इति नान्तलक्षणाङीपोपि बाधकत्वे प्राप्ते सति आह—

४८४ । बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । ५।१।२५ ॥

दी— । ऊधोन्तात् बहुव्रीहेः ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोधनी । स्त्रियाम् किम् ?—कुण्डोधोधैनुकम् ? इह अनङ् अपि न । तद्विधौ “स्त्रियाम्” (वां) इत्युपसंख्यानत् ।

सिद्धान्तकौमुदी

A बहुव्रीहि ending in the word ऊधस् takes डीष् in the fem. Thus we get in कुण्डम् इव 'ऊधो यस्याः = कुण्ड + ऊधस + अनङ् = कुण्डोधन् + डीष् = कुण्डोधी by the rule 'अङ्गोपोऽनः'. Why do we say स्त्रियाम् in the Vritti ?—Witness कुण्डोधी धैनुकम् i.e. a herd of cows having kunda-like udders. Here as कुण्डोधस् refers to धैनुकम् in the neuter (धैनुनां समूहः इति "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठक् ; ठकश्च "इसुसुक्तान्तात् कः" इति कादेशः), no डीष् owing to non-reference to fem. gender, no अनङ् also comes for there is no reference to fem. gender here, there being स्त्रियाम् in the above rule also, and the varttika 'स्त्रियाम्' says that this is to be taken in the अनङ् विधि after the word ऊधस् in the बहुव्रीहि ।

मित—। कुण्डमिव ऊधः यस्याः सा कुण्डधन् + डीष् = कुण्डोधी, "अङ्गोपोऽनः" इति सूत्रेण । "स्त्रियाम्" इति वृत्तौ किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोधः इति नपुंसके सति डीष् अनङ् च यथा न स्यात् तदर्थम् । धैनुनाम् समूहः इति "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठकि तस्य "इसुसुक्तान्तात् कः" इति, के सति धैनुकम् इति । नपुंसक-द्योतनाय 'धैनुकम्' इति उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् डीष् न अनङ् अपि न, तत्र "अनङ् विधी" "स्त्रियाम्" इति वार्तिकेन स्त्रियाम् इत्यस्यग्रहणात् ॥ बहुव्रीहिरित्येव अत्रापि ज्ञेयम्, अन्यत्र तत्पुरुषे पीनोधाः प्राप्नोधाः इत्यादौ डीष् न स्यात् ॥

४८५ । संख्याव्ययादेर्डीष् । ४।१।२६ ॥

दी—। डीषोपवादः । द्व्यूधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव—ऊधोऽत्तिक्रान्ता अत्यूधाः (अत्र बहुव्रीहिसमासाभावात् अनङ् डीषी न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an अव्यय precedes the word ऊधस् then it takes डीष् । This bars डीष् । So we get द्व्यूधी &c All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness अत्यूधाः, without डीष् c. in तत्पुरुष ।

मित—। सुगमा ॥

४८६ । दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्तात् हायनान्तात् च डीप् स्यात् ।
दामान्ते डाप्—प्रतिषेधयोः (‘डावुभाभ्यां—’ इति डाप्, ‘अनोवहु—’ इति
डीप् प्रतिषेधस्य च) प्राप्तयोः, हायनान्ते (अदन्तत्वात्) टापि प्राप्ते वच-
नम् । द्विदाम्नी । अच्ययग्रहणाननुवृत्तेः ‘उद्दामा वड्वा’ इत्यत्र डाव्निषे-
धावपि पक्षे स्तः ॥ द्विहायनी वाला ॥ ‘त्रिचतुभ्यां हायनस्य शात्वं
वाच्यम्’ (वां) । ‘वयोवाचकस्यैव हायनस्य डीव्णत्वं चेप्यन्ते’ (वां)—
त्रिहायणीचतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र—द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना
शाला ।

A बहुव्रीहि preceded by some संख्यावाचक words and ending in
the word दामन् or हायन takes डीप् in the fem.; बहुव्रीहि words ending
in दामन् is to take optional डाप् by the rule “डावुभाभ्याम्—” and
optional डीप् by “अनोः उपधालोपिनः” and डीप् प्रतिषेध by the rule “अनो
बहुव्रीहिः”, all these are barred by डीप् in the present rule; and
बहुव्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तलक्षणटाप् and that is
barred by डीप् here. So we get द्विदाम्नी with डीप् for the बहुव्रीहि
द्विदामन् ends in दामन्; here the word अच्यय not coming down in
this rule from the previous one we get उद्दामा वड्वा with optional
डाप् and डीप् निषेध by “अनो बहुव्रीहिः”, for this rule does not apply
here in उद्दामा वड्वा । In the matter हायन the instance is द्विहायनी
वाला ॥ The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर् takes
the cerebral ण; and in the matter of डीप् and णत्वं the word हायन
meaning year (वयस्) is to be taken. Thus त्रिहायणी &c., with
cerebral, for हायन here refers to वयस् । But witness त्रिहायना
without डीप् and णत्वं, for here हायन does not mean वयस् ।

मित— । सुगमा ।

४८७ । नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४।१।२६ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधात्वोपिनः ङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोः ।
सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वशा (‘अन उपधात्वोपिनः—’ इति पूर्व सूत्रेण
विकल्प एव । वेदेतु शतमूर्ध्नी ।

Eng.—Easy.

नित— । “अन उपधात्वोपिनः” (४।१।२८) इत्येतावत् पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते
तदाह—‘अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधात्वोपिनः’ इत्यादि । “अन्यत्र” संज्ञायामद्योत्य
याम् ‘पूर्वेषु’ “अन उपधा—” इतिपूर्वसूत्रेण विकल्पः एव ॥

४८८ । केवल-मामक-भागधेय-पापापरसमानार्थ्यकृत-सुमङ्गल-

भेषजाच्च । ४।१।३० ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः । अथो.
इन्द्रः केवली विशः । मामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी ।
समानी । आर्य्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र (लोके असं-
ज्ञायां) केवला इत्यादि । मामकग्रहयां नियमार्थम् (नियमो यथा—लोके
असंज्ञायाञ्च ङीप्-निवृत्तार्थम् इत्यर्थः) । अन्नन्तादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसं-
ज्ञायाम् मामिका ।

The nine words केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, आर्य्यकृत, समान,
सुमङ्गल and भेषज take ङीप् in the fem. while denoting संज्ञा (design-
ation) and while used in Vedas. Thus केवली, मामकी, &c. In
other place i.e., in classical usages and not denoting designation
the forms are केवला &c. with टाप् । The inclusion of the word
मामक (and so भेषज also) in the Sutra implies this rule e.g., in
classical usages and in असंज्ञा, ङीप् will not come after मामक ; and
ङीप् is due after मामक by the rule “टिड्दानञ्—” for it is असन्त ।

So the form of मामक in the fem. (in लीके and in असंज्ञा) is मामिका with टाप्—and इत्व for अकार is by the rule “प्रत्ययस्यात् कात्—” ।

मित— । सुगमा ।

४८८ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४।१।२ ॥

दी— । एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (? इति ङीप्) । “गभिर्यां जीवद्भर्त्ता कार्यां च प्रकृतिभागौ निपात्येते” (“वां”) । तत्र अन्तरस्त्यसांगर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्य अधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तो मतुप् निपात्यते । ‘पतिवती’ इत्यत्र तु वत्त्वं निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती ॥ प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शलार्यां घटः । पतिमती पृथिवी ॥

नुक् in the augment of these words (e.g., of अन्तर्वत् and पतिवत्) when fem. affix follows. Then by the rule “ऋन्नेभ्यो ङीप्”, ङीप् is added after these in the fem. These two words are irregularly formed in the senses of an enciente and of one whose husband is living. And the irregularity is now being shown in the formation of these words :—In the exposition अन्तरस्तास्याम्, the word अन्तर् is अधिकरणप्रधान and is thus not the कर्त्ता of अस्ति here, so मतुप् which cannot come here after अन्तर् is *here irregularly ordered. And in पतिवती, the वत् in मतुप् is irregularly formed here. Thus we get अन्तर्वत् + नुक् (न्) + ङीप् = अन्तर्वती, so पतिवती । These are formed in these above senses only, so in the counter instances अन्तरस्त्यस्यां शलार्याम् &c. मतुप् cannot come, so also in पतिमती पृथिवी, वत्त्वं is not ordered for here it refers to पृथिवी and not to ‘one having husband living.’

मित— । अन्तर्वत्—पतिवत्शब्दयोः स्त्रियाम् नुगागमः स्यात् । किञ्चात् अन्या-

देशः “आद्यन्तौ टकितौ” इति । ततः “ऋन्नेभ्यो ङीप्” इति नान्तलक्षणो ङीप् प्रवर्तते । तत्र विशेषमाह वार्तिककारः ‘गर्भिण्यां जीवत्भर्तृकार्या च यथाक्रमम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागी निपात्यते’ । निपातप्रकारमाह— प्रथमे, अन्तरन्ति अस्याः इति विग्रहे अन्तःशब्दः अधिकरणप्रधान एव ततः ‘अस्ति’ इत्यस्य अकर्तृकारकत्वात् तेन सामानाधिकरण्याभावात् अन्तः शब्दे मत्तुप् न प्राप्तः, यतः अस्ति सामानाधिकरण्यात् कर्तृकारकादेव मत्तुप् विधीयते । अनन्ये सूत्रेण च मत्तुवेव अन्तःशब्दे निपात्यते । द्वितीये पतिवत्शब्दे मत्तुपिसति वत्त्वं निपात्यते । ततः अन्तर्वन्तौ इति ॥ प्रथमे गर्भिण्या-मेव मत्तुप् अन्यत्र न प्राप्नोत्येव । एवं पतिमतीपृथिवी इत्यत्र वत्त्वं न स्यात् यतः पतिमती इतिशब्दः जीवत्भर्तृकत्वं न द्योतयति ॥

४६० । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

दी— । पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्ता कस्य यज्ञस्य फलभोक्त्रो इत्यर्थः ; दम्पत्याः सहाधिकारात् ।

n is ordered in the word पति in the fem. when there is connection (relation) with sacrifices. Then there is नान्तलक्षण ङीप् । Thus वसिष्ठस्य पत्नी means his wife having enjoyment along with him in sacrifices performed by Vasistha. And conjoined participation of the pair is enjoined in Mimamsa Sastras.

मित— । सुगमा ।

४६१ । विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥

दी— । पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इति इहोत्तरार्थम् अनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहौ अपि—दृढपत्नी—दृढपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति उग्रस्ते कथमिति चेत् ?

न । पत्नीव पत्नी इत्युपचारात् । यद्वा—आचारक्विवन्तात् कर्त्तारि क्विप् ;
आर्त्समंश्च पद्मे—पत्नियौ, पत्नियः इतीयङ् विषये विशेषः ॥ सपूर्वस्य किम् ?—
गवां पतिः स्त्री ।

n is optionally ordered after a crude word ending in the word
पति—the base पति being preceded by some other word.
Thus गृहपतिः without नकारादेश, and गृहपत्नी with नादेशः । Though
'अनुपसर्जनात्' comes down here also for its अनुवृत्ति at least in the
following sutra, still it does not qualify the base पति, but qualifies
the whole word ending in the word पति ; then the whole पत्यन्त
word must not be अनुपसर्जन to get नादेश by this rule. So in the
बहुव्रीहि—दृढः पतिः यस्याः we get both दृढपतिः and दृढपत्नी ; for here the
whole 'दृढपति' is not उपसर्जन ; so also वृषलपति and वृषलपत्नी are got.
In the phrase वृषलस्य पत्नी, how can पत्नी be formed with नादेश, for a
वृषल has no यज्ञसंयोग and how again can this rule apply for here
पति is not सपूर्व i. e. preceded by some other word ? On this the
answer is here पत्नी means पत्नीव by transference (उपचारः—a वृषलस्य
पत्नी also being as alike द्विजस्य पत्नी owing to similarity of पाण्डिगहण—
धर्म । Or—in such instances पत्नी is derived as पत्नीव आचरति इति
पत्नी + आचारक्विवन्तात् क्विप् = पत्नी ; but in this case the declension will
be पत्नियौ—पत्नियः &c. with इयङ् । Why do we say सपूर्वस्य in the
Sutra ? Witness the example गवां पतिः स्त्री here पति not being पूर्वा-
वयवयुक्त does not take नादेश at all.

मित— । 'पत्युः नः' इति पूर्वपूर्वात् अस्तीव । प्रातिपदिकग्रहणमप्राप्ति । तदाह
—'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य' ॥ 'अनुपसर्जनात्' इति यदवपूर्वे उत्तरा-
धेयम् अनुवृत्तम्, तत् 'पत्युः' इत्यस्य न विशेषणं किन्तु 'तदन्तस्य' विशेषणम् तेन समन्तस्य
पतिशब्दान्तस्य शब्दस्य अत्र अनुपसर्जनत्वेहि अतोक्तः विधिः प्रवर्त्तते, तेन दृढः पतिः

यस्याः इति बहुव्रीहौ नादेशविकल्पेन दृढपतिः—दृढपत्नी इति भवति ; अत्र पात-
शब्दान्तस्य समस्तस्य नोपसर्जनत्वं तेन सूत्रं प्रवर्तते एव ॥ ननु वृषलस्य पत्नी इति व्यस्त-
प्रयोगे वृषलस्य यज्ञसंयोगाभावात् 'पत्नी'—शब्दस्य साधुत्वं पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, सपूर्वत्वा-
भावात् सूत्रमिदमपि न प्रवर्तते । समाधानमाह—अत्र पत्नीशब्दः उपचारात् गौण्या
व्रत्या इत्यर्थः 'पत्नीव' पाण्डित्यहणधर्मपुरस्कारेण द्विजभार्यावत् इत्यर्थे पर्यवस्यन् साधुः
स्यात् ॥ यद्वा—आचारकवन्तात् कर्त्तरि क्तिप् इत्यादि ॥ सूत्रे सपूर्वस्य कथमुक्तम्,
प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दान्तत्वलाभात् ? गवां पतिः स्त्री अत्र पतिशब्दस्य पूर्वा-
वयवत्वाभावे यथा न स्यात् ॥

४६२ । नित्यं सपत्न्यादिषु । ४।१।३५ ॥

दी— । पूर्वविकल्पशापवादः । समांसस्य सभावोपि निपात्यते । समानः
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीमपत्नी ।

Eng.—Easy.

मित— । सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तुल्यभूति एव । पूर्वेण
विकल्पे प्राप्ते वचनम् इति इदं सूत्रं पूर्वस्य अपवादभूतम् एव ॥ आरम्भसामर्थ्यादिव
सिद्धे 'नित्यं' गृहणमपि विस्मयार्थम् । समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं
वचनम् । इहगणे समानः एकः वीरः, पिण्डश्च भातः, पुत्र भद्र इति पठिताः ॥

४६३ । पूतक्रतोरे च । ४।१।३६ ॥

दी— । अर्थस्त्रियाम् ऐ (ऐकारः) आदेशो ङीप् च । "इयं त्रिसुत्री
पुंयोगे एवेष्यते" (वां) पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यथा तु क्रतवः पूताः
स्यात् पूतक्रतुरेव सा' (अत्र पुंयोगाभावात् 'ऐ' ङीप् च न) ॥

The word पूतक्रतु takes ऐकार and ङीप् in the fem. The three
sutras beginning with this takes ङीप् &c. in connection with the
male only i.e., in the sense of the wife of a male. Thus पूतक्रतायी
in पुंयोगे ; but without पुंयोगे we get पूतक्रतुः । [As already said this
पुंयोगे is to be taken in the following two sutras also.]

मित—। इतः आरभ्य वयः योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः तेन पुंयोगे एवात्र डीवाद्यः भवन्ति । अन्यथा यथा क्रतवः पूताः सा पुंयोगाभावात् डीवाद्यभावे पूतक्रतुरेव ॥

४६५ । वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानामुदात्तः । ४।१।३७ ॥

दी—। वृषामुदात्तः 'ऐ' आदेशः स्यात् डीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । "हरिविष्णु वृषाकपी" इत्यमरः । "वृषाकपायी श्रीगौतमोः" इति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

The bases वृषाकपि, अग्नि, कसित and कुसिद takes ऐकारादेश when fem. डीप् follows—and this 'ऐ' आदेश is उदात्त here. Thus we get वृषाकपायी &c, in पुंयोगे । The word कुसिद here is to be spelt as with ऋखडकार in the middle and not with दीर्घईकार ॥

मित—। सुगमा ।

४६५ । मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुशब्दस्य औकारादेशः स्यात् उदात्त—ऐकारश्च वा । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो डीप् च । मनोः स्त्री मनावी—मनायी—मनुः ।

The word मनु takes औकारादेश and उदात्त एकारादेश also when डीप् follows (and in पुंयोगे) । The word 'वा' here indicates विकल्प of these. So in the absence of these आदेश, डीप् also does not come in by the परिभाषा "सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिः"—i.e., all the enjoinings made at a time either come together or disperse together. So if औकाराद्यादेश &c., disappear then डीप् too. Hence in the third form without आदेश, डीप् does not come giving the form मनुः only.

मित—। ऐ उदात्तः इति वर्त्तते । तदाह—‘मनुशब्दस्य औकारादेशः इत्यादि ॥ वा ग्रहणेन डावपि विकल्प्येति । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीवपि न भवति “सन्नियोग-शिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिः” इति परिभाषावलात् ॥ ततः मनावी—मनायी—मनुः—इति पदत्रयं सिध्यति ॥

४६६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न । ४।१।३६ ॥

दो—। वर्णावानी योऽनुदात्तान्तः तोपधः तदन्तात् अनुपसर्जनात् प्राति-पदिकात् वा ङीप् स्यात्, तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—रोहिता । वर्णानां त-ण-ति-णि-तान्तानाम्’ इति फिट् सूत्रेण आदुद्यदात्तः । ‘त्रयेणया शल्लव्या’ इति गृह्यसूत्रम्, त्रीशयेतान् यस्याः इति बहुव्रीहिः ॥ अनुदात्तात् किम्—श्वेता ; “वृतादीनां च” इति अन्तोदात्तोपधम् । अत इत्येव—शितिः स्त्री । ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ (वां)—पिशङ्गी, पिशङ्गा । “असितपलितयोर्न” (वां)—असिता पलिता । ‘द्वन्द्वसि क्रमेके’ (वां)—असिकी, पलिकी । अवदातशब्दस्तु न वर्णावाची, किन्तु विशुद्धवाची, तेन अवदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some colour, ङीप् optionally comes and in case of ङीप् its त is changed to नकार । Thus ‘एत’ meaning ‘white’ gives एनी and एता in the fem. Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem. (when ङीप् does not come then तकार does not change into नकार) । And by the फिट् सूत्र “वर्णानां त-ण-ति-णि-तान्तानाम्” here the first vowel is उदात्त and so the last one अनुदात्त । Here the अनुवृत्त word अनुपसर्जनात् qualifies the whole word वर्णान् and not वर्णं merely, so the use “त्रेणया शल्लव्या” in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but the whole एतान् is not उपसर्जन, so the rule applies. द्वौणि एतानि

सूत्रीप्रत्ययाः

तेतानि यस्याः इति बहुव्रीहौ वेगतशब्दः । अस्य स्त्रियाम् ङीप्-नादेशौ, तेन वेगौ ।
 Here एत्व is आर्षप्रायोगः । And शल्लयी means अङ्गरुहा सूची of a variety
 of deer known as शल्यकः । Why do we say अनुदात्तात् in the sutra ?
 —Witness श्वेता without ङीप् and नत्व, for here श्वेत is अन्तीदात् ।
 Here अतः also comes down, so in श्रितिः we do not get ङीप् and
 नत्व for it is not अदन्त ॥ The base पिशङ्ग is neither तोपध nor अनु-
 दात्तान् still ङीप् after it is enjoined by the Vasttika here. Thus
 in this case ङीप् by the following rule is barred. In the case of
 अस्मित and पलित, the usual ङीप् and नत्व are prohibited. In Veda
 these take ङीप् with क्तादेश as well yielding अस्मिक्ता and पलिक्ता । The
 word अवदात् is not वर्णवाची so to say but implies purity only cp.
 “अवदात्ः सिते शुद्धे” । So it is अनुदात्तान् and तोपध still not being
 वर्णवाटी, ङीप् and नत्व do not come here.

मित— । ‘वा’ इति ‘ङीप्’ इति च वर्त्तते । ‘अनुदात्तात्’ इति ‘वर्णात्’ इत्यस्य
 विशेषणम् ; तदन्तविधिः । अनुदात्तान्तात् वर्णान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः ॥ अनुप-
 सर्जनात् इत्यस्तेव, तच्च ‘वर्णान्तात्’ इति समुदायस्य विशेषणम् न तु केवलस्य ‘वर्णवाचिनः’
 तेन बहुव्रीहौ अपि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति यथा “विभाषा सपूर्वस्य” इति सूत्रे । सर्वमेतत्
 अनुपदमेव ‘वेग्या’ शल्लया इत्यत्र बहुव्रीहौ क्लृप्ति कुतम् ॥ तः उपधा यस्य, तस्मात् ;
 ‘वर्णात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—‘वर्णवाची योऽनुदात्तान्तात् तोपधः इत्यादि ॥
 ङीपि सति तकारस्य नादेशः, ङीवभावे तु नकारादेशो न स्यात् इति सन्निधौगशिष्ट-
 परिभाषया ज्ञेयम् ॥ ततश्च श्वेतवचनात् एतशब्दात् स्त्रियाम् एनी-एता इति ।
 ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वमेव युक्तम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति—“वेग्या
 शल्लया” इति गृह्यम् । अत्र बहुव्रीहौ एतशब्दस्य उपसर्जनत्वेऽपि समुदायस्य वेगतशब्दस्य
 न उपसर्जनत्वम् । अतः सूत्रमेतत् प्रवर्त्तते । शल्यकारुह्यस्य विशेष्य अङ्गरुहा सूची—
 शल्लयी इति । ‘वेग्या’ इत्यत्र एत्वमार्षम् ॥ ‘अनुदात्तात्’ इति सूत्रे उक्तत्वात् श्वेत
 इति अन्तीदात्तत्वे न स्यात् । ‘अतः’ अदन्तात् इत्यर्थः अत्रापस्ति ततः श्रितिः इत्यत्र

अदन्तत्वाभावात् ङीव्नादेशी न भवतः ॥ पिशङ्ग शब्दस्य अनुदात्तान्तलेपि तोपध-
त्वाभावाच्च अप्राप्ते सूत्रे, परसूत्रेण ङीषि च प्राप्ते, ङीवर्थं वार्त्तिकम् ॥ असितपलित-
शब्दे ङोप् नादेशे प्राप्ते, स वार्थ्यते । एतयोः कृन्दसि ङीप् क्रादिशस्य भवतः ॥
अवदातशब्दस्य गौरवाचिलेपि वस्तुतः अयं विशुद्धवाची एव, दैपशोधने इत्यस्मात्धातोः
तत्प्रत्ययेन साधनात् ॥ ततश्च अन्तोदात्तान्तात् तोपधत्वाच्च नात्र ङीप्—नादेशी इति
भाष्ये “पुंयोगादाख्यायाम्” इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

४८७ । अन्यतो ङीष् । ४।१।४०

दी—। तोपधभिन्नात् वर्णात्राचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कस्मापी । सारङ्गी । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो
गुरुः’ इति फिट् सूत्रेण मध्योदात्तौ (शिष्टस्वरेण अनुदात्तान्तौ) एतौ ॥
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कपिला ; (फिट्स्वरेण अन्तोदात्तौ
एतौ) ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ।

४८८ । षिद्गौरादिभ्यश्च । ४।१।४५३ ॥

दी—। षिद्गो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी (नृत + ध्वुन् =
नर्त्तकः । षिट्वात् ङीष् ततः नर्त्तकी) ; गौरी । “अनडुहः स्त्रियाम्
ग्राम् वा” (वां)—अनडुही, अनडुवाही । “पिप्पल्यादयश्च” (ग्रामसत्र) ।
आकृतिगणाय (गौरादि) ॥

Eng.—Easy.

मित—। नर्त्तकी इति षिले उदाहरणम् । अत्र शिल्पिनि ध्वुन् । एवं रजका ।
गौरादिभ्यश्च—गौर ; मत्स्य (अस्य उत्तरसूत्रे ङीषि विशेषः वक्ष्यते), मनुष्य, शङ्ख, हय,
मवय, सुकय, कृष्ण, पट, द्रुष, द्रीण, हरिण, काकन, पटर, लूषक, आमलक, कुवल
कदर, विष्व, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सुषम, अलिनन्द, गुडुल, आनन्द, सुपाठ,
सुमेठ, आढक, शकुल, भूर्म, सुर, सूर्य (ङीषि विशेषः उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यः), पूष, मूष,

स्त्रीप्रत्ययाः

घातक, सकसक, सल्लक, मालक, भालक, सालुक, वेतस, अतस, वृस, सङ्, मठ, छेद, अन् (अत्र नान्तलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीषर्थम् वचनम्). तचन्, अनकुही, अनडुाही (गौरादिगणे ङीषि आम्बिकल्प निपातनात्, "अनडुहः स्त्रियाम्" इत्यादि वार्तिकम् न युक्तम्). एषथ, देह, काकादन, गवादन, तेज, रजन, लवण, पान, नेध, गीतम, आप, स्थूण, भौरि, भौलिक्कि, भौलिङ्गि, श्रीदगाहमानि, आलिङ्गि, आपिच्छिक, आरट, टोट, नट, नाट, मूलाट, शतन, पातन, पावन, आसरण, अधिकरण, एत, अधिकार, आग्रहायनी, प्रत्यवरोहिणी, सेवन, सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, सुन्दर, मखल, पट, पिसु, विटक, वृदं, गूदं, पाण्ड, खोपाण्ड, कन्दरं, कन्दल, तरुण, तलुनं, वृहत्, महत्, सौधर्म, रोहिणी (नन्दव), रेवती (नन्दव), विकल, निष्कलं, पुष्कल "कटात् श्रोत्रिवचने", "पिप्ल्यादयश्च" (पिप्लुशब्दस्य जातिवाचिले नियतस्त्रीलात् ङीषोप्राङ् रिद्ववचनम्), पिप्लु, हरितकी, कोशातको, शमी, वरीशरी, पृथिवी, क्रोष्ट्री, मातामही, पितामही, (मातृमाता पितामाता इति वियङ्गे डामहचः षित्वं "मातरि षित्त्वं" इत्यनेन विहितम्। षित्वादेव ङीषि सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्। अनित्यः षित्त्वन्तो ङीष् इति, तेन दंष्ट्रा इति अङीषि उपपन्नं भवति। सर्वमेतत् उत्तरसूत्रे उक्तम्।)

४८६ । सूर्य्यतिष्यागस्त्य मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४६ ॥

दी— । अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात् स चेत् यः सूर्य्यद्यवयवः । "मत्स्यस्य ङ्याम्" (वां) । "सूर्य्यागस्त्ययोश्च च ङ्यां च" (वां) । "तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि यलोप इति वाच्यम्" (वां) । मत्सी । (एवं सौरियः सौरी, आगस्ती, तैषी, पौषी वां रात्रिः) ॥ "मातरि षित्त्वं" (वां) इति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्द—पाठात् अनित्यः षिता ङीष् । (तेन दंष्ट्रा ।

The penultimate यकार of a base (अङ्ग) elides if that यकार be part of the words सूर्य्य तिष्य अगस्त्य and मत्स्य । The word मत्स्यस्य elides its य when ङी follows, words सूर्य्य and अगस्त्य elide their य when कप्रत्यय and ङी follow. And य of तिष्य and पुष्य elides when there is अङ्ग